საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა
NATIONAL LIBRARY OF THE PARLIAMENT OF GEORGIA
GÜRCÜSTAN PARLAMENTİNİN MİLLİ KİTABXANASI

ოთარ ჯანელიძე OTAR JANELIDZE OTAR CANELİDZE
მირიან ხოსიტაშვილი MIRIAN KHOSITASHVILI MİRİAN XOSİTAŞVILİ
სალომე ჭანტურიძე SALOME CHANTURIDZE SALOME ÇANTURİDZE

აზერბაიჯანელები თბილისში
AZERBAIJANIS IN TBILISI
TBİLİSİDƏKİ AZƏRBAYCANLILAR

თბილისი
2022

UDC (უაკ): 94(=512,162)(479,22)
ვ-221

დიზაინი: **გიგი გელაშვილი**
Design: **GIGI GELASHVILI**
Dizayn: **GİGİ GELAŞVİLİ**

თარგმანი: **ელენე დოლაქიძე (ინგლისურად); ლეილა ჩავგალოვა (აზერბაიჯანულად)**
Translated by: **ELENE DOLAKIDZE (IN ENGLISH); LEILA CHAVGALOVA (IN AZERBAIJANI)**
Tərcümə: **ELENE DOLAKİDZE (İNGİLİS DİLİNƏ); LEYLA ÇAVQALOVA (AZƏRBAYCAN DİLİNƏ)**

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა
ISBN: 978-9941-9803-1-2

მადლობა

წინამდებარე წიგნი, რომელიც საქართველოში, კერძოდ კი თბილისში, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების თანაცხოვრების ისტორიის შესწავლას ეძღვნება, საქართველოს პარლამენტის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ეროვნული ბიბლიოთეკისა და მირზა ფათალი ახუნდოვის სახელობის აზერბაიჯანული კულტურის მუზეუმისა და ცენტრის ძალისხმევით მომზადდა. ქართველი ავტორების მიერ შექმნილი ნაშრომი ქართულთან ერთად, აზერბაიჯანულ და ინგლისურ ენებზეც გამოდის. იგი გათვლილია ქართულ-აზერბაიჯანული ურთიერთობის ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველზე, როგორც საქართველოსა და აზერბაიჯანში, ისე მათ ფარგლებს გარეთ.

წიგნის იდეა მოიწონა და მის გამოცემას მხარი დაუჭირა საქართველოში აზერბაიჯანის რესპუბლიკის საელჩომ.

ავტორები ღრმა მადლიერებას გამოხატავენ საქართველოში აზერბაიჯანის რესპუბლიკის საელჩოსა და პირადად საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩის, მისი აღმატებულების, ბატონ ფაიგ გულიევის მიმართ.

ნაშრომზე მუშაობაში გაწეული თანადგომისათვის მადლობას იმსახურებს თბილისში არსებული მირზა ფათალი ახუნდოვის სახელობის აზერბაიჯანული კულტურის მუზეუმისა და ცენტრის ხელმძღვანელი, ქალბატონი ლეილა ალიევა.

წიგნის გამოცემის დაფინანსებისათვის დიდი მადლობა ეკუთვნის საქართველოს პარლამენტის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექციას, კერძოდ, გენერალურ დირექტორს გიორგი კეკელიძეს.

ACKNOWLEDGMENTS

This book, which is dedicated to the study of the history of the coexistence of Georgian and Azerbaijani peoples in Georgia, in particular Tbilisi, was prepared with the efforts of the Ilia Chavchavadze National Parliamentary Library of Georgia and Mirza Fatali Akhundov Museum and Center of Azerbaijani Culture. The works created by Georgian authors are published in the Azerbaijani and English languages as well as in Georgian. It is intended for readers interested in the history of Georgian-Azerbaijani relations, both in Georgia and Azerbaijan and abroad as well.

The idea of the book was approved and its publication was supported by the Embassy of the Republic of Azerbaijan in Georgia.

The authors express their deep gratitude to the Embassy of the Republic of Azerbaijan in Georgia and personally to the Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador, His Excellency, Mr. Faig Guliyev.

Special thanks to Mrs. Leila Aliyeva, head of the Mirza Fatali Akhundov Museum and Center of Azerbaijani Culture in Tbilisi, for her assistance in working on the paper.

Our special thanks go to the directorate of the Ilia Chavchavadze National Parliamentary Library of Georgia for financing the publication of the book, in particular its general director Giorgi Kekelidze.

TƏŞƏKKÜR

Qarşıdakı kitab Gürcüstanda, o cümlədən, Tbilisidə gürcü və Azərbaycan xalqlarının birgə yaşamasının tarixinin öyrənilməsinə həsr olunur, Gürcüstan Parlamentinin İlya Çavçavadze adına Milli Kitabxanası ilə Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Muzeyi və Mərkəzinin səyi ilə hazırlanmışdır. Gürcü müəllifləri tərəfindən yaradılmış əsər gürcü dili ilə yanaşı, Azərbaycan və ingilis dillərində də çıxır. O, Gürcüstan və Azərbaycanda, eləcə də onların hüdudlarından kənarda Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi ilə maraqlanan oxucu üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı Səfirliyi kitabın ideyasını bəyənmiş və onun nəşr edilməsinə dəstək olmuşdur.

Müəlliflər Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı Səfirliyinə və şəxsən fövqəladə və tamhüquqlu səfirinə, zati-aliləri, cənab Faiq Quliyevə öz dərin minnətdarlığını bildirirlər.

Əsər üzərində aparılan işə verdiyi dəstək üçün Tbilisidə fəaliyyət göstərən Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Muzeyi və Mərkəzinin rəhbəri, Leyla xanım Əliyevaya təşəkkür edirik.

Kitabın nəşr edilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün Gürcüstan Parlamentinin İlya Çavçavadze adına Milli Kitabxanasının direksiyası, o cümlədən, baş direktoru Giorgi Kekelidzeyə təşəkkür edirik.

შინაარსი

წინათქმა ---------- 8
ოთარ ჯანელიძე

თბილისის აზერბაიჯანელი მოსახლეობა ---------- 21
მირიან ხოსიტაშვილი

თბილისში მცხოვრებ აზერბაიჯანელთა ყოფა და ეროვნული ტრადიციები ---------- 33
მირიან ხოსიტაშვილი

აზერბაიჯანელი მხატვრული სიტყვის ოსტატები და აშუღები თბილისში ---------- 51
სალომე ჭანტურიძე

აზერბაიჯანული პერიოდული პრესა თბილისში ---------- 71
სალომე ჭანტურიძე

თბილისში გამოცემული აზერბაიჯანული წიგნები ---------- 78
მირიან ხოსიტაშვილი

თბილისი – აზერბაიჯანის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გამოცხადების ადგილი ---------- 102
ოთარ ჯანელიძე

აზერბაიჯანელები საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ---------- 113
ოთარ ჯანელიძე

თბილისელი აზერბაიჯანელი ქალები საზოგადოებრივ ასპარეზზე ---------- 138
სალომე ჭანტურიძე

აზერბაიჯანელთა სახელობის ქუჩები თბილისში ---------- 148
მირიან ხოსიტაშვილი

თბილისთან დაკავშირებული აზერბაიჯანელი მოღვაწეები ---------- 165

CONTENTS

Introduction ---------- 12
OTAR JANELIDZE

Azerbaijani population in Tbilisi---------- 25
MIRIAN KHOSITASHVILI

Everyday life and national traditions of Azerbaijanis living in Tbilisi ---------- 38
MIRIAN KHOSITASHVILI

Masters of the Azeri artistic word and Ashughs in Tbilisi ---------- 58
SALOME CHANTURIDZE

Azerbaijani press media in Tbilisi ---------- 73
SALOME CHANTURIDZE

Azerbaijani books in Tbilisi---------- 83
MIRIAN KHOSITASHVILI

Tbilisi – the place of declaration of the state independence of Azerbaijan---------- 106
OTAR JANELIDZE

Azerbaijanis in the political life of the Democratic Republic of Georgia ---------- 122
OTAR JANELIDZE

Azerbaijani women from Tbilisi in the public arena ---------- 141
SALOME CHANTURIDZE

[illegible] named after Azerbaijanis in Tbilisi ---------- 150
[illegible]N KHOSITASHVILI

Azerbaijani public figures related to Tbilisi ---------- 166

MƏZMUNU

Ön söz---------- 16
OTAR CANELİDZE

Tbilisinin azərbaycanlı əhalisi---------- 28
MİRİAN XOSİTAŞVİLİ

Tbilisidə yaşayan azərbaycanlıların məişəti və milli ənənələri ---------- 42
MİRİAN XOSİTAŞVİLİ

Azərbaycanlı bədii söz ustaları və aşıqlar Tbilisidə---------- 64
SALOME ÇANTURİDZE

Tbilisidə Azərbaycan dövri mətbuatı---------- 75
SALOME ÇANTURİDZE

Tbilisidə nəşr olunan Azərbaycan kitabları ---------- 87
MİRİAN XOSİTAŞVİLİ

Tbilisi – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edildiyi yer ---------- 109
OTAR CANELİDZE

Azərbaycanlılar Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi həyatında ---------- 129
OTAR CANELİDZE

Tbilisili azərbaycanlı qadınlar ictimai meydanda ---------- 144
SALOME ÇANTURİDZE

Tbilisidə azərbaycanlıların adını daşıyan küçələr ---------- 152
MİRİAN XOSİTAŞVİLİ

Tbilisi ilə bağlı olan azərbaycanlı xadimlər---------- 167

ნინათქმა

„მშვენებით სავსე გახდავთ თბილისი,
დამაზ ქაღწუღთა მხახე ოცნების,
სახელგანთქმული ჩვენი ქალაქი,
ვაჰდის, ღვინის და დიდი მგოსნების“.

ეს სტრიქონი „განჯელ ბრძენსა“ და თბილისში მოღვაწე დიდ აზერბაიჯანელ პოეტს, მირზა შაფი ვაზეჰის ეკუთვნის. ფრაზა „ჩვენი ქალაქი“ ლექსში უეჭველად იმ მულტიეთნიკურ რეალობას ასახავს, რაც დამახასიათებელი იყო არა მხოლოდ ვაზეფის თანადროული XIX საუკუნის შუა ხანების, არამედ წინა ასწლეულების თბილისისათვის.

თანამედროვე აზერბაიჯანელთა თემის მონათესავე, თურქულენოვანი, ისლამური აღმსარებლობის ეთნოსის საქართველოს ტერიტორიაზე და მის დედაქალაქ თბილისში ცხოვრებას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ქართული საისტორიო წყაროები ამ ხალხს სხვადასხვა სახელდებით იცნობს, რომელთა კრებსითი სახელი „თათარი“ იყო. რაც შეეხება ტერმინ „აზერბაიჯანელს“, იგი მხოლოდ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროიდან – 1918 წლიდან გავრცელდა და დაკავშირებული იყო იმავე წელს აზერბაიჯანის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნასთან.

საქართველოსა და აზერბაიჯანის ურთიერთობა ჰარმონიული კეთილმეზობლობის, ორი სახელმწიფოს სტრატეგიული და პარტნიორული თანამშრომლობის საუკეთესო ნიმუშია. აზერბაიჯანი საქართველოს ერთ-ერთi უმსხვილესი სავაჭრო-ეკონომიკური პარტნიორია. ორივე ქვეყანა მნიშვნელოვანი საერთაშორისო და რეგიონალური პროექტების თანამონაწილეა. საქართველოში ხორციელდება მსხვილი ინვესტიციები აზერბაიჯანული კომპანიების მიერ და სხვ.

აზერბაიჯანელები საქართველოში ყველაზე მრავალრიცხოვან ეთნიკურ უმცირესობას წარმოადგენენ. მათი ზოგიერთი წარმომადგენლის სახელი სამუდამოდაა ჩაწერილი საქართველოს მატიანეში.

ქართველებთან აზერბაიჯანელების თანაცხოვრების ძალზე საინტერესო სურათი იკვეთება თბილისის მაგალითზე. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თბილისი რეგიონის ეკონომიკური, პოლიტიკური თუ კულტურული ცენტრი იყო და გამოირჩეოდა ეროვნებათაშორისი ურთიერთობის მაღალი კულტურით. ეს მკაფიოდ ჩანს არა მხოლოდ ქართულ, არამედ უცხოენოვან წერილობით წყაროებში და ასახულია თბილისის მკვიდრთა კოლექტიურ მეხსიერებაშიც.

თბილისში დაიბადა, ცხოვრობდა ან მოღვაწეობდა არაერთი სახელოვანი აზერბაიჯანელი, რომელთა სახელები ამშვენებს როგორც საქართველოს, ისე აზერბაიჯანის ისტორიას. ორი ხალხის მეგობრულ ურთიერთობას თავისებურ ხიბლს სძენს ის ფაქტი, რომ აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნა ერთი საუკუნის წინ, 1918 წლის მაისში, თბილისში გამოცხადდა.

საგულისხმოა, რომ თბილისში რამდენიმე თვალსაჩინო აზერბაიჯანელი პიროვნების სახელობის ქუჩა არსებობს. ქუჩათა სახელწოდებებში არა მარტო კონკრეტული ქალაქის, არამედ ქვეყნის სოციალური, ეკონომიკური თუ კულტურის ისტორიის ამოკითხვა და მისი განვითარებისთვის თვალის გადევნებაცაა შესაძლებელი (https://www.trend.az/life/culture/3452168.html).

ძველი თბილისის ქუჩების უმრავლესობას სახელი არ ერქვა. ქალაქი რამდენიმე ძირითად უბნად (კალა, ისანი, აბანოთა უბანი და სხვ.) იყო დაყოფილი. ზოგიერთი დასახელება ამ კონკრეტულ მიდამოში მცხოვრები ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობის ეთნიკურ წარმომავლობას ასახავდა (ქართველთა უბანი, ურიათა უბანი, მოგვთა უბანი და ა.შ.), ზოგიც სოციალური, პროფესიული თუ კონფესიური ნიშნით ყალიბდებოდა.

მრავალეროვნული დასახლებით გამოირჩეოდა თბილისის ისტორიული ქვემო უბანი, სადაც ქართული ტაძრების გვერდით სომხური ეკლესია, მეჩეთი, სინაგოგა და კათოლიკური ეკლესიაც იდგა. ქუჩათა ნაწილის სახელწოდებას მის გასწვრივ განლაგებული სავაჭრო რიგების ხასიათი განსაზღვრავდა (მაგალითად, ბამბის რიგი, სირაჯხანა, მექვაბის რიგი, თოფხანა, ხარაზხანა). არცთუ იშვიათად დასახელება ხელოსანთა საქმიანობის (დაბახანა, სამღებროს, მჭედლის ქუჩები) ან ამ უბანში არსებული საეკლესიო ნაგებობათა (ანჩისხატი, სიონი, ბეთლემი) მიხედვით შეირჩეოდა (ო. ჯანელიძე, ქუჩები მოგვითხრობენ ისტორიას. http://mastsavlebeli.ge/?p=3762).

იმ ფაქტში, რომ ერთ ცალკე აღებულ ქვეყანაში, განსაკუთრებით კი მის დიდ ქალაქში, უცხო ეთნოსის წარმომადგენლები ცხოვრობენ, არაფერია უჩვეულო და გასაკვირი. დედამიწის ზურგზე არ არსებობს სახელმწიფო წმინდა ჰომოგენური მოსახლეობით. განსხვავებული ეთნიკური თუ რელიგიური ჯგუფების თანაარსებობა ჩვეულებრივი ამბავი იყო წინათაც, ვიდრე ნაციონალიზმი იდეოლოგიურ დოქტრინად და პოლიტიკურ მოძრაობად ჩამოყალიბდებოდა (XIX საუკუნე). ქართულ სინამდვილეში, მტერთაგან არაერთგზის აოხრებულ და გავერანებულ, მცხოვრებთაგან თითქმის დაცლილი ქვეყნის ამა თუ იმ კუთხეში უცხო ეთნოსის ჩამოსახლება-დამკვიდრებას სამეფო კარიც მიმართავდა. მიზანი მოსახლეობის ოდენობის და შესაბამისად, ქვეშევრდომთა რიცხვის გაზრდა იყო. ცნობილია ამ მხრივ დავით აღმაშენებლის, ერეკლე მეორისა და სხვათა ძალისხმევა.

ქართველები ოდითგანვე ცხოვრობდნენ პრინციპით, რომელიც მკაფიოდაა ასახული ერთ ხალხურ ლექსში: „ყველა ადამის შვილი ვართ, თათარიც ჩვენი ძმა არი“. ცხადია, ეს ლექსი, რომელშიც ეთნიკურთან ერთად რელიგიური (თათარი – მუსლიმი) თანასწორობის იდეაც გამოსჭვივის, არ მიემართება მხოლოდ ერთ კონკრეტულ ეთნოსს და მასში უცხოსა და განსხვავებულის მიმართ ისტორიულად ქართველების დამოკიდებულების ზოგადი წესია გაცხადებული.

როდესაც უცხოტომელთა მიგრაციას სუვერენული ქვეყნის ხელისუფლება ახორციელებდა, იგი მოსალოდნელ შედეგებსაც ითვალისწინებდა და ერთგვარ პრევენციულ ზომებსაც იღებდა. მოსახლეობის ნაწილის ერთი რეგიონიდან მეორეში გადაყვანისას სხვა ინტერესები ამოძრავებდათ უცხოელ დამპყრობლებს. ისინი ამ გზით დაპყრობილ სივრცეში თავიანთ დასაყრდენ ბაზას ქმნიდნენ და აძლიერებდნენ. ავისმოსურნეთა ასეთი განზრახვის მიუხედავად, საქართველოში მოსულ უცხო ელემენტსა და მკვიდრ მოსახლეობას შორის განმსაზღვრელი ძირითადად მშვიდობიანი თანაარსებობა ხდებოდა, ხოლო დაპირისპირებას, მისი გამოვლენის შემთხვევაში, უმეტესწილად ყოფითი, სოციალური ნიადაგი ჰქონდა და არა ეთნიკური.

მრავალეთნიკურობის მიუხედავად, თბილისის მოსახლეობის ძირითადი სალაპარაკო ენა ყოველდღიურ ცხოვრებაში ქართული იყო. ამ მხრივ გამონაკლისი არც თბილისში მცხოვრები აზერბაიჯანელები ყოფილან. ამას ხელს უწყობდა ძველებურ ეზოებში სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენელთა თანაცხოვრება, რაც ტრადიციული იყო თბილისისათვის. ერთი თანამედროვის სიტყვებით: „იმ დროის მეზობლობაში გარჩევა არ იყო, მუდმივად რიგის პურივით ხან ერთგან სადილობდნენ, ხან მეორეგან. პური, ღვინო, ყველი და ხმელი თევზი ყველას ოჯახში უხვათ იშოვებოდა“.

თბილისის მთელი მოსახლეობა, მათი ეთნიკური წარმომავლობის განურჩევლად, თბილისელად მიიჩნეოდა. ქართველი, თათარი, ებრაელი თუ სომეხი ყველა ქალაქელად ითვლებოდა და ეროვნებებად დაყოფა მათთვის პირობითი იყო.

ამის მკაფიო მაგალითია ის საყოველთაო პატივისცემაც, რომლითაც სხვადასხვა ეროვნების თბილისელი აშუღები სარგებლობდნენ. აი, როგორ აღწერს ერთ-ერთი მემუარისტი ამ ამბავს: „ნაქები მომღერალი ყოფილა თათარი სათარა, რომელიც ისე მიღებული ყოფილა, რომ თუ ქორწინების მოსაწვევ ბარათზე სათარას სახელი არა წერებულიყო, თავადები და თავადის ქალები იმ ქორწილში არ წავიდოდნენ. ...1874 წლიდან მღერაში თავი ისახელა ახალგაზრდა თათარ აბდულ-ბაღიმმა. აბდულ ბაღის ძალიან ხშირად იწვევდნენ ქორწილებ-

ში, თეატრებში და სხვა კრება-წვეულებაში“ (კ. გრიგორიანცი, ძველი თბილისის იშვიათი ამ-ბები, თბ., 2011, გვ. 92-93).

ილია ჭავჭავაძის სიტყვებით: „ტფილისი ჩვენი მშობელი ქალაქია, ყველანი ვინც, აქა ვშობილვართ, აქა ვცხოვრობთ, აქა ვტრიალებთ, - რა მილეთისაც გინდ იყოს კაცი, – მისი შვილები ვართ და სამსახური უნდა გავუწიოთ ერთნაირის გულისცემითა, ერთნაირის ნატვ-რითა“ (ილია ჭავჭავაძე, ამას ვამბობ და ვღაღადებ, ქუთაისი, 1997, გვ. 117). თბილისელობა თა-ნაქალაქელობის განცდის პარალელურად, ერთმანეთის გატანასა და მხარში დგომას, სხვა-თა ფასეულობების, ადათ-წესების და ტრადიციების დაფასებასაც გულისხმობდა.

თბილისის ეთნიკური უმცირესობის უფლებების დამცველად გამოდიოდა ნიკო ნიკოლა-ძე, როდესაც მკაცრად აკრიტიკებდა 1874 წლის საქალაქო არჩევნების დებულებას და მოი-თხოვდა: „ქალაქს, რომელსაც უჩვეულო სხვადასხვანაირი ინტერესები გააჩნია და რომლის მოსახლეობა სხვადასხვა ელემენტებისაგან შედგება, უნდა ჰყავდეს ყველა ამ ინტერესის, ყველა ამ ელემენტის გამომხატველი და კომპეტენტური ორგანოებისაგან შემდგარი შემა-დგენლობა“ (ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 6, თბ., 1970, გვ. 281-283).

საისტორიო წყაროებით დადასტურებულია, რომ ორი მოლა – ზამანა და მაჰმადა, ასევე, რამდენიმე სხვა აზერბაიჯანელიც ქართველ პროტესტანტებთან ერთად მონაწილეობას იღებდა 1832 წლის შეთქმულებაში, რომლის მიზანი რუსეთის კოლონიური უღლისაგან თა-ვდაღწევა და ქართული სუვერენული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა იყო. ეს ფაქტი ქართულ-აზერბაიჯანული სოლიდარობის მკაფიო მაგალითია.

ქართველებისა და აზერბაიჯანელების ერთმანეთის გვერდიგვერდ უმტროდ თანაცხო-ვრება შთამბეჭდავადაა ასახული ლიტერატურულ ნაწარმოებებში. მაგალითად, აზერბაიჯა-ნულ მხატვრულ ტექსტებში ქართველი პერსონაჟები სხვადასხვა სახით არიან წარმოდგე-ნილნი: ხალხურ საგმირო-რომანტიკულ ეპოსში „ქოროღლი“ ქართველი ვაჟკაცი, უშიშარი და ერთგული ადამიანია; ხაყანისთან და ვაგიფთან – ღირსი ხოტბისა და მიჯნურობისა; ჰუსეინ ჯავიდთან – სილამაზისა და ამაღლებულობის სიმბოლო; ნარიმან ნარიმანოვი ქართველს გულწრფელობისა და ერთგულების მაგალითად სახავდა; ისმაილ შიხლისთან კი ქართველი კაცი იდეისთვის თავშეწირული, ქველი ადამიანის ხატია (ო. ქაზუმოვი, ქართველები აზერ-ბაიჯანულ ლიტერატურაში 7 ნაწარმოების მიხედვით. https://indigo.com.ge/articles/kartvelebi-azerbaijanul-literaturashi-7-nawarmoebis-mikhedvit/?fbclid=IwAR1KpFqsxDFoLmXLoC1HWAsvHha9jq0edlfAWcqmSvq8eFIQ9iBJbAEQpYI).

ყურბან საიდის პოპულარულ აზერბაიჯანულ რომანში „ალი და ნინო“ მოქმედება ბაქოში ვითარდება და არა თბილისში, მაგრამ ნაწარმოები მუსლიმი პრინცის ალი ხან შირვანშირისა და ქართველი თავადის, ქრისტიანი ნინო ყიფიანის სიყვარულის ისტორიას მოგვითხრობს. რომანის სიუჟეტი გვახსენებს ნიზამი განჯელის ერთი ლექსის სტრიქონს, რომელიც გრიგოლ აბაშიძის თარგმანში ასეა გადმოცემული: „ლამაზ, ქრისტიან ქალზე ვლოცულობ,/ის ჩემი ხატი და ტაძარია./სად მუსულმანი, სად ხატზე ლოცვა,/ჩემზე იტყვიან რამ გადარია“.

თანამედროვე კვლევებით ირკვევა, რომ ქართული ლიტერატურის კლასიკოსის ნიკოლოზ ბარათაშვილის ერთ-ერთი პოეტური მუზა ყოფილა აზერბაიჯანელი პოეტი ქალი გონჩაბეი-იმი (Qönçəbəyim), რომელსაც უძღვნა ცნობილი ლექსი „მადლი შენს გამჩენს“ (მ. ცერცვაძე, XIX საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს საზოგადოებრივი გარემო ნიკოლოზ ბარა-თაშვილის ეპისტოლური მემკვიდრეობის მიხედვით (ახალი ასპექტები, კვლევა, ანალიზი), დისერტაცია ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2017, გვ. 97-98).

თვალსაჩინო აზერბაიჯანელი მწერალი მირზა ფათალი ახუნდოვი, რომლის მოღვაწეობაც მნიშვნელოვანწილად თბილისთან არის დაკავშირებული და ამავე ქალაქში ჰპოვა სამუდა-მო განსასვენებელიც, საქართველოს „სიცოცხლის გულისტანს“ უწოდებდა. ახუნდოვს უყვა-რდა ქართველი ხალხი, თავის ლირიკულ-ფილოსოფიურ ლექსში მან დიდი სითბოთი უმღერა ქართველთა დიდბუნებოვნებასა და კეთილშობილებას (მ. გაფრინდაშვილი, ქართული საზო-გადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, III, თბ., 1988, გვ. 334).

ქართველებთან აზერბაიჯანელების უპრობლემო თანაცხოვრებას აზერბაიჯანელი ეთნოსისათვის დამახასიათებელი თვისებებიც აადვილებდა. ეს თვისებები ცნობილ რუს ჟურნალისტს, 1897-1899 წლებში გაზეთ „კავკაზის“ რედაქტორს, ვასილი ველიჩკოს ასე აქვს გადმოცემული: „აზერბაიჯანელები ბუნებით კეთილნი, მამაცნი, სულგრძელნი არიან, აქვთ გონებრივი და ზნეობრივი განვითარების უნარი. სახელმწიფოებრიობის იდეა, თანაც ძლიერი, რომელიც შთააგონებს მათ ძალაუფლების, ტრადიციების და წესრიგის პატივისცემას, უდავოდ დამახასიათებელია მათთვის, მიუხედავად მათი მოჩვენებითი ანარქიულობისა, ისტორიით, მხარის გეოგრაფიული მდებარეობით და მისგან გამომდინარე საყოფაცხოვრებო პირობებით რომ აიხსნება. „... აზერბაიჯანელი თათარი რელიგიურია, სიტყვის პატრონია და უფრთხილდება სახელს“ (ვ. ველიჩკო, კავკასია. რუსული საქმე და ტომთაშორისი საკითხები, თბ., 2010, გვ. 164, 174).

აზერბაიჯანული თემი საკუთარ იდენტობას საქართველოში და კერძოდ თბილისშიც ინარჩუნებდა, აქვე ანვითარებდა იგი თავის ეროვნულ ტრადიციებს, რომლებიც გაშუქებულია წინამდებარე წიგნში.

აზერბაიჯანელები განთქმულნი იყვნენ ხალიჩების დამზადებით. საქართველოში წარმოებულ აზერბაიჯანულ ხალიჩებს, რომლებიც „სისადავით, ლაკონიურობითა და ორიგინალური კომპოზიციური სქემებით“ გამოირჩევა და ძაფსაც „განსაკუთრებული ბზინვარება და სირბილე, მაღალი ხაო და ქსოვის საშუალო სიმჭიდროვე ახასიათებს“, მსოფლიო ბორჩალოს ხალიჩების სახელით იცნობს (ი. კოშორიძე, მეხალიჩეობა კავკასიაში და მუზეუმის კოლექციები, წიგნში - საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი. კოლონიალური პოლიტიკიდან ეროვნულ მუზეუმამდე, თბ., 2018, გვ. 134).

მკითხველი აქვე გაეცნობა თბილისის წვლილს აზერბაიჯანული პერიოდული პრესის ფორმირებასა და განვითარებაში. ცნობილია, რომ აზერბაიჯანული ბეჭდვითი სიტყვის პირველი ორგანო, გაზეთი „ეკინჩი“ (Əkinçi) 1875 წელს ბაქოში ჰასან ზარდაბიმ დააარსა. 1879 წელს აზერბაიჯანული გამოცემა თბილისშიც დაფუძნდა. ეს იყო ყოველკვირეული გაზეთი „ზია“, რომელსაც სათავეში საიდ აფანდი უნსიზადე ედგა; 1883 წელს ჯალალ უნსიზადემ თბილისშივე გამოსცა გაზეთი „ქაშქული“, ხოლო 1906 წლიდან აქვე გამოდიოდა ილუსტრირებული სატირული ყოველკვირეული ჟურნალი „მოლა-ნასრედინი“ (რედაქტორი ჯალილ მამედყულიზადე).

თბილისთან არის დაკავშირებული არაერთი აზერბაიჯანელი შემოქმედის, მათ შორის პოეტებისა და მწერლების – მირზა შაფი ვაზეჰის, აბასყული აღა ბაქიხანოვის, მირზა ფათალი ახუნდოვის, აბდულა შაიგი თალიბზადეს ცხოვრება და ლიტერატურული მოღვაწეობა, აზერბაიჯანელი აშუღების – სათარასა და ჰაზირას საქმიანობა, რომელიც ასევე, განხილულია ჩვენს წიგნში.

ბევრი პირველად გაიგებს, რომ აზერბაიჯანის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა და აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნა 1918 წლის 28 მაისს თბილისში გამოცხადდა. ნაშრომში შესწავლილია აზერბაიჯანელთა ჩართულობა და მონაწილეობა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, წარმოჩენილია აზერბაიჯანული მეხსიერების ადგილები თბილისში, კერძოდ, გამოვლენილია აზერბაიჯანელ მოღვაწეთა სახელობის ქუჩები საქართველოს დედაქალაქში და სხვ.

წინამდებარე წიგნი სამ – ქართულ, აზერბაიჯანულ და ინგლისურ ენაზე გამოდის. ქართველი და აზერბაიჯანელი მკითხველები მას თავიანთ მშობლიურ ენებზე წაიკითხავენ, უცხოელ დაინტერესებულ საზოგადოებას კი ნაშრომის გაცნობა ინგლისურ ენაზე შეეძლება.

INTRODUCTION

"Tbilisi is full of beauty,
It is a dreamland of beautiful maidens,
Our famous city of
Roses, wine, and great poets".

These lines belong to "Sage from Ganja" and the great Azerbaijani poet working in Tbilisi, Mirza Shafi Vazeh. The words "Our City" in the poem undoubtedly reflect the multiethnic reality that was characteristic not only for Vazeh's contemporaries in the middle of the XIX century but also for Tbilisi of the previous centuries.

A relative of the modern Azerbaijani community, a Turkic-speaking, Islamic faith ethnos living on the territory of Georgia and its capital, Tbilisi, has a long history. Georgian historical sources know these people by different names, whose collective name was "Tatar". As for the term "Azerbaijani", it has been used only since the time of the Democratic Republic of Georgia - 1918 and was associated with the creation of an independent state of Azerbaijan in the same year.

The relations between Georgia and Azerbaijan are the best example of harmonious good neighborliness, strategic and partnership cooperation between the two countries. Azerbaijan is one of the largest trade and economic partners of Georgia. Both countries are partners in important international and regional projects. Large investments are made in Georgia by Azerbaijani companies, etc.

Azerbaijanis are the most numerous ethnic minority in Georgia. The names of some of their representatives are forever recorded in the Georgian chronicles.

A very interesting picture of the coexistence of Azerbaijanis with Georgians is shown in the example of Tbilisi. For a long time, Tbilisi was the economic, political, or cultural center of the region and was distinguished by a high culture of inter-ethnic relations. This is clearly seen not only in Georgian but also in foreign written sources and is reflected in the collective memory of the inhabitants of Tbilisi.

Many famous Azerbaijanis whose names adorn the history of both Georgia and Azerbaijan were born, lived, and worked in Tbilisi. The friendly relations between the two peoples are fascinated by the fact that the creation of the Democratic Republic of Azerbaijan was announced a century ago, in May 1918, in Tbilisi.

It is noteworthy that there are several streets, named after prominent Azerbaijanis in Tbilisi. In the names of the streets, it is possible to read not only the social, economic, or cultural history of a particular city but also to follow its development (https://www.trend.az/life/culture/3452168.html).

Most of the streets of old Tbilisi were not named. The city was divided into several main districts (Kala, Isani, Abanotubani, etc.). Some of the names reflected the ethnic origin of the majority of the urban population living in this particular area (Georgians, Urias, Magis, etc.), while others were given names on social, professional, or confessional grounds.

The historic Kvemo Ubani (lower district) of Tbilisi was distinguished by a multinational settlement, where an Armenian Church, a mosque, a synagogue, and a Catholic Church stood next to Georgian Cathedrals. The names of the streets in this part of the city were determined by the nature of the trade lines located along with them (e.g., Cotton Row, Sirajkhana, Cauldron Row, Topkhana, Kharazkhana). Not infrequently, the name was chosen according to the activities of craftsmen (Dabakhana, Samghebro, Mchedeli streets) or the church buildings situated in this area (Anchiskhati, Sioni, Bethlehemi) (O. Janelidze, "The streets tell history". Http://mastsavlebeli.ge/?p=62).

The fact that foreigners live in a single country, especially in its large city, is not unusual or surprising. There is no state on the face of the earth with a purely homogeneous population. The

coexistence of different ethnic or religious groups was commonplace even before nationalism became an ideological doctrine and a political movement (nineteenth century). In the Georgian reality, the royal court also applied to the resettlement of a foreign ethnos in this or that part of the country, which was repeatedly razed and deserted by the enemies, and almost empty of inhabitants. The aim was to increase the size of the population and, consequently, the number of subordinates and taxpayers. The efforts of David Aghmashenebeli, Erekle II, and others are known in this regard.

Georgians have long lived by the principle, which is clearly reflected in one folk poem: "We are all children of Adam, the Tatar is also our brother." Clearly, this verse, in which the idea of religious (Tatar-Muslim) equality arises along with ethnicity, does not refer to just one particular ethnicity, and it states the general historical rule of Georgians' attitude towards the strangers and the different.

When the migration of foreigners was carried out by the government of a sovereign country, it took into account the expected consequences and took some preventive measures. Other interests were driven by foreign invaders when moving part of the population from one region to another. In this way, they formed and strengthened their base in the conquered space. Despite such intentions of the malevolent, the defining factor between the relations of the foreign elements that came to Georgia and the indigenous population was mainly a peaceful coexistence, while the controversies, if revealed, had mostly a social, rather than an ethnic, background.

Despite its multi-ethnicity, the main spoken language of the Tbilisi population in everyday life was Georgian. Azerbaijanis living in Tbilisi were no exception in this regard. This was facilitated by the coexistence of representatives of different ethnic groups in the old yards, which was traditional for Tbilisi. In the words of a contemporary: "There were no quarrels in the neighborhoods at that time, people were constantly taking turns in eating at each other's places, lining up like in the ques for bread, going sometimes from one place to another. Bread, wine, cheese, and dried fish were plentiful in every family."

The entire population of Tbilisi, regardless of their ethnic origin, was considered to be Tbilisians. Georgians, Tatars, Jews, or Armenians were all considered citizens and the division into nationalities was conditional for them.

A clear example of this is the universal respect enjoyed by Tbilisi Ashugs of different nationalities. Here is how one memoirist describes the story: "The praiseworthy singer was a Tatar Satara, who was so accepted that if Satara's name was not written on the wedding invitation card, the princes and princesses would not go to the wedding. ... From 1874 the young Tatar Abdul-Baghi made a name for himself in singing. Abdul Baghi was very often invited to weddings, theaters and other gatherings" (K. Grigoriants, Rare News of Old Tbilisi, Tbilisi, 2011, pp. 92-93).

In the words of Ilia Chavchavadze: "Tbilisi is our parent city, all those who are born here, live here, work here, - despite our origin - we are its children and we must serve with the same heart, the same kind of desire to it" (Ilia Chavchavadze, I speak and shout about this, Kutaisi, 1997, p. 117). Being a Tbilisian, along with the feeling of fellowship, meant supporting, and backing each other, appreciating the values, customs and traditions of others.

Niko Nikoladze was a defender of the rights of the ethnic minority in Tbilisi when he strongly criticized the statute of the 1874 municipal elections and demanded: "A city, which has unusually different interests and whose population consists of different elements, must have a composition consisting of all these interests, expressing all these elements and competent bodies" (N. Nikoladze, Essays, Vol. 6, Tbilisi, 1970, p. 281 -283).

Historical sources confirm that two mullahs - Zamana and Mahmada, as well as several other Azerbaijanis - took part in a conspiracy movement together with Georgian Conspirators in 1832, aimed at the removal of the Russian colonial yoke and restoring Georgian sovereign statehood. This fact is a clear example of Georgian-Azerbaijani solidarity.

The side-by-side agreeable coexistence of Georgians and Azerbaijanis is impressively reflected in literary works. For example, in Azerbaijani literary texts, Georgian characters are represented in

different ways: in the folk heroic-romantic epic "Koroghli", a Georgian man, is a fearless and loyal one; With Khakani and Vagif – a Georgian is worthy of praise and love; With Hussein Javid - a symbol of beauty and elevation; Nariman Narimanov described Georgians as an example of sincerity and loyalty; According to Ismail Shikhli, a Georgian man has an image of a human being sacrificed for an idea and a charitable person. (O. Kazumov, Georgians according to 7 works in Azerbaijani literature.)

The action in Kurban Said's popular Azerbaijani novel "Ali and Nino" takes place in Baku and not in Tbilisi, but the work tells the love story of a Muslim Prince Ali Khan Shirvanshir and Georgian prince, Christian Nino Kipiani. The story of the novel reminds us of a line of one of Nizami Ganjeli's poems, which is translated by Grigol Abashidze as follows: "I pray for a beautiful Christian woman, /she is my icon and temple. /How can a Muslim man pray to an icon, / people will say I am a madman".

Modern research reveals that one of the poetic muses of Nikoloz Baratashvili, a classic of Georgian literature, was the Azerbaijani poetess Gonchabeiim (Qönçəbəyim), to whom he dedicated the famous poem "Grace to the Creator" (M. Tsertsvadze, Georgian social environment of the first half of the XIX century according to the epistolary heritage of Nikoloz Baratashvili) (New Aspects, Research, Analysis), Dissertation for the Academic Degree of Doctor of History (Ph.D.), Tbilisi, 2017, pp. 97-98).

Prominent Azerbaijani writer Mirza Fatali Akhundov, whose work is largely connected with Tbilisi and where he found his permanent resting place, called Georgia the "Gulistan of Life." Akhundov loved the Georgian people, in his lyrical-philosophical poem he praised with great warmth the greatness and generosity of the Georgians (M. Gaprindashvili, From the History of Georgian Public Thought, III, Tbilisi, 1988, p. 334).

The problem-free coexistence of Azerbaijanis with Georgians was facilitated by the features characteristic of the Azerbaijani ethnos. These qualities are described by the famous Russian journalist Vasily Velichko, the editor of the newspaper "Kavkaz" in 1897-1899: "Azerbaijanis are by nature kind, brave and generous, have the ability for mental and moral development. The idea of statehood, also strong, inspires them to respect their power, traditions and order, and is undoubtedly characteristic of them, regardless of their apparent anarchy, explained by their history, geographical location of the country, and the resulting from here living conditions. ... An Azerbaijani Tatar is religious, master of his word and cares for his reputation" (V. Velichko, Caucasus. Russian Affairs and Interethnic Issues, Tbilisi, 2010, pp. 164, 174).

The Azerbaijani community maintained its identity in Georgia, and in particular in Tbilisi, where it developed its national traditions, which are covered in this book.

Azerbaijanis were famous for carpet making. Azerbaijani carpets produced in Georgia, which are distinguished by their "simplicity, laconic and original composition schemes" and where the thread "is characterized by a special luster and softness, high-pile and medium density of weaving" are known to the world as Borchalo carpets (I. Koshoridze, Carpeting in the Caucasus and Museum Collections, in the book - State Museum of Folk and Applied Arts of Georgia. From Colonial Policy to National Museum, Tb., 2018, p. 134).

The reader will get acquainted with Tbilisi's contribution to the formation and development of the Azerbaijani periodical press. It is known that the first body of the Azerbaijani printed word, the newspaper Əkinçi, was founded in 1875 in Baku by Hasan Zardabi. In 1879, an Azerbaijani edition was founded in Tbilisi as well. It was the weekly newspaper "Zia", headed by Saeed Afandi Unsizade; In 1883, Jalal Unsizade published the newspaper "Kashkuli" in Tbilisi, and from 1906 an illustrated satirical weekly magazine "Mola-Nasreddin" (editor Jalil Mamedkulizade) was also published here.

Lives and literary work of many Azerbaijani creators, including poets and writers - Mirza Shafi Vazeh, Abaskuli Agha Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundov, Abdullah Shaig Talibzade are associated with Tbilisi, also the activities of the Azerbaijani Ashughs Satara and Hazira are discussed in our book.

Many will learn for the first time that the state independence of Azerbaijan and the creation of the Democratic Republic of Azerbaijan were declared on May 28, 1918, in Tbilisi. The paper examines the involvement and participation of Azerbaijanis in the political life of the Democratic Republic of

Georgia, presents the places of Azerbaijani memory in Tbilisi, in particular, the streets named after Azerbaijani figures in the capital of Georgia, etc.

Literature in the Azerbaijani language was printed and published in Tbilisi, including works of fiction, teaching, research, etc. The work includes a list of Azerbaijani books published in Tbilisi from 1801 to 1921, which are classified in chronological, thematic, and alphabetical order.

This book is published in three languages - Georgian, Azerbaijani, and English. Georgian and Azerbaijani readers will read it in their native languages, and interested in it foreign public will be able to read the paper in English.

ÖN SÖZ

"Tbilisi gözəlliklərlə doludur,
xəyal, gözəl qızlar diyarıdır,
bizim məşhur şəhərimiz,
qızılgül, şərab və böyük müğənnilər diyarıdır".

Bu sətir "Gəncəli müdrik" və Tbilisidə fəaliyyət göstərən böyük Azərbaycan şairi, Mirzə Şəfi Vazehə məxsusdur. Şeirdəki "bizim şəhərimiz" ifadəsi, şübhəsiz ki, o dövrün multietnik reallığını əks etdirir ki, bu da təkcə Vazehin müasir XIX əsrinin ortalarına deyil, eləcə də əvvəlki yüzilliklərin Tbilisi şəhəri üçün səciyyəvi idi.

Müasir Azərbaycan icmasının qohumu olan, dini islam olan türkdilli etnosun Gürcüstan ərazisində və onun paytaxtı olan Tbilisidə yaşamasının uzun tarixi vardır. Gürcü tarix mənbələri bu xalqı müxtəlif adlarla tanıyır ki, hansıların toplu adı "tatar" idi. "Azərbaycanlı" terminə gəldikdə isə, o, yalnız Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründən - 1918-ci ildən etibarən yayılmış və həmin ildə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması ilə bağlı idi.

Gürcüstan ilə Azərbaycanın münasibətləri harmonik mehriban qonşuluq, iki dövlətin strateji və tərəfdaşlıq əməkdaşlığının ən yaxşı nümunəsidir. Azərbaycan Gürcüstanın ən iri ticarət-iqtisadi tərəfdaşlarından biridir. Hər iki ölkə əhəmiyyətli beynəlxalq və regional layihələrin birgə iştirakçısıdır. Azərbaycan şirkətləri tərəfindən Gürcüstanda böyük sərmayələr həyata keçirilir və s.

Azərbaycanlılar Gürcüstanda ən çoxsaylı etnik azlıqdır. Onların bəzi nümayəndələrinin adı əbədi olaraq Gürcüstan salnaməsinə yazılmışdır.

Azərbaycanlıların gürcülərlə birgə yaşamasının olduqca maraqlı şəkli Tbilisi misalında görünür. Uzun zaman ərzində Tbilisi regionun iqtisadi, siyasi və ya mədəni mərkəzi olub və millətlərarası münasibətlərin yüksək mədəniyyəti ilə seçilirdi. Bu təkcə gürcü deyil, eləcə də xaricidilli yazılı mənbələrdə aydın görünür və Tbilisi sakinlərinin kollektiv yaddaşında da əks etdirilib.

Tbilisidə bir çox adlı-sanlı azərbaycanlı doğulmuş, yaşamış və ya fəaliyyət göstərmişdir ki, hansıların adları Gürcüstan, eləcə də Azərbaycan tarixini gözəlləşdirir. İki xalqın dostluq münasibətlərinə o fakt özünəməxsus cazibədarlıq verir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması bir əsr bundan əvvəl, 1918-ci ilin may ayında Tbilisidə elan edilmişdir.

Diqqətəlayiqdir ki, Tbilisidə bir neçə görkəmli azərbaycanlı şəxsiyyətin adına küçə mövcuddur. Küçələrin adlarında təkcə konkret şəhərin deyil, eləcə də ölkənin sosial, iqtisadi və ya mədəniyyət tarixini oxumaq və onun inkişafına nəzər salmaq mümkündür (https://www.trend.az/life/culture/3452168.html).

Qədim Tbilisi küçələrinin əksəriyyətinin adı olmamışdır. Şəhər bir neçə əsas məhəlləyə (Kala, İsani, Hamamlar məhəlləsi və sair) bölünmüşdür. Bəzi adlar bu konkret məkanda yaşayan şəhər əhalisinin əksəriyyətinin etnik mənşəyini əks etdirirdi (gürcü məhəlləsi, uriya məhəlləsi, sehrbaz məhəlləsi və s.), bəziləri də sosial, peşə və ya konfessiya əlaməti ilə formalaşırdı.

Tbilisinin tarixi aşağı məhəlləsi çoxmillətli məskunlaşması ilə seçilirdi, orada gürcü məbədlərinin yanında erməni kilsəsi, məscid, sinaqoq və katolik kilsəsi də var idi. Küçələrin bir hissəsinin adını boyunca yerləşən ticarət sıralarının xarakteri müəyyən edirdi (məsələn, Pambıq sırası, Siracxana, Qazançı sırası, Topxana, Xarazxana). Bir çox halda ad ustaların fəaliyyətinə (Dəbbəxana, Boyaçı, Dəmirçi küçələri) və ya həmin məhəllədə mövcud olan kilsə tikililərinə (Ançisxati, Sioni, Betlemi) görə seçilirdi (O. Canelidze, Küçələr bizə tarixi söyləyirlər. http://mastsavlebeli.ge/?p=3762).

Bir ayrıca götürülmüş ölkədə, xüsusilə də onun böyük şəhərində xarici etnosun nümayəndələrinin yaşaması faktında qeyri-adi və təəccübləndirici heç nə yoxdur. Yer kürəsi üzərində təmiz homogen əhalisi olan dövlət mövcud deyildir. Fərqli etnik və ya dini qrupların birlikdə yaşaması əvvəllər də,

millətçilik ideoloji doktrina və siyasi hərəkat kimi formalaşmazdan öncə (XIX əsr) adi bir hal idi. Gürcü həqiqətində düşmənlər tərəfindən dəfələrlə dağıdılan və talan edilən, demək olar ki, sakinlərdən boşalmış ölkənin bu və ya digər güşəsində yad etnosun məskunlaşdırılması-yerləşdirilməsinə çar saray əhli də müraciət edirdi. Məqsəd əhalinin sayını və müvafiq olaraq, rəiyyətin və vergi ödəyicilərinin sayını artırmaqdan ibarət idi. Bu baxımdan Davit Ağmaşenebeli, İkinci Erekle və başqalarının səyləri məlumdur.

Gürcülər qədim zamanlardan bəri bir xalq şeirində aydın əks etdirilmiş bir prinsip ilə yaşayırdılar: "Hamımız Adəmin övladıyıq, tatar da bizim qardaşımızdır". Aydındır ki, bu şeir, hansında etnik ilə yanaşı dini (tatar - müsəlman) bərabərlik ideyası da görünür, yalnız bir konkret etnosa aid deyildir və onda tarixən gürcülərin yad və fərqli olana qarşı münasibətinin ümumi qaydası bildirilib.

Yad qəbilələlərin miqrasiyasını suveren ölkənin hakimiyyəti həyata keçirdiyi zaman, o gözlənilən nəticələri də nəzərə alır və bir növ preventiv ölçüləri də götürürdü. Əhalinin bir hissəsinin bir regiondan digərinə köçürülməsi zamanı yad istilaçılar başqa maraqlardan irəli gələrək hərəkət edirdilər. Onlar bu yol ilə istila edilmiş məkanda özünün dayaq bazasını yaradır və gücləndirirdilər. Bədxahların bu cür niyyətinə baxmayaraq, Gürcüstana gəlmiş yad element ilə yerli əhali arasında təyinedici əsasən dinc birgə yaşaması olurdu, qarşıdurma isə, aşkar edildiyi halda, əksər hallarda etnik deyil, məişət, sosial zəmində olurdu.

Çoxetnikliyə baxmayaraq, Tbilisi əhalisinin gündəlik həyatında əsas danışıq dili gürcü dili idi. Bu baxımdan Tbilisidə yaşayan azərbaycanlılar da istisna olmamışdır. Buna köhnə həyətlərdə müxtəlif etnosların nümayəndələrinin birgə yaşaması şərait yaradırdı ki, bu da Tbilisi üçün ənənəvi idi. Bir müasirin sözlərinə görə: "O dövrün qonşularında ayrı-seçkilik yox idi, daima sıra çörəyi kimi gah bir yerdə, gah da başqa yerdə nahar edirdilər. Çörək, şərab, pendir və quru balıq bütün ailələrdə bolluqla tapılırdı".

Tbilisinin bütün əhalisi, onların etnik mənşəyinə baxmayaraq, Tbilisili hesab edilirdi. Gürcü, tatar, yəhudi və ya erməni, hər kəs şəhərli hesab edilirdi və millətlərə bölünmə onlar üçün şərti idi.

Bunun aydın nümunəsi müxtəlif milliyyətli Tbilisili aşıqların qazandıqları ümumi hörmət idi. Memuaristlərdən biri həmin hadisəni bu şəkildə təsvir edir: "Tatar Səttar tərifli müğənni imiş, onu elə qəbul edirdilər ki, əgər toy dəvətnaməsində Səttarın adı yazılmasaydı, zadəgan kişi və qadınlar həmin toya getməzdilər. ...1874-cü ildən gənc tatar Əbdülbağı öz ifası ilə məşhur olmuşdur. Əbdülbağını tez-tez toylara, teatrlara və digər yığıncaq və şənliklərə dəvət edirdilər" (K. Qriqoryants, Qədim Tbilisinin nadir əhvalatları, Tb., 2011, səh. 92-93).

İlya Çavçavadzenin sözlərinə görə: "Tiflis bizim doğma şəhərimizdir, burada doğulan, burada yaşayan, burada dolaşan hər kəs, - həmin insanın hansı millətdən olduğuna baxmayaraq, - onun övladlarıyıq və ona eyni ürək döyüntüsü, eyni istək ilə xidmət etməliyik" (İlya Çavçavadze, Bunu deyir və səslənirəm, Kutaisi, 1997, səh. 117). Tbilisili olmaq həmşəhərli hissi ilə parallel olaraq, bir-birinə dözməyi və dəstəkləməyi, başqaların dəyərlərinə, adət-qaydaları və ənənələrinə dəyər verməyi də nəzərdə tuturdu.

Niko Nikoladze Tbilisinin etnik azlığının hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edirək 1874-cü ilin şəhər seçkilərinin əsasnaməsini sərt tənqid edir və tələb edirdi: "Qeyri-adi müxtəlif növ maraqları olan və əhalisi müxtəlif elementlərdən ibarət olan şəhərin bütün bu maraqları, bütün bu elementləri ifadə edən və səlahiyyətli orqanlardan ibarət olan tərkibi olmalıdır" (N. Nikoladze, Hekayələr, f. 6, Tb., 1970, səh. 281-283).

Tarixi mənbələrlə təsdiq edilibdir ki, iki molla - Zaman və Məhəmməd, eləcə də bir neçə digər azərbaycanlı da gürcü protestantları ilə birlikdə 1832-ci ilin sui-qəsd hərəkatında iştirak edirdi ki, hansının məqsədi Rusiyanın kolonial boyunduruğundan canını qurtarmaq və gürcü suveren dövlətçiliyini bərpa etməkdən ibarət idi. Bu fakt gürcü-Azərbaycan həmrəyliyinin aydın bir nümunəsidir.

Gürcü və azərbaycanlıların bir-biri ilə yan-yana düşmənçiliksiz birgə yaşaması ədəbi əsərlərdə təsirli şəkildə əks etdirilib. Məsələn, Azərbaycan bədii mətnlərində gürcü personajları müxtəlif şəkildə təqdim edilibdir: "Koroğlu" xalq qəhrəman-romantik eposunda gürcü igid cəsur, qorxmaz və

sadiq adamdır; Xəqani və Vaqifin əsərlərində - tərif və sevgiyə layiqdir; Hüseyn Cavidin əsərlərində - gözəllik və ucalıq rəmzidir; Nəriman Nərimanov gürcünü səmimilik və sədaqət nümunəsi kimi təsvir edirdi; İsmayıl Şıxlının əsərlərində isə gürcü ideyaya qarşı fədakar olan, qədim insan obrazıdır (O. Kazımov, 7 əsərə əsasən Gürcülər Azərbaycan ədəbiyyatında. https://indigo.com.ge/articles/kartvelebi-azerbaijanul-literaturashi-7-nawarmoebis-mikhedvit/?fbclid=IwAR1KpFqsxDFoLmXLoC1HWAsvHha9jq0edlfAWcqmSvq8eFIQ9iBJbAEQpYI).

Qurban Səidin "Əli və Nino" adlı məşhur Azərbaycan romanında hadisələr Tbilisidə deyil, Bakıda cərəyan edir, lakin əsər bizə müsəlman şahzadəsi Əli Xan Şirvanşir və gürcü knyaginyası, xristian Nino Kipianinin sevgi hekayəsindən bəhs edir. Romanın süjeti bizə Nizami Gəncəvinin bir şeirinin sətrini xatırladır, hansı ki, Qriqol Abaşidzenin tərcüməsində bu şəkildə verilir: "Gözəl bir xristian qadın üçün dua edirəm, /O, mənim ikonam və məbədimdir. /Müsəlman hara, ikonaya dua etmək hara, / Haqqımda deyəcəklər, onu dəli edən nədir".

Müasir tədqiqatlarla müəyyən olunur ki, gürcü ədəbiyyatının klassiki olan Nikoloz Barataşvilinin poetik ilham mənbəyindən biri azərbaycanlı şairə Qönçəbəyim olmuşdur ki, hansına "Səni dünyaya gətirənə halal olsun" adlı öz məşhur şeirini həsr etmişdir (M. Tsertsvadze, Nikoloz Barataşvilinin epistolyar irsinə əsasən XIX əsrin birinci yarısının Gürcüstanın ictimai mühiti (yeni aspektlər, tədqiqat, analiz), tarix doktoru (Ph.D.) akademik dərəcəsini əldə etmək üçün dissertasiya, Tb., 2017, səh. 97-98).

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə Fətəli Axundov, hansının yaradıcılığı əhəmiyyətli dərəcədə Tbilisi ilə bağlıdır və o, həmin şəhərdə dəfn edilmişdir, Gürcüstanı "həyat gülüstanı" adlandırıdı. Axundov gürcü xalqını sevirdi, o, öz lirik-fəlsəfi şeirində böyük sevgi ilə gürcülərin alicənablığı və nəcibliyini tərənnüm etmişdir (M. Qaprindaşvili, Gürcü ictimai təfəkkürü tarixindən, III, Tb., 1988, səh. 334).

Gürcülərlə azərbaycanlıların problemsiz birgə yaşamasını azərbaycanlı etnos üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər də asanlaşdırırdı. Bu xüsusiyyətləri tanınmış rus jurnalisti, 1897-1899-cu illərdə "Qafqaz" qəzetinin redaktoru olmuş Vasili Veliçko bu şəkildə ifadə etmişdir: "Azərbaycanlılar təibətcə xeyixah, cəsur, alicənabdırlar, əqli və mənəvi inkişaf qabiliyyətinə malikdirlər. Onları hakimiyyətə, ənənələrə və asayişə hörmət etməyə ilhamlandıran, həm də güclü olan dövlətçilik ideyası, tarixən, diyarın coğrafi yerləşməsi və ondan irəli gələn məişət şəraiti ilə izah edilən onların zahiri nizamsızlığına baxmayaraq, şübhəsiz ki, onlar üçün səciyyəvidir. ...Azərbaycanlı tatar dindardır, sözünün ağasıdır və öz adını qoruyur" (V. Veliçko, Qafqaz. Rus işi və qəbilələrarası məsələlər, Tb., 2010, səh. 164, 174).

Azərbaycanlı icma öz eyniliyini Gürcüstanda və o cümlədən Tbilisidə də saxlayıb qoruyurdu, buradaca o, qarşıdakı kitabda işıqlandırılan öz milli ənənələrini inkişaf etdirirdi.

Azərbaycanlılar xalçaların hazırlanması ilə məşhur idilər. Gürcüstanda istehsal edilən "sadəliyi, lakonikliyi və orijinal kompozisiya sxemləri ilə" seçilən Azərbaycan xalçalarını, hansıların ipini "xüsusi parlaqlıq və yumşaqlıq, hündür xov və orta toxuma sıxlığı səciyyələndirir", dünya Borçalı xalçaları adı ilə tanıyır (İ. Koşoridze, Qafqazda xalçaçılıq və muzey kolleksiyaları, Gürcüstan Dövlət Xalq və Tətbiqi İncəsənət Muzeyi adlı kitabda. Kolonial siyasətdən milli muzeyə qədər, Tb., 2018, səh. 134).

Oxucu elə buradaca Azərbaycan dövri mətbuatının formalaşması və inkişafında Tbilisinin töhvəsi ilə tanış olacaqdır. Məlumdur ki, Azərbaycan çap sözünün ilk orqanı, "Əkinçi" qəzetini Həsən bəy Zərdabi 1875-ci ildə Bakıda təsis etmişdir. 1879-cu ildə Azərbaycan nəşri Tbilisidə də təsis edilmişdir. Bu "Ziya" adlı həftəlik qəzet idi ki, hansına Səid Əfəndi Ünsizadə rəhbərlik edirdi; 1883-cü ildə Cəlal Ünsizadə elə Tbilisidə "Kəşkül" qəzetini nəşr etmiş, 1906-cı ildən isə buradaca "Molla Nəsrəddin" adlı həftəlik illüstrasiyalı satirik jurnal buraxılırdı (redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə).

Bir çox azərbaycanlı yaradıcının, o cümlədən, şair və yazıçının - Mirzə Şəfi Vazehin, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundovun, Abdulla Şaiq Talıbzadənin həyatı və ədəbi yaradıcılığı, həmçinin bizim kitabımızda müzakirə edilən azərbaycanlı aşıqlar Səttar və Haziranın fəaliyyəti Tbilisi ilə bağlıdır.

Bir çoxları ilk dəfə öyrənəcəkdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması 28 may 1918-ci il tarixində Tbilisidə elan edilmişdir. Əsərdə azərbaycanlıların Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi həyatına qoşulması və iştirakı öyrənilmiş, Tbilisidə

Azərbaycanın xatirə yerləri nümayiş etdirilmiş, o cümlədən, azərbaycanlı xadimlərin adına olan küçələr və Gürcüstan paytaxtındakı sair aşkar edilmişdir.

Tbilisidə Azərbaycan dilində ədəbiyyat, o cümlədən, bədii, tədris, tədqiqat xarakterli ədəbiyyat və sair çap və dərc edilirdi. Əsərə 1801-ci ildən 1921-ci ilədək Tbilisidə nəşr edilmiş, xronoloji, mövzu üzrə və əlifba sırası ilə təsnif edilmiş Azərbaycan kitablarının siyahısı daxil edilib.

Qarşıdakı kitab üç dildə - gürcü, Azərbaycan və ingilis dilində nəşr edilir. Azərbaycan dilində ədəbiyyat, o cümlədən əsərlər Tiflisdə çap olunub nəşr olunub bədii ədəbiyyat, tədris, araşdırma və s 1801–1921, xronoloji, tematik və əlifba sırasına görə təsnif edilir. Gürcü və azərbaycanlı oxucular onu öz doğma dillərində oxuyacaqlar, maraqlanan əcnəbi cəmiyyət isə əsər ilə ingilis dilində tanış ola biləcəkdir.

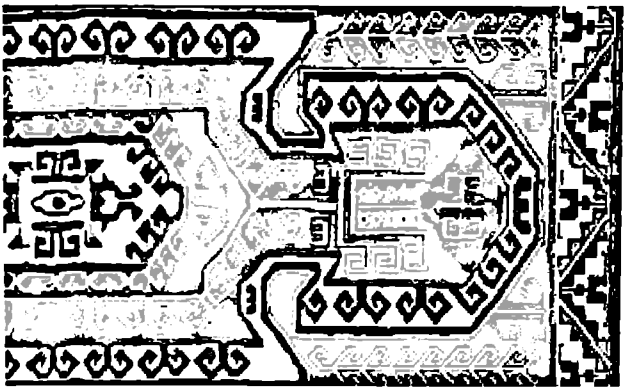

თავი I
FƏSİL I
CHAPTER I

თბილისის აზერბაიჯანელი მოსახლეობა

საქართველოს დედაქალაქი თბილისი ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია. მისი ტერიტორია და შემოგარენი ჯერ კიდევ ძვ. წ. მესამე ათასწლეულიდან ყოფილა დასახლებული, ხოლო ახ. წ. მეოთხე საუკუნიდან უკვე ციხე-ქალაქად ითვლებოდა. თბილისი თავისი დაარსებიდანვე აღმოჩნდა მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაგასაყარზე. იგი საუკუნეების მანძილზე საკმაოდ მდიდარ ქალაქად ითვლებოდა, ამას მოწმობს არქეოლოგიური გათხრებით აღმოჩენილი უამრავი ნივთი, სხვადასხვა ქვეყანაში მოჭრილი მონეტა და მნიშვნელოვანი წერილობითი წყაროები. თბილისი თავისი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მაღალი მნიშვნელობის გამო მუდმივად იყო არა მხოლოდ ქართველების საცხოვრებელი ქალაქი, არამედ აქ თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენლები. ქალაქი ზოგიერთი მათგანისთვის იყო დროებითი სამყოფელი, ზოგიერთისთვის კი მუდმივი საცხოვრებელი. თბილისში ჩამოდიოდნენ ევროპელი მოგზაურები, ვაჭრები, ჩრდილო-კავკასიელი და მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმი მოსახლეობის, საქართველოს მეზობლად მცხოვრები სხვა ეთნოსების წარმომადგენლები. მშვიდობიან პერიოდში მოსახლეობა მატულობდა და ეკონომიკურად მომძლავრებული ქალაქი კიდევ უფრო დიდი მიზიდულობის არეალს წარმოადგენდა. მტრის შემოსევებისა და ომიანობის პერიოდში მოსახლეობა თბილისის მიმდებარე ტერიტორიაზე ხშირად იხიზნებოდა, რაც ქალაქის ეკონომიკის შემცირებას და სოციალური ყოფის გაუარესებას იწვევდა. რუსეთის იმპერიის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებისა და აღმოსავლეთ საქართველოს დაკავების შემდეგ, XIX საუკუნის დასაწყისიდან, თბილისში მეტნაკლებად მშვიდობამ დაისადგურა, რამაც კვლავ ეკონომიკის მოძლიერება გამოიწვია და მოსახლეობამაც იმატა. ქალაქში ქართველებთან ერთად სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებიც მომრავლდნენ, მათ შორის აზერბაიჯანელი მოსახლეობა. მათი დემოგრაფიული მდგომარეობის დადგენის მიზნით მრავალი საარქივო და ისტორიული დოკუმენტები არის შესწავლილი. აზერბაიჯანულ მოსახლეობას იმ ხანად თათრებად მოიხსენიებდნენ. ამ ტერმინის დამკვიდრებას სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის იმპერიის შემოსვლამ შეუწყო ხელი. ეს ყოველივე განპირობებული იყო ენობრივი ნათესაობით და რელიგიური ერთიანობით. ცარიზმის დამყარების შემდეგ თბილისი ახლადშემოერთებული მხარის ადმინისტრაციულ და სამხედრო ცენტრს წარმოადგენდა, ამიტომაც პერიოდულად ტარდებოდა მოსახლეობის აღწერა. ასეთი პირველი აღწერა 1803 წელს ჩატარდა, საიდანაც ცხადი ხდება, რომ თბილისის მოსახლეობა 20 000-მდე სულს უდრიდა. საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული და კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში გამოქვეყნებული სტატისტიკით, მუსლიმი მოსახლეობის ხვედრითი წილი ორ პროცენტს შეადგენდა (საქართველოს ეროვნული არქივი, ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 16, ანაწ. 1, საქმ. 2141; ასევე, Ю. Анчабадзе, Н. Волкова, Старый Тбилисию Город и горожане в XIX веке, М., 1989, с. 29).

თბილისის მოსახლეობის დემოგრაფიის დადგენისთვის საჭიროა სხვადასხვა ავტორის მოსაზრებას გავეცნოთ. ერთ-ერთი ასეთი მკვლევარი იყო შოთა კაკურია, რომლის გამოთვლითაც 1803 წელს თბილისის მუდმივი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო არა 20 000, არამედ 16 000-მდე, ვინაიდან გარკვეული რაოდენობა იყო თავადაზნაურობა და რუსული ჯარი, რომელიც ქალაქის მუდმივ მცხოვრებლებს არ წარმოადგენდნენ. თავადაზნაურობა დიდ დროს ატარებდა საკუთარ მამულში, ხოლო თბილისში საცხოვრებლად ზამთრობით ჩამოდიოდა, სამხედრო დანაყოფები კი პერიოდულად იცვლიდნენ დისლოკაციის ადგილს სხვადასხვა სამხედრო დავალებების შესასრულებლად. ავტორი თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზეც მსჯელობს, სადაც მუსლიმი მოსახლეობა ოთხ პროცენტს შეადგენს (შ. კაკურია, ქ. თბილისის მოსახლეობა, 1803-1870 წწ. თბ., 1979, გვ. 16-18). ორივე წყაროს გაანალიზება გვაფიქრებინებს, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში აზერბაიჯანელი მოსახლეობა თბილისში 400-დან 550 სულამდე უნდა მერყეობდეს. ბუნებრივია, დასახელებულ პერიოდში მოსახლეობის სტატისტიკური აღწერა ბევრ უზუსტობას შეიცავდა. ხშირი იყო ოჯახების გამორჩენა, ასევე დროებით საცხოვრებლად გადმოსული მოსახლეობის აღწერა. საგულისხმოა ისიც,

რომ კამერალური აღწერის სიებში თავიდან არ შეჰყავდათ მუსლიმი ქალები (Ю. Анчабадзе, Н. Волкова, Старый Тбилисию Город и горожане в XIX веке, М., 1989, с. 11), ამიტომაც ზუსტი სულადობის დადგენა შეუძლებელი აღმოჩნდა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში როგორც მთელ საქართველოში, ისე თბილისში, მეტ-ნაკლებად მშვიდობიანი პერიოდი დადგა. რაც გამოიხატა ეკონომიკის განვითარებაში, მოსახლეობის ზრდასა და თბილისის მშენებლობა-გაფართოებაში. ამ პერიოდში თბილისს გარეშე მტრების შემოსევა, ნგრევა და აოხრება არ განუცდია. ცარიზმის თვითმპყრობელურმა პოლიტიკამ სამხრეთ კავკასიაში თბილისი აქცია თავისი საქონლის მთავარ ბაზრად. აქედან გამომდინარე, კიდევ უფრო გაძლერდა ქართველი და სხვა ეთნიკური უმცირესობების ლტოლვა თბილისის მიმართ. საქართველოს დედაქალაქში ხელსაყრელი პირობები იყო ვაჭრობა-ხელოსნობისთვის. აქ ბაზრებში თავს იყრიდა სხვადასხვა ქვეყნაში წარმოებული პროდუქცია და ადგილობრივი წარმოებაც მრავალფეროვანი იყო.

მრავალი უცხოელი მოგზაური თუ ვაჭარი აღნიშნავდა თბილისის ეთნიკურ სიჭრელეს. აქ ცხოვრობდნენ ებრაელები, რუსები, გერმანელები, აზერბაიჯანელები, ბერძნები, ირანელები და სხვ. თბილისი ეთნიკური უმცირესობებისთვის იმითაც იყო საცხოვრებლად საინტერესო და მიმზიდველი, რომ მათ საკუთარი თვითმყოფადი კულტურის და ადათ-წესების სრული დაცვით შეეძლოთ ცხოვრება და არავინ უშლიდა ხელს თავისუფალ ყოფაში.

1811 წლის ეპიდემიის გამო თბილისის მოსახლეობამ იკლო, მაგრამ მომდევნო წლებში იგი სწრაფად მატულობს, რისი დასტურიცაა იმ პერიოდის სტატისტიკური მასალა, თბილისის ტერიტორიის შეუქცევადი მატება და ახალი უბნების დაარსება.

1825 წელს ფრანგი მოგზაური და თბილისში საფრანგეთის კონსული ჟაკ ფრანსუა გამბა თბილისის აღწერისას მოგვითხრობს, რომ ქალაქის მოსახლეობა სულ მცირე 33 000-ს შეადგენდა. თბილისსა და მის შემოგარენში იყო „500 თათრისა და სპარსელის ოჯახი, თითოეულ ოჯახში სულ მცირე ექვსი სული ცხოვრობდა“ (ლ. მიქიაშვილი, ჟაკ ფრანსუა გამბა, თბილისის მოსახლეობის შესახებ, თბ. 2006, გვ 34). ეს საინტერესო ცნობა კიდევ ერთი დასტურია თუ როგორ მატულობდა თბილისში აზერბაიჯანული მოსახლეობა. 22 წლის მანძილზე შობადობის მატებით ვერ მოხდებოდა მუსლიმი მოსახლეობის ასეთი გამრავლება. ცხადია, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს გარე მიგრაციის გააქტიურებასთან, რაც გამოიხატებოდა თბილისში აზერბაიჯანული მოსახლეობის გადმოსახლებით.

თბილისში 1864-1865 წლებში მოსახლეობის ერთდღიანი კამერალური აღწერა ჩატარდა. 1864 წლის აღწერა ზამთრის პერიოდს დაემთხვა, რომელიც გარკვეულ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული. სწორედ ამ აღწერის სიზუსტის შესამოწმებლად და იმის დასადგენად, თუ ვინ იყო ქალაქში დროებით ჩამოსული, 1865 წლის ზაფხულში ჩატარდა განმეორებითი კვლევა. 1864 წლის მოსახლეობის აღწერის თანახმად, თბილისის მცხოვრებთა რაოდენობა 6085 სული იყო. ამ აღწერის მიხედვით, მუსლიმი მოსახლეობის საერთო რაოდენობა 14083 ადამიანს შეადგენდა. როგორც აღვნიშნეთ, რამდენიმე თვის შემდეგ კვლავ გადამოწმდა მოსახლეობის რაოდენობა, რის შედეგადაც თბილისში 71051 მცხოვრები აღირიცხა. აქედან 1523 „თათარი“ (აზერბაიჯანელი) მოსახლეობა იყო (ნ. გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, თბ. 2021, გვ. 131). როგორც ვხედავთ, ამ ორ აღწერას შორის დიდი სხვაობაა. ცხადია, თბილისში სეზონურ სამუშაოებზე მოსახლეობა მუდმივად გადაადგილდებოდა. ქალაქში სხვადასხვა რეგიონებიდან ჩამოდიოდნენ მშენებლობებზე სამუშაოდ, ასევე, სავაჭროდ აქტიური მიმოსვლა იყო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ტერიტორიებიდან. ამ აღწერებს ერთი მნიშვნელოვანი ხარვეზი ჰქონდა – მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ მონაცემებს სპეციალური ბარათების მეშვეობით თვით სახლის მფლობელები აგროვებდნენ. ცხადია, ამ შემთხვევაში სახლის მესაკუთრეებს არ აწყობდათ მათთან მცხოვრები ადამიანების დიდი რაოდენობა ეჩვენებინათ, ვინაიდან საგადასახადო ვალდებულებები არ წარმოქმნილიყო. ამიტომაც ქალაქის მცხოვრებთა როგორც საერთო, ისე ეთნიკური უმცირესობების რიცხვი უფრო მეტი უნდა ვიგულისხმოთ. მიუხედავად ასეთი უზუსტობებისა, ამ კვლევიდანაც ცხადად ჩანს, რომ თბილისში აზერბაიჯანული მოსახლეობა წლიდან-წლამდე მატულობდა.

XIX საუკუნის ბოლოს, 1897 წელს, რუსეთის იმპერიაში მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა ჩატარდა. რასაკვირველია, ეს აღწერა თბილისსაც შეეხო. როგორც ზემოთ ვთქვით, მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში თბილისის მოსახლეობის შეუქცევადი მატება აღინიშნებოდა, რისი მიზეზიც მეტ-ნაკლებად მშვიდობიანი ცხოვრების რიტმი და ეკონომიკის განვითარება იყო. 1897 წლის აღწერით, თბილისის მოსახლეობის საერთო რაოდენობამ 159,6 ათასი სული შეადგინა, რაც დაახლოებით 11-ჯერ აღემატება საუკუნის დასაწყისში არსებულ რაოდენობას. ცხადია, ასეთი მატება ბუნებრივი გამრავლების გზით ვერ მოხდებოდა. მატების ძირითადი მიზეზი შიდა და გარე მიგრაცია იყო. თბილისი კვლავაც რჩებოდა სამხრეთ კავკასიაში მოსახლეობისთვის მიზიდულობის ცენტრად. მოსახლეობის მატება, ბუნებრივია, ეთნიკურ უმცირესობებსაც შეეხო. მეცხრამეტე საუკუნის 30-იანი წლებიდან, გასულ პერიოდთან შედარებით, ქალაქი კიდევ უფრო ფართოვდება, თბილისს ემატება ახალი უბნები, იხსნება ფაბრიკა-ქარხნები, ასევე შეიქმნა რკინიგზის დეპო და მისი მომსახურების სახელოსნოები. თბილისში ამუშავდა 26 საფაბრიკო-საწარმო, რასაც, ცხადია, მუშახელი სჭირდებოდა. აქედან გამომდინარე, აზერბაიჯანული მოსახლეობა კვლავ იმატებს თბილისში.

აღწერის მასალების საფუძველზე რთულია მოსახლეობის, მათ შორის აზერბაიჯანელი ეთნოსის სოციალური სტატუსის ზუსტი სურათის დადგენა. ირკვევა, რომ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში თბილისის მცხოვრებთა რიცხვში გლეხობა ჭარბობდა, მნიშვნელოვანი იყო ვაჭართა კატეგორია, თანდათან იზრდებოდა თავადაზნაურთა და მოქალაქის სტატუსის მქონე პირთა რაოდენობა. რეფორმის შემდგომ პერიოდში იმატა ხელოსანთა, მუშათა და „რაზნოჩინცების“ ფენის – სხვადასხვა წოდებიდან გამოსული, განათლებული ადამიანების რიცხვმაც. აზერბაიჯანელთა შორის გამოირჩეოდნენ ხალიჩების ოსტატები. დეკორატიული და გამოყენებითი ხელოვნების ეს უძველესი აზერბაიჯანული ტრადიციული სახეობა ახლა იუნესკოს არამატერიალური მემკვიდრეობის სიაშია შეტანილი.

1897 წლის შემდეგ თბილისში მოსახლეობის აღწერა 1917 წლამდე არ ჩატარებულა, რასაც პირველი მსოფლიო ომიც განაპირობებდა. მცირე გამონაკლისი იყო საპოლიციო უწყების ცნობები მოსახლეობის შესახებ, რომელიც ზუსტი და სანდო არ უნდა იყოს. პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში თბილისის მოსახლეობა შემცირდა ახალგაზრდობის ომში გაწვევის გამო.

1917 წელს, ბოლო საყოველთაო აღწერიდან 20 წლის შემდეგ, თბილისის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა მაშინდელი აღწერის და გამოქვეყნებულ დოკუმენტებზე დაყრდნობით 246 910 იყო (შ. კაკურია, ქ. თბილისის მოსახლეობა, 1803-1870 წწ. თბ., 1979, გვ. 61). მათ რიცხვში ქართველებთან ერთად სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხი შედიოდა. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით, თბილისში მუდმივად მცხოვრები აზერბაიჯანელი მოსახლეობა 7613 ადამიანს შეადგენდა. ამ რაოდენობაში არ შედის სეზონური მიგრანტები, რომლებიც მრავლად იყვნენ.

1918 წელს საქართველომ მოიპოვა დამოუკიდებლობა და მსოფლიო პოლიტიკურ რუკაზე ახალი სახელმწიფო გაჩნდა. ამ მნიშვნელოვანი მონაპოვარის შემდეგ თბილისის საქალაქო ცხოვრებაში ახალი ხანა დაიწყო. გატარდა არაერთი რეფორმა. მიუხედავად იმისა, რომ მოხდა განათლების ნაციონალიზაცია, ეთნიკურ უმცირესობებს მიეცათ საშუალება, საკუთარ ენაზე მიეღოთ განათლება. დემოკრატიული საქართველოს რესპუბლიკის ხელისუფლება ეთნიკურ უმცირესობებს, მათ შორის აზერბაიჯანელებს, ხელს უწყობდა ეთნიკური კულტურის წარმოჩენაში და რელიგიურ თავისუფლებაში.

დამოუკიდებლობის მოკლე პერიოდში თბილისი კვლავ სამხრეთ კავკასიის უმნიშვნელოვანეს ქალაქად რჩებოდა. მან კიდევ უფრო დიდი მიმზიდველობა შეიძინა სხვადასხვა ეროვნებებისთვის. ქალაქს თავს აფარებდნენ რუსეთის რევოლუციას გამოქცეული სახელოვნებო წრეების წარმომადგენლები, მათ შორის, აზერბაიჯანული ინტელიგენციის დიდმა ნაწილმა საკუთარი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ნაწილი თბილისში გაატარა და აქტიურად მონაწილეობდა ქალაქის სოციალურ, ეკონომიკურ, კულტურულ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მათთვის რომ თბილისი საცხოვრებლად კომფორტული ქალაქი იყო იმითაც დასტურდება, რომ ისინი

ქმნიან სამრეწველო-სავაჭრო ობიექტებს, საგანმანათლებლო დაწესებულებებს, გამოსცემენ პერიოდულ პრესას და ბეჭდავენ წიგნებს. თბილისის აზერბაიჯანული მოსახლეობის რიცხვი ხშირად იცვლებოდა სეზონური მუშახელის ხარჯზე. ისინი დიდი რაოდენობით იყრიდნენ თავს თბილისში სხვადასხვა მშენებლობებზე.

ეთნიკური აზერბაიჯანელები თბილისის საქალაქო ცხოვრებაშიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ. სამწუხაროდ, საქართველოს და შესაბამისად, თბილისის დამოუკიდებელმა არსებობამ მცირე ხანს გასტანა. ბოლშევიკებმა 1921 წლის თებერვალში ქვეყნის დედაქალაქის ოკუპაცია მოახდინეს. შეწყდა თბილისის განვითარების მნიშვნელოვანი ეტაპი, რამაც ქართველებთან ერთად უარყოფითი გავლენა იქონია აზერბაიჯანელებზეც. მულტიკულტურული თბილისი მისთვის აქამდე უცხო, ურთულესი ცხოვრების რითმზე გადაერთო.

AZERBAIJANI POPULATION IN TBILISI

The capital of Georgia, Tbilisi, is one of the oldest cities. Its territory and surroundings date back to BC. It has been inhabited since the third millennium BC. From the fourth century, it was considered a fortress city. Tbilisi has been at an important trade crossroads since its inception. It was considered to be quite a rich city for centuries, as evidenced by the numerous items found during archeological excavations, coins minted in various countries, and important written sources. Due to its high socio-economic and cultural importance, Tbilisi has always been not only a residence of Georgians but also representatives of different ethnic groups. The city was a temporary residence for some of them, and a permanent residence for others. European travelers, merchants, representatives of the Muslim population of the North Caucasus and the Near East, as well as other ethnic groups living in neighboring Georgia arrived in Tbilisi. In peacetime, the population grew and the economically prosperous city became an even greater area of attraction. During the enemy invasions and war, the population often moved to the vicinity of Tbilisi, which reduced the city's economy and deteriorated social life. After the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti by the Russian Empire and the occupation of eastern Georgia, more or less peace was established in Tbilisi at the beginning of the 19th century, which again strengthened the economy and increased the population. Along with Georgians, representatives of other ethnic groups also increased in numbers in the city, including the Azerbaijani population. Numerous archival and historical documents have been studied to determine their demographic status. The Azerbaijani population was referred to as Tatars at that time. The introduction of this term was facilitated by the entry of the Russian Empire into the South Caucasus. It was all due to linguistic kinship and religious unity. After the establishment of Tsarism, Tbilisi was the administrative and military center of the newly annexed country, so a census was conducted periodically. The first such census was conducted in 1803, from which it becomes clear that the population of Tbilisi was equal to 20,000 people. According to the statistics preserved in the National Archives of Georgia and published in the Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, the share of the Muslim population was two percent (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, Fund 16, Volume 1, Case 2141; Tbilisi City and citizens in XIX c, M., 1989, p. 29).

To determine the demographics of the population of Tbilisi, we need to get acquainted with the opinions of different authors. One such researcher was Shota Kakuria, who calculated that in 1803 there should have been not 20,000 but 16,000 permanent residents of Tbilisi, as there were a number of noble families and Russian troops who did not make the permanent residents of the city. The nobility spent a lot of time on their land, coming to live in Tbilisi in the winter, and military units periodically changed the location of the dislocation to perform various military tasks. The author also discusses the ethnic composition of the population of Tbilisi, where the Muslim population is four percent (Sh. Kakuria, the population of Tbilisi, 1803-1870, Tbilisi, 1979, pp. 16-18). Analysis of both sources suggests that at the beginning of the 19th century, the Azerbaijani population in Tbilisi should have ranged from 400 to 550 people. Naturally, the statistical description of the population in the named period contained many inaccuracies. Families were often omitted, as well as descriptions covered temporarily relocated populations. It is also noteworthy that Muslim women (Y. Anchabadze, N. Volkova, Old Tbilisi and citizens in the 19th century, M., 1989, p. 11) were not counted in the lists of the cameral census, it was therefore impossible to determine the exact number of the population.

In the first half of the XIX century, a more or less peaceful period took place both in Georgia and in Tbilisi. Which was reflected in the development of the economy, population growth, and the construction and expansion of Tbilisi. During this period, Tbilisi did not experience either invasions, destructions, or any kind of damage by enemies. Tsarist self-imposed policies have made Tbilisi the main market for its goods in the South Caucasus. As a result, the attraction of Georgians and other ethnic minorities to Tbilisi was intensified. There were favorable conditions for trade and handicrafts in the capital of Georgia. Products from different countries flocked to the markets here, also local

production was varied.

Many foreign travelers and merchants celebrated the ethnic diversity of Tbilisi. Jews, Russians, Germans, Azerbaijanis, Greeks, Iranians, etc. lived here. Tbilisi was also interesting and attractive for ethnic minorities to live in so that they could live in full compliance with their own unique culture and customs, and no one interfered with their free life.

Due to the epidemic of 1811, the population of Tbilisi decreased, but in the following years, it increased rapidly, as evidenced by the statistical material of that period, the irreversible increase of the territory of Tbilisi and the establishment of new districts took place here.

In 1825, a French traveler and French consul in Tbilisi, Jacques François Gamba, described Tbilisi as having a population of at least 33,000. There were "families of 500 Tatars and Persians in and around Tbilisi, with at least six souls living in each family" (L. Mikiashvili, Jacques François Gamba, On the Population of Tbilisi, Tbilisi, 2006, p. 34). This interesting information is another proof of how the Azerbaijani population was growing in Tbilisi. Such a multiplication of the Muslim population would not have been possible with the increase in the birth rate over 22 years. Clearly, in this case, we are dealing with the intensification of external migration, which was manifested in the resettlement of the Azerbaijani population in Tbilisi.

A one-day cameral census was conducted in Tbilisi in 1864-1865. The 1864 census coincided with the winter period, which was associated with some difficulties. It was in the summer of 1865 that a repeat survey was conducted to verify the accuracy of this description and to determine who had temporarily arrived in the city. According to the 1864 census, the population of Tbilisi was 6085 people. According to this census, the total population of Muslims made 14083 people. As we mentioned, a few months later the population was checked again, as a result of which 71051 people were registered in Tbilisi. 1523 of them were the "Tatar" (Azerbaijani) population (N. Gelovani, Tbilisi Muslim Community, Tbilisi 2021, p. 131). As we can see, there is a big difference between these two surveys. Obviously, the population was constantly moving around Tbilisi for seasonal work. People came to the city from different regions to work on the constructions, as well as to trade actively from the territories within the Russian Empire. These censuses had one major drawback - the population data were collected by the house owners themselves through special cards. Clearly, in this case, the house owners did not want to show a large number of people living with them, so that tax liabilities would not arise for them. That is why we need to understand that the numbers of both general and ethnic minorities living in the city were much bigger. Despite such inaccuracies, this study also shows that the Azerbaijani population in Tbilisi was growing from year to year.

At the end of the XIX century, in 1897, a general census was conducted in the Russian Empire. Of course, this description took place also in Tbilisi. As we have said above, throughout the nineteenth century there was an irreversible increase in the population of Tbilisi, which was due to the more or less peaceful rhythm of life and the development of the economy. According to the 1897 census, the total population of Tbilisi was 159.6 thousand, which is about 11 times more than at the beginning of the century. Clearly, such an increase could not have occurred through natural reproduction. The main reason for the increase was internal and external migration of people. Tbilisi remained the center of attraction for the population in the South Caucasus. The increase in population, naturally, also affected ethnic minorities. From the 30s of the nineteenth century, compared to the previous period, the city expanded, even more, new districts were added to Tbilisi, factories were opened, as well as a railway depot and its service workshops were opened here. There were 26 factories in Tbilisi, which obviously needed workers. Therefore, the Azerbaijani population increased in Tbilisi again.

Based on the census materials, it is difficult to determine what the exact picture of the social status of the population was, including the Azerbaijani ethnos. It turns out that in the first half of the XIX century the peasantry was predominant among the residents of Tbilisi, the category of merchants was important, and the number of nobles and citizens with the status of citizens was gradually increasing. In the post-reform period, the number of artisans, workers, and "raznochints"

- the number of educated people from various ranks - also increased. Carpet masters stood out among the Azerbaijanis. This ancient Azerbaijani traditional form of decorative and applied arts is now included in the UNESCO World Heritage List.

After 1897, the census in Tbilisi was not conducted until 1917, which was due to the First World War. A small exception was police reports about the population, which should not be accurate and reliable. During the First World War, the population of Tbilisi decreased due to the conscription of young people into the war.

In 1917, 20 years after the last general census, the total population of Tbilisi based on the then census and published documents was 246,910 (Sh. Kakuria, Tbilisi population, 1803-1870, Tbilisi, 1979, p. 61). Among them, along with Georgians, were the people of different ethnic backgrounds. Based on these data, the Azerbaijani population permanently living in Tbilisi was 7613 people. This number does not include numerous seasonal migrants.

In 1918, Georgia gained independence and a new state appeared on the world political map. After this important achievement, a new era began in the city life of Tbilisi. There were numerous reforms carried out there. Although education has been nationalized, ethnic minorities became able to receive education in their own language. The government of the Democratic Republic of Georgia supported ethnic minorities, including Azerbaijanis, by promoting ethnic culture and religious freedom.

During the short period of independence, Tbilisi remained the most important city in the South Caucasus. It became even more attractive to different nationalities. Representatives of art circles fleeing the Russian Revolution took refuge in the city, including a large part of the Azerbaijani intelligentsia who spent a significant part of their lives in Tbilisi and actively participated in the social, economic, cultural, and political life of the city. For them, Tbilisi was a comfortable city to live in, as evidenced by the fact that they set up industrial and commercial facilities, educational institutions, published periodicals, and printed books. The Azerbaijani population of Tbilisi often changed at the expense of seasonal labor, as they were flocking to various constructions in Tbilisi in large numbers.

Ethnic Azerbaijanis also play an important role in the urban life of Tbilisi. Unfortunately, the independent existence of Georgia and, consequently, of Tbilisi lasted for a short time. The Bolsheviks occupied the country's capital in February 1921. An important stage in the development of Tbilisi was stopped, which had a negative impact on Azerbaijanis as well as Georgians. Multicultural Tbilisi switched to a strange and the most complicated for its rhythm of life.

TBİLİSİNİN AZƏRBAYCANLI ƏHALİSİ

Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi yalnız Gürcüstan üçün deyil, eləcə də Şərqi Avropa və Yaxın Şərq üçün də xüsusi bir hadisədir. Onun haqqında bir çox söz deyilmiş və yazılmış, o cümlədən, bədii, sənədli, publisist, elmi, məşhur və ya digər xarakterli əsərlər yazılmışdır ki, hansıların sayı bir neçə yüzlük təşkil edir. Tbilisi öz xüsusi yerləşməsi və iqtisadi əhəmiyyəti səbəbindən daima xarici dünya tərəfindən diqqəti cəlb edirdi. Şəhər tarixin bütün mərhələlərində gürcülərin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının mərkəzi olmuşdur. Onun tarixi bizə yaxşı göstərir ki, Tbilisi təsis edildiyi gündən xarici düşmənlərin hücumları nəticəsində dəfələrlə talan və məhv edilmişdir. Tez-tez başına gələn bədbəxtliklərə baxmayaraq, bu şəhər möcüzəvi şəkildə yenə də bərpa edilə-inkişaf edə bilmişdir.

Tbilisi daima polietniklik və etnoslararası münasibətlərin yüksək mədəniyyəti ilə seçilirdi. Buna gürcü, eləcə də xarici dilli yazılı mənbələr, məişət mədəniyyəti və ya digər tarixi-etnoloji sənədlər şahidlik edir.

Əcnəbi səyyahları o hal təəccübləndirirdi ki, şəhərin mərkəzində, bir-birinin yanında pravoslav və qriqoryan kilsələri, sinaqoq və məscid tikilmişdir. Daha sonra protestant məbədi də tikiləcək, Didube və Kukiada isə almanların koloniyalarının əsası qoyulacaqdır. Ümumi olaraq məlumdur ki, gürcülərin tarixində Tbilisidə, onun vətəndaşları arasında etnik əlamət ilə qarşıdurmanı əks etdirən heç bir fakt mövcud deyildir.

Paytaxtın əhalisinin etnik tərkibi barədə söhbət edərkən onu qeyd etmək arzu olunur ki, bütün on doqquzuncu əsr ərzində gürcü zadəganları burada daima yaşamırdı. Tbilisi ərazisində yaşayış evləri olan əsilzadələrin əksəriyyəti eyni zamanda əsasən kənddə, öz malikanəsində yaşayırdı. Belə ki, elə bir hal mövcuddur ki, zadəgan öz ailəsi və qulluqçuları ilə birlikdə bəzən Tbilisidə və bəzən də öz malikanəsində yaşayırdı. Ehtimal olaraq, onlar müxtəlif zamanlarda Tbilisi siyahıya alınarkən şəhərin əhalisini təşkil edən ev təsərrüfatlarının sayına düşə bilməmişlər. Gürcü və qeyri-gürcü əhali arasında say baxımından ifadə edilmiş fərq bununla izah olunmalıdır.

Tbilisinin məişəti və onun multimədəni mühiti barədə bir çox əcnəbi alim və ya səyyah yazmışdır. Bir çox qonaq onun özünəməxsusluğu və xüsusi həyat tərzi ilə heyrətə gəlmişdir. 1842-1878-ci illərdə Gürcüstanda yaşamış və qulluq etmiş Rusiya İmperiyasının məmuru Arnold Zisserman Tbilisi barədə yazır: "Bu Asiya və Avropa idi, indi şərq xüsusiyyətlərini axtarmalı oluruq, o zaman isə o, sadəcə nəzərəçarpan idi. Hər addımda bir çox rəngarəngliyə və diqqəti cəlb edən bir çox gəlmiş insana rast gəlirdik, bizim şəhərlərimizlə müqayisədə çox kiçik bir fərq olardı, şərq və qərbin o qədər qarışığı vardır ki, yalnız istedadlı fırça bu şəkli aydın şəkildə təsvir edə bilərdi. Ən aydın şəkildə təsvir zamanı da nəyisə unuda bilərsən ki, bu ilk baxışdan çətin görünür, lakin şəhəri aydın şəkildə, rəngarəng əhalisi, orijinal adət-ənənələri və şən, özünəməxsus şəkildə səs-küylü həyatı ilə səciyyələndirir. Uzaqdan elə bilirdim ki, dar cığırları, dar xiyabanları ilə, meydanları olmayan, daş hasarların arxasında gizlənən kiçik evləri ilə tamamilə Asiya şəhərini görəcəyəm" (А. Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе (1842-1867), часть первая 1842-1851, СПб., 1879, с. 11.). Bu xatirədən də öz multietnik əhalisi ilə on doqquzuncu əsrin şəhərinin rəngarəng məişəti aydın görünür. Bu şəhərin xüsusi görünüşünü məhz Tbilisinin çoxetnikli əhalisi yaradırdı.

Şəhərdə, qalan Gürcüstanda olduğu kimi, müxtəlif inanclı və milliyyətli sakinlər daima bərabər hüquqlardan istifadə edirdilər. Gürcü reallığı milli və ya dini əlamət ilə ayrı-seçkiliyi tanımır. Tbilisidə azərbaycanlılar və türklər, ruslar və almanlar, yəhudilər və digər etnik azlıqlar uzun müddət ərzində özünün özünəməxsus mədəniyyətini itirmədən, bir-biri ilə yan-yana yaşamış və çalışmışlar.

Hal-hazırda Gürcüstanda yaşayan bir çox etnos arasında ən çoxsaylı etnik azlıq azərbaycanlılardır. Onları Gürcüstan ilə yaşadıqları böyük bir dövr əlaqələndirir. Azərbaycanlıların əcdadları Kartli-Kaxetidə və konkret olaraq Tbilisidə İkinci Ereklenin çarlığı dövründə fəal şəkildə üzərə çıxırlar. Çar Erekle döyüşlərdə və eləcə də iqtisadi fəaliyyəti gücləndirmək üçün tez-tez onların köməyindən istifadə edirdi. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan bəri əkinçilik və köçəri heyvandarlıqla məşğul olurdular, onlar üçün əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri: arpa, buğda, düyü və pambıq idi. Əkinçiliyin daha bir aparıcı

istiqaməti bostançılıq-bağçılıq idi. Onlar fəal olaraq ipəkçiliklə məşğul olurdular. Tut ağaclarının əkilməsi və ipəkqurdunun artırılması on doqquzuncu əsrin əvvəllərindən xüsusilə aktivləşmişdir. Onlar üçün üzümçülük də yad deyildi, yerli iqlim ilə yaxşı uyğunlaşdırılmış üzüm yetişdirirdilər. Heyvandarlıq əsasən köçəri xarakter daşıyırdı. Heyvandarlar daha çox yay və qış otlaqlarında otarma təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Qoyunçular müəyyən vergilər müqabilində mal-qaranı qonşu qafqazlı xalqın dağlarında saxlayırdılar. İribuynuzlu mal-qara da onların heyvandarlığının əhəmiyyətli bir hissəsi idi. Uzaq səyahətlər və ticarət yüklərinin daşınması üçün dəvə və uzunqulaqlardan istifadə edirdilər. Azərbaycanlılar üçün sənaye də yad deyildi, onlar xüsusilə keçə və xalçaların istehsalı ilə məşğul idilər. Azərbaycanın etnik və dini səciyyələndiriciləri ilə tərtib edilmiş parçalar bütün dünyada məşhur idi. Rəngarəng ornamentlərlə bəzədilmiş rəngli xalçalar bütün Yaxın Şərqdə çox məşhur idi, buna görə də xalçaçılıq kifayət qədər iqtisadi faydanı əldə etdikləri aparıcı bir sahə idi, demək olar ki, bütün azərbaycanlı ailələrin qadınları bu fəaliyyətlə məşğul olurdu. Eləcə də müxtəlif ipək və mahud məhsullarını istehsal edirdilər, onların şirlənmiş keramikası da çox maraqlı və orijinal bir məhsul idi ki, hansının kommersiya məqsədləri ilə istehsal edilməsi əlverişli bir iş idi.

Azərbaycanlıların məişəti və mədəniyyəti barədə söhbət edərkən onların ailə fəaliyyətindən yan keçə bilmərik ki, hansında güclü patriarxal ənənələr üstünlük təşkil edirdi. Müsəlman hüquq və adət, xalq ənənəvi hüquq normalarına əsasən, ailənin həyat tərzi bütövlüklə böyük kişinin təsirindən asılı idi. Qadınlar isə ailə işinin əhəmiyyətli qərarlarında praktiki olaraq iştirak etmirdilər.

Azərbaycan adətlərinin hüquq normalarında ağsaqqallar xüsusi yer tuturdular. Onlar arasında çox arvadlılıq az-çox yayılmışdı. Gənclərin evlənməsi və gələcək taleyi barədə böyüklər qərar verirdilər. Onların ciddi şəkildə riayət etdikləri öz ənənələrinə qarşı münasibəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onların qida rasionuna bitki və heyvan məhsulları əlavə edilmişdi ki, hansında Qafqaz və Orta Asiya təamları da gündəlik rasionun bir hissəsini təşkil edirdi. Yeməklər arasında qoyun əti xüsusi yer tuturdu, eləcə də fəal olaraq süd məhsullarından istifadə edir və müxtəlif növ sıyıqları hazırlayırdılar, lakin qeyd edilməlidir ki, rasion onların məskunlaşdıqları arealdan və təbii iqlim şəraitindən asılı idi.

Dini bayramlar azərbaycanlıların həyatında olduqca əhəmiyyətli bir yer tuturdu. Müvafiq olaraq, bayram yeməklərinin hazırlanması ritualın bir hissəsini təşkil edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan əhalisi Tbilisidə XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində fəal olaraq meydana gəlmişdir. Onlar Gürcüstanın paytaxtında, demək olar ki, tam şəkildə öz adət-ənənələrinə riayət edir və dini rituallarını yerinə yetirirdilər. Onların məişəti və mədəniyyəti bir tərəfdən öz avtentikliyini saxlayırdı, digər tərəfdə isə Gürcüstanın paytaxtının həyat tərzi ilə qarışmışdı. Tbilisili müsəlmanlar məhdudiyyətsiz hüquqlardan istifadə edirdilər. Onlar müxtəlif ənənəvi dini bayramları (Novruz, Qurban Bayramı, Məhərrəmlik və sair) keçirirdilər. Onların bəzi bayramları təxminən, gürcü Berikaoba-Keenoba kimi, teatralizasiya edilmiş bir tamaşa idi.

Azərbaycanlı əhali Qədim Tbilisidə yığcam yaşayış məntəqələrini yaradırdı ki, hansılarda onlar öz bayramlarında küçələri parlaq əşyalar, qızıl rəngli zınqırovlar və rəngli parçalar ilə bəzəyirdilər. Tatar meydanında, onların məscidində Məhərrəmlik bayramını qeyd edirdilər. Eləcə də Tbilisinin başqa məhəllələrində, məsələn, Zemo Vedzisi, Soğanlıq və Msxaldidə bayram keçirirdilər. Məhərrəmlik bayramı hər il ay təqviminin birinci ayının əvvəlində keçirilirdi. Azərbaycanlılar onlar üçün bu əhəmiyyətli günü qarşılamaq üçün müvafiq şəkildə hazırlaşırdılar: yeni paltar tikdirir, ərzaq alır, köhnə ailə qablarını dəyişir, müxtəlif növ şirniyyat və plov bişirirdilər. Həmin zaman evlənmə və digər bayram tədbirləri qadağan edilirdi (Q. Qotsiridze, Tbilisidə müsəlman bayramı "Məhərrəmlik", Tb., 1988, 11-ci səh.). Eləcə də müntəzəm olaraq yeni il bayramını, Novruzu qeyd edirdilər. Tatar meydanında toplaşaraq çiçəklərin və musiqinin müşayiəti ilə yürüş təşkil edirdilər. Həmin bayramda süfrəyə meyvə və şirniyyat qoyaraq qonaqları qarşılayırdılar. Səciyyəvidir ki, müsəlman bayramlarında tez-tez etnik gürcülər də iştirak edirdilər. Bayram iştirakçıları bir-birini bayram tarixi münasibətilə təbrik edir və müxtəlif ənənəvi təamları dadırdılar. Yerli mətbuatda tez-tez bu cür bayramları qeyd etmə ənənələri işıqlandırılırdı. "Bazar günü, martın 9-da şiə müsəlmanları öz yeni ilinin ilk gününü keçirirdilər. Bu bayram adətən hər zaman üç gün davam edir... Bu il də, hər zaman olduğu kimi, müsəlmanlar öz yeni

ilini böyük bayram ilə keçirdilər. ...Bəziləri gəzmək üçün Müştəhid, bəziləri isə Nəbatat bağına getdilər. Onlar Konka vaqonlarına dolurdular. Hər addımda üzü gülən və bəzənmiş müsəlmana rast gəlirdik" ("İveria" qəzeti, 1886-cı il, 11 mart).

Dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, Tbilisi qədim zamanlardan bəri Cənubi Qafqazın əhəmiyyətli sosial-iqtisadi mərkəzi olubdur ki, burada sülh dövründə xarici və tranzit ticarəti inkişaf edirdi. Şəhərin ticarət münasibətlərinə yerli azərbaycanlı əhali də qoşulmuşdu. Onlar Tbilisi bazarlarında müəyyən yer tuturdular. Bir çox halda kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət edirdilər. Burada onların mülkiyyətində olan bir neçə ticarət obyekti (məsələn, Karvasla), çayxana və qəhvəxana var idi. Onlar sənətkarlıqda da məharətli idilər, bir çox azərbaycanlı usta mis qabların düzəldilməsində ustalaşmışdır. Qədim Tbilisinin bazarları və digər tcarət obyektlərində onlar tərəfindən toxunmuş çox gözəl xalça və palazlar xüsusi yer tuturdu.

Tbilisi bir çox digər görməli yerləri ilə yanaşı, termal sular və kükürdlü hamamları ilə məşhur idi ki, hansılarda kisəçilərin bir hissəsi azərbaycanlı idi. Bu fəaliyyət, əlbəttə ki, müəyyən biliyi nəzərdə tuturdu. Bununla bağlı Aleksandr Düma Tbilisiyə səyahətdən sonra kisəçilərin xüsusi biliyini heyranlıqla xatırlayır. "Tezliklə kisəçi qərara gəldi ki, adi su kifayət deyildir və torbanı götürdü. Qəflətən, gördüm ki, torba köpürdü və sabun köpüyünü buraxdı ki, hansına başdan ayağa büründüm. Biraz gözlərim yanırdı, yoxsa bu cür xoş hissi hələ keçirməmişdim. Necə baş verdi ki, Parisdə, bu cismani həzzlər şəhərində hələ heç kim Tbilisi hamamını təşkil etməyib? Ola bilərmi ki, heç bir spekulyant Tbilisidən iki kisəçini dəvət edə bilmədi? O, həm filantrop məqsədini həyata keçirərdi, və daha şübhəsiz ki, saysız-hesabsız sərvəti toplayardı. Tbilisidə keçirdiyim ay yarım ərzində hər ikinci gün fars hamamına gedirdim" (A. Düma, Qafqaz, fransız dilindən tərcümə: Tinatin Kikodzenin, İa Bersenadze və Qiorqi Ekizaşvilinindir, Tb., 2009, 209-cu səh.).

Tbilisidə azərbaycanlı əhali xalq universitetlərinin müsəlman şöbəsini təsis etmişdir ki, hansılarda müxtəlif istiqamətli cəmiyyətləri yaradırdılar. Məsələn, 1910-cu ildə Tbilisidə nizamnaməsini qəbul etmiş "Qafqaz Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti" formalaşmışdır. Həmin cəmiyyətə 45 üzv qadın daxil idi. Təşkilat şəhərdə Yetim Evini təsis etmişdir (N. Qelovani, Tbilisi müsəlman icması (1801-1917) Tb., 2021, 275-ci səhifə). Tbilisidə eləcə də müxtəlif tamaşaları təşkil edən Müsəlman Dram Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Gürcüstan paytaxtının müsəlman əhalisini şiə və sünnülər təşkil edirdilər. Azərbaycanlıların əksəriyyəti şiə idi. Onların Qədim Tbilisidə, Narınqalanın yanında məscidi var idi ki, burada bütün müsəlmanlar birlikdə namaz qılırdı, bu da dünyada nadir bir hal idi.

Tbilisidə azərbaycanlı əhalinin ayrıca qəbristanlığı (Gorxana) var idi. O, Narınqala qalasının dibində, Nəbatat bağının yanında yerləşirdi. Gorxana Vaxuşti Batonişvilinin Tiflis planında da qeyd edilib. Gürcüstanın sovetləşməsindən öncə qəbristanlıq kifayət qədər böyük və geniş bir ərazini əhatə edirdi, onun hüdudlarında məscid də yerləşirdi. Lakin Sovet rejimi zamanı məscidi dağıtdılar və ərazinin böyük bir hissəsini düzləşdirdilər.

Bu gün Gorxananın böyük bir hissəsi Nəbatat bağının ərazisinə məxsusdur, lakin oradaca Azərbaycanın ictimai və siyasi xadimlərinin panteonu yerləşir.

Panteonda Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Abdulla ağa Bakıxanov, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, İbrahim İsfahanlı, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Nazlı xanım Məmmədquluzadə, Həmzət bəy Qayıbov, Müzəffər Nərimanov, Fərəc bəy Sultanov, Mirzəli Abbasov, Abbas Qurbanov, Ənvər Xudaverdiyev, Mustafa Vəliyev, Hüseyn Bəhmənov və başqaları dəfn edilib.

Müsəlmanların daha bir qəbristanlığı Qədim Tbilisidə Navtluği dərəsinin sol tərəfində də mövcud idi. Bu yer müsəlmanlar üçün, xristianlar üçün olduğu kimi, xüsusi, mərasimi əhəmiyyət kəsb edirdi, buna görə də Gorxanaya daima qulluq edir və böyük diqqət yetirirdilər.

Tbilisidə yaşayan azərbaycanlıların xristian bayramlarına qarşı münasibəti də laqeyd deyildi. Bir çox xalq rəvayəti və ya tarixi fakt mövcuddur ki, bütün XIX əsr ərzində və XX əsrin əvvəlində bolşevik işğalından əvvəl xristian bayramları münasibətilə sinif yoldaşlarını təbrik edir və hətta onlarla birlikdə bayramı qeyd edirdilər. Etnoqrafik materiala istinad edərək, elə bir faktlar mövcuddur ki,

şəhərin müsəlman əhalisi xüsusi çətinlik və ya xəstəlik zamanı xristian müqəddəslərinə dua edirdi. Səciyyəvidir ki, bu iki xalq arasında kifayət qədər tez-tez qarışıq nikahlar baş tuturdu ki, bu da onların daha da yaxınlaşmasına dəstək olurdu.

Rusiya İmperiyasının istibdadına baxmayaraq, təhsil əsasən rus dilində aparıldığı zaman Tbilisidə bir neçə təhsil müəssisəsi təsis edilmişdir ki, hansılarda azərbaycanlı şagirdlər öz dilində təhsil ala bilirdilər. Eləcə də şəhərin müsəlman cəmiyyətində çox məşhur olan xüsusi müsəlman təhsil müəssisəsi mövcud idi. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən fəal olaraq təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin yaradılması başlayır. Tbilisidə eləcə də yalnız müsəlman oğlanların təhsil aldığı xəzinə təhsil müəssisəsi açılır.

Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründə təhsil islahatı aparılmış və imperiyanın dili olaraq, rus dilini gürcü dili əvəz etmiş, Tbilisidə xüsusi olaraq on beş şöbəyə malik olan iki Azərbaycan xalq məktəbi yaradılmışdır. Respublikanın hökuməti etnik azlıqların ictimai vəziyyətinə böyük diqqət yetirir, onların mədəniyyəti və dilinin qorunması-inkişaf etdirilməsinə dəstək olurdu. Həmçinin etnik azlıqların dövlət qulluğuna qoşulmasına dəstək olurdu. Onlar tam dini inanc azadlığına malik idilər. 1921-ci ilin fevral ayında, Rusiyanın qızıl ordusu Gürcüstana hücum etdiyi zaman Tbilisinin müdafiəçiləri arasında yerli azərbaycanlılar da var idi. Qədim Tbilisidə yerli əhali o dərəcədə bir-biri ilə uyğunlaşmışdı ki, bir-birinin dilində danışırdılar. Gürcülər Azərbaycan mahnılarını, azərbaycanlılar isə gürcü mahnılarını oxuyurdular. Onların birgə yaşaması müəyyən Tbilisisayağı gözəlliyi yaradırdı ki, bu da bir-birindən fərqli olan mədəniyyətlərin birgə mövcud olmasının yaxşı bir nümunəsi olmuşdu.

თავი II
FƏSİL II
CHAPTER II

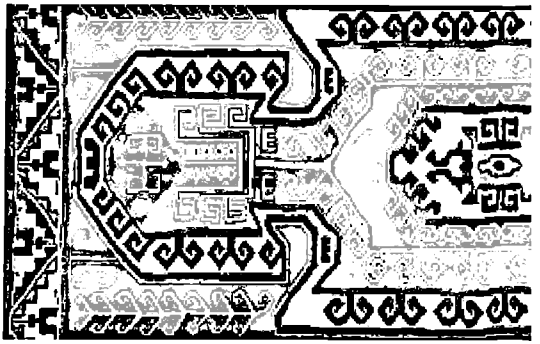

თბილისში მცხოვრებ აზერბაიჯანელთა ყოფა და ეროვნული ტრადიციები

საქართველოს დედაქალაქი თბილისი განსაკუთრებული მოვლენაა არა მხოლოდ საქართველოსთვის, არამედ აღმოსავლეთ ევროპისა და მახლობელი აღმოსავლეთისთვის. მასზე ბევრი თქმულა და დაწერილა, მათ შორის მხატვრული, დოკუმენტური, პუბლიცისტური, სამეცნიერო, პოპულარული თუ სხვა ხასიათის ნაშრომები, რომელთა რაოდენობა რამდენიმე ასეულს მოითვლის. თბილისი მისი განსაკუთრებული მდებარეობისა და ეკონომიკური მნიშვნელობის გამო მუდმივად იქცევდა ყურადღებას გარე სამყაროს მხრიდან. ქალაქი ისტორიის ყველა ეტაპზე, ქართველთა პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ცენტრს წარმოადგენდა. მისი ისტორია კარგად გვიჩვენებს, რომ დაარსების დღიდან თბილისი გარეშე მტრების თავდასხმებით არაერთხელ აოხრებულა და განადგურებულა. მიუხედავად ხშირად თავს დატეხილი უბედურებისა, ეს ქალაქი სასწაულებრივ მაინც ახერხებდა აღდგენა-განვითარებას.

თბილისი მუდამ გამოირჩეოდა პოლიეთნიკურობით და ეთნოსთაშორის ურთიერთობის მაღალი კულტურით. ამას მოწმობს როგორც ქართული, ისე უცხოენოვანი წერილობითი წყაროები, ყოფითი კულტურა თუ სხვა ისტორიულ-ეთნოლოგიური დოკუმენტები.

უცხოელი მოგზაურების გაკვირვებას იწვევდა ის გარემოება, რომ ქალაქის ცენტრში, ერთმანეთის გვერდით აგებული იყო მართლმადიდებლური და გრიგორიანული ეკლესიები, სინაგოგა და მეჩეთი. მოგვიანებით პროტესტანტული ტაძარიც აშენდება, ხოლო დიდუბესა და კუკიაზე გერმანელების კოლონიებს ჩაეყრება საფუძველი. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ქართველთა ისტორიაში არ არსებობს ფაქტი, რომელიც თბილისში, მის მოქალაქეებს შორის ეთნიკური ნიშნით დაპირისპირებას ასახავდეს.

დედაქალაქის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე საუბრისას, სასურველია აღინიშნოს, რომ მთელი მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე ქართველი თავადაზნაურობა აქ მუდმივად არ ცხოვრობდა. დიდგვაროვანთა უმრავლესობა, ვისაც თბილისის ტერიტორიაზე საცხოვრებელი სახლები ჰქონდა, იმავდროულად, ძირითადად სოფლად, საკუთარ მამულში ცხოვრობდა. ასე რომ, საქმე გვაქვს იმ მოვლენასთან, როდესაც თავადი თავისი ოჯახობით და მოსამსახურეებით ზოგჯერ თბილისშიც ცხოვრობდა და ზოგჯერ – თავის მამულში. სავარაუდოდ, თბილისის აღწერისას სხვადასხვა დროს ისინი იმ კომლთა რაოდენობაში ვერ მოხვდნენ, რომელიც ქალაქის მოსახლეობას შეადგენდა. ამით უნდა აიხსნას ქართველ და არაქართველ მოსახლეობას შორის რაოდენობრივი თვალსაზრისით გამოხატული სხვაობა.

თბილისის ყოფასა და მის მულტიკულტურულ გარემოზე ბევრი უცხოელი მეცნიერი თუ მოგზაური წერდა. ბევრი სტუმარი განცვიფრებულა მისი თვითმყოფადობითა და განსაკუთრებული ცხოვრების წესით. რუსეთის იმპერიის ჩინოვნიკი არნოლდ ზისერმანი, რომელიც 1842-1878 წლებში საქართველოში ცხოვრობდა და მსახურობდა, თბილისის შესახებ წერს: „ეს იყო აზია და ევროპა, ახლა გვიხდება აღმოსავლური თვისებების ძებნა ხოლო მაშინ ის უბრალოდ თვალში საცემი იყო. ყოველ ნაბიჯზე უამრავი მრავალფეროვნება გვხვდებოდა და უამრავი ჩამოსული ადამიანი, რომელიც იქცევდა ყურადღებას, ძალიან მცირე სხვაობა თუ იქნებოდა ჩვენს ქალაქებთან შედარებით, იმდენი ნაზავია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის, რომ მხოლოდ ნიჭიერ ფუნჯს შეეძლო ამ სურათის ნათლად გამოსახვა. ყველაზე მკვეთრად აღწერის დროსაც შესაძლებელია გამოგრჩეს ისეთი რამ, რაც ერთი შეხედვით რთულად შესამჩნევია, მაგრამ მკვეთრად ახასიათებს ქალაქს, მრავალფეროვანი მოსახლეობით, ორიგინალური წეს-ჩვეულებებითა და მხიარულად, თავისებურად ხმაურიანი ცხოვრებით. შორიდან მეგონა, რომ ვიხილავდი სრულიად აზიურ ქალაქს, ვიწრო ბილიკებით, ვიწრო ხეივნებით მოედნების გარეშე, პატარა სახლებით, რომლებიც ქვის ღობეების მიღმა იმალებიან“ (А. Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе (1842-1867), часть первая 1842-1851, СПб., 1879, с. 11.) ამ მოგონებიდანაც ცხადი ხდება მეცხრამეტე საუკუნის ქალაქის მრავალფეროვანი ყოფა

თავისი მულტიეთნიკური მოსახლეობით. სწორედ თბილისის მრავალეთნიკური მოსახლეობა ქმნიდა განსაკუთრებულ იერსახეს ამ ქალაქისა.

ქალაქში ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, მუდმივად თანასწორი უფლებებით სარგებლობდნენ სხვადასხვა სარწმუნოების და ეროვნების მცხოვრებნი. ქართული რეალობა არ იცნობს ეროვნული ან რელიგიური ნიშნით დისკრიმინაციას. თბილისში დიდი ხნის მანძილზე ერთმანეთის გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ და შრომობდნენ აზერბაიჯანელები და თურქები, რუსები და გერმანელები, ებრაელები და სხვა ეთნიკური უმცირესობები, ისე რომ საკუთარი თვითმყოფადი კულტურა არ დაუკარგავთ.

დღეისათვის საქართველოში მცხოვრებ მრავალ ეთნოსთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ეთნიკური უმცირესობა აზერბაიჯანელია. მათ საქართველოსთან ცხოვრების არც თუ მცირე პერიოდი აკავშირებთ. აზერბაიჯანელთა წინაპრები ქართლ-კახეთში და კონკრეტულად თბილისში, აქტიურად ჩნდებიან ერეკლე მეორის მეფობის პერიოდში. მეფე ერეკლე მათ დახმარებას ხშირად იყენებდა ბრძოლებში და ასევე ეკონომიკური საქმიანობის გასაძლიერებლად. აზერბაიჯანელები ოდითგანვე მიწათმოქმედებას და მომთაბარე მესაქონლეობას მისდევდნენ, მათთვის მთავარი სასოფლო-სამეურნეო კულტურები იყო: ქერი, ხორბლი, ბრინჯი და ბამბა. მიწათმოქმედების კიდევ ერთ წამყვან მიმართულებას მებოსტნეობა-მებაღეობა წარმოადგენდა. აქტიურად ეწეოდნენ მეაბრეშუმეობას. თუთის ხეების დარგვა და აბრეშუმის ჭიას მომრავლება მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისიდან განსაკუთრებით გააქტიურდა. მათთვის არც მევენახეობა იყო უცხო, მოჰყავდათ ადგილობრივ კლიმატთან კარგად შეგუებული ყურძენი. მესაქონლეობა ძირითადად მომთაბარე ხასიათისა იყო. მესაქონლეები უფრო საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებზე გადარეკვით მეურნეობას ეწეოდნენ. მეცხვარეები მეზობელი კავკასიელი ხალხის მთებში გარკვეული გადასახადების სანაცვლოდ ინახავდნენ საქონელს. მსხვილფეხა პირუტყვიც მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენდა მათ მესაქონლეობაში. შორეული მოგზაურობებისათვის და სავაჭრო ტვირთების გადასატანად იყენებდნენ აქლემებს და სახედრებს. აზერბაიჯანელთათვის არც მრეწველობა ყოფილა უცხო, განსაკუთრებით მისდევდნენ თექისა და ხალიჩების წარმოებას. აზერბაიჯანული ეთნიკური და რელიგიური მახასიათებლებით გაფორმებული ქსოვილები საქვეყნოდ იყო ცნობილი. მრავალფეროვანი ორნამენტებით მორთული ფერად-ფერადი ხალიჩები მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა, ამიტომაც იყო მეხალიჩეობა წამყვანი დარგი, საიდანაც საკმაო ეკონომიკურ სარგებელს იღებდნენ, აზერბაიჯანელთა თითქმის ყველა ოჯახის ქალი ამ საქმიანობით იყო დაკავებული. ასევე აწარმოებდნენ აბრეშუმისა და მაუდის სხვადასხვა ნაწარმს, მათი მოჭიქული კერამიკაც ძალიან საინტერესო და ორიგინალური პროდუქცია იყო, რომლის წარმოებაც კომერციული მიზნებით სარფიან საქმეს ნამოადგენდა.

აზერბაიჯანელთა ყოფასა და კულტურაზე საუბრისას გვერდს ვერ ავუვლით მათ საოჯახო საქმიანობას, სადაც ძლიერი პატრიარქალური ტრადიციები დომინირებდა. მუსლიმური სამართლისა და ჩვეულებითი, ხალხური ტრადიციული სამართლის ნორმების საფუძველზე, ოჯახის ყოფა-ცხოვრება მთლიანად უფროსი მამაკაცის გავლენაზე იყო დამოკიდებული. ქალები კი პრაქტიკულად არ მონაწილეობდნენ საოჯახო საქმის მნიშვნელოვან გადაწყვეტილებებში.

აზერბაიჯანულ ჩვეულებათა სამართლის ნორმებში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა უხუცესებს (აღსაყალებს). მათში მეტ-ნაკლებად იყო გავრცელებული მრავალცოლიანობა. ახალგაზრდების დაქორწინებას და სამომავლო ბედს უფროსები წყვეტდნენ. განსაკუთრებით ყურადსაღებია მათი დამოკიდებულება საკუთარი ტრადიციებისადმი, რომელსაც მკაცრად იცავდნენ. მათი საკვების რაციონი შეზავებული იყო მცენარეული და ცხოველური ნაწარმით რომელშიც კავკასიური და შუაზიური კერძებიც ყოველდღიური რაციონის ნაწილი იყო. კერძებში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ცხვრის ხორცს, ასევე აქტიურად მოიხმარდნენ რძის პროდუქტებს და ამზადებდნენ ნაირგვარ ფაფებს, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ რაციონი დამოკიდებული იყო მათსავე განსახლების არეალზე და ბუნებრივ კლიმატურ პირობებზე.

რელიგიური დღესასწაულები აზერბაიჯანელთა ცხოვრებაში უმნიშვნელოვანეს ადგილს იკავებდა. შესაბამისად, საზეიმო კერძების მომზადება რიტუალის ნაწილს შეადგენდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აზერბაიჯანული მოსახლეობა თბილისში აქტიურად XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდა. ისინი საქართველოს დედაქალაქში თითქმის სრულად იცავდნენ საკუთარ ადათ-წესებს და რელიგიურ რიტუალებს. მათი ყოფა და კულტურა ერთის მხრივ ინარჩუნებდა ავთენტურობას, ხოლო მეორეს მხრივ შეზავებული იყო საქართველოს დედაქალაქის ცხოვრების სტილთან. თბილისელი მაჰმადიანები სარგებლობდნენ შეუზღუდავი უფლებებით. ისინი მართავდნენ სხვადასხვა ტრადიციულ რელიგიურ დღესასწაულებს (ნოვრუზ, ყურბან-ბაირამს, მოჰრამს და სხვ.). ზოგიერთი მათი დღესასწაული გარკვეულ თეატრალიზებულ სანახაობას წარმოადგენდა, დაახლოებით ისეთივეს, როგორიც ქართული ბერიკაობა-ყეენობა იყო.

აზერბაიჯანელი მოსახლეობა ძველ თბილისში კომპაქტურ დასახლებებს ქმნიდა, სადაც ისინი საკუთარ დღესასწაულებზე ქუჩებს ბრჭყვიალა ნივთებით, ოქროსფერი ზანზალაკებითა და ფერად-ფერადი ქსოვილებით რთავდნენ. თათრის მოედანზე, მათსავე მეჩეთში აღნიშნავდნენ მოჰრამის დღესასწაულს. ზეიმობდნენ ასევე თბილისის სხვა უბნებში, მაგალითად, ზემო ვეძისში, სოღანლუღსა და მსხალდიდში. მოჰრამის დღესასწაული ყოველწლიურად იმართებოდა მთვარის კალენდრის პირველი თვის დასაწყისში. მათთვის ამ მნიშვნელოვან დღესთან შესახვედრად აზერბაიჯანელები სათანადოდ ემზადებოდნენ: იკერავდნენ ახალ ტანსაცმელს, ყიდულობდნენ სურსათ-სანოვაგეს, ცვლიდნენ ძველ საოჯახო ჭურჭელს, აცხობდნენ სხვადასხვა სახის ტკბილეულსა და ამზადებდნენ ფლავს. ამ დროს იკრძალებოდა ქორწინება და სხვა საზეიმო ღონისძიებები (გ. გოცირიძე, მუსლიმანური დღესასწაული „მოჰარავი" თბილისში, თბ., 1988, გვ. 11). ასევე რეგულარულად აღნიშნავდნენ ახალი წლის დღესასწაულს, ნოვრუზს. იკრიბებოდნენ თათრის მოედანზე და აწყობდნენ მსვლელობას ყვავილებისა და მუსიკის თანხლებით. ამ დღესასწაულზე მაგიდაზე შლიდნენ ხილეულობას და ტკბილეულს, რითიც უმასპინძლდებოდნენ სტუმრებს. ნიშანდობლივია, რომ მუსლიმურ დღესასწაულებს ხშირად ეთნიკური ქართველებიც ესწრებოდნენ. მოზეიმეები ულოცავდნენ ერთმანეთს საზეიმო თარიღს და მიირთმევდნენ სხვადასხვა ტრადიციულ კერძს. ადგილობრივ პრესაში ხშირად შუქდებოდა ასეთ დღესასწაულთა აღნიშვნის ტრადიციები. „კვირას, 9 მარტს მუსულმან-შიიტები თავიანთ ახალ-წლის პირველს დღესა დღესასწაულობდნენ. ეს დღესასწაული ყოველთვის სამის დღით არის ხოლმე. ...წლეულსაც, როგორც ყოველთვის, დიდის ამბით იდღესასწაულეს მუსულმანებმა თავიანთი ახალ-წელინდი. ...ზოგი მუშტაიდის, ზოგი საბატანიკო ბაღში გაემგზავრნენ სასეირნოდ. კონკის ვაგონები გაჭედილი იყო მათგან. ყოველს ნაბიჯზე შეხვდებოდით პირ-მცინარს და მორთულს მაჰმადიანს" (გაზ. „ივერია", 1886 წ., 11 მარტი).

როგორც არაერთხელ აღინიშნა, თბილისი ოდითგანვე იყო მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური ცენტრი სამხრეთ კავკასიისა, სადაც მშვიდობიანობის პერიოდში ვითარდებოდა საგარეო და სატრანზიტო ვაჭრობა. ქალაქის სავაჭრო ურთიერთობებში ადგილობრივი აზერბაიჯანული მოსახლეობაც იყო ჩართული. მათ თბილისის ბაზრებში გარკვეული ნიშა ეკავათ. ხშირად სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით ვაჭრობდნენ. აქ იყო მათ საკუთრებაში არსებული რამდენიმე სავაჭრო ობიექტი (მაგალითად, ქარვასლა), ჩაიხანა და ყავახანა. ისინი ხელოსნობაშიც განაფულები იყვნენ, ბევრი აზერბაიჯანელი ოსტატი დახელოვნებული იყო სპილენძის ჭურჭლის დამზადებაში. ძველი თბილისის ბაზრებსა და სხვა სავაჭრო ობიექტებში მათ მიერ დამზადებული ულამაზესი ხალიჩები და ფარდაგები განსაკუთრებულ ადგილს იკავებდა.

თბილისი ბევრ სხვა ღირსშესანიშნაობასთან ერთად განთქმული იყო თერმული წყლებითა და გოგირდის აბანოებით, სადაც მექისეების ნაწილი აზერბაიჯანელი იყო. ეს საქმიანობა, რა თქმა უნდა, გარკვეულ ცოდნას გულისხმობდა. ამასთან დაკავშირებით ალექსანდრე დიუმა თბილისში მოგზაურობის შემდეგ აღფრთოვანებით იხსენებს მექისეების განსაკუთრებულ ცოდნას. „მალე მექისემ გადაწყვიტა, ჩვეულებრივი წყალი საკმარისი აღარ არისო და

აიღო პარკი. უეცრად, დავინახე, რომ პარკი გაიბერა და გამოუშვა საპნის ქაფი, რომელშიც თავით ფეხებამდე გავეხვიე. ოდნავ თვალები მეწვოდა, თორემ ამგვარი სასიამოვნო გრძნობა ჯერაც არ განმიცდია. როგორ მოხდა, რომ პარიზში, ამ გრძნობიერ სიტკბოებათა ქალაქში ჯერ არავინ შემოიღო თბილისური აბანო? ნუთუ ვერც ერთმა სპეკულიანტმა ვერ გამოიწერა თბილისიდან ორი მექისე? თან ფილანტროპიულ მიზანს განახორციელებდა, და რაც უფრო უეჭველია, აურაცხელ სიმდიდრეს დააგროვებდა. იმ თვე-ნახევრის განმავლობაში, რაც თბილისში დავყავი, ყოველ მეორე დღეს სპარსულ აბანოში დავდიოდი" (ა. დიუმა, კავკასია, თარგმანი ფრანგულიდან: თინათინ ქიქოძისა, ია ბერსენაძისა და გიორგი ეკიზაშვილისა, თბ., 2009, გვ. 209).

თბილისში აზერბაიჯანულმა მოსახლეობამ დააფუძნა სახალხო უნივერსიტეტების მაჰმადიანური განყოფილება, სადაც ქმნიდნენ სხვადასხვა მიმართულების საზოგადოებებს. მაგალითად, 1910 წელს თბილისში ჩამოყალიბდა „მუსლიმ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოება კავკასიაში", რომელმაც მიიღო წესდება. ამ საზოგადოებაში შედიოდა 45 წევრი ქალი. ორგანიზაციამ ქალაქში დააარსა ობოლთა სახლი (ნ. გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917) თბ., 2021, გვ. 275). თბილისში ასევე შეიქმნა მუსლიმური დრამატული საზოგადოება, რომელიც ორგანიზებას უწევდა სხვადასხვა სპექტაკლების მოწყობას.

საქართველოს დედაქალაქის მუსლიმურ მოსახლეობას შიიტები და სუნიტები წამოადგენდნენ. აზერბაიჯანელთა უმრავლესობა შიიტები იყო. მათ ძველ თბილისში, ნარიყალასთან, მეჩეთი ჰქონდათ, სადაც ყველა მუსლიმი ერთად ლოცულობდა, რაც მსოფლიოში იშვიათი მოვლენა იყო.

თბილისში აზერბაიჯანელ მოსახლეობას ცალკე სასაფლაო (გორხანა) ჰქონდა. იგი მდებარეობდა ნარიყალას ციხის ძირში, ბოტანიკურ ბაღთან. გორხანა აღნიშნულია ვახუშტი ბატონიშვილის ტფილისის გეგმაზეც. საქართველოს გასაბჭოებამდე სასაფლაო საკმაოდ დიდ და ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა, მის ფარგლებში მეჩეთიც იდგა. თუმცა, საბჭოთა რეჟიმის დროს, მეჩეთი დაანგრიეს და ტერიტორიის დიდი ნაწილი მოასწორეს.

დღეს გორხანას დიდი ნაწილი ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიას ეკუთვნის, თუმცა, იქვე მდებარეობს აზერბაიჯანელ საზოგადო და პოლიტიკურ მოღვაწეთა პანთეონი.

პანთეონში დაკრძალული არიან: მირზა ფათალი ახუნდოვი, მირზა შაფი ვაზეჰი, აბდულა აღა ბაქიხანოვი, ფათალი ხან ხოისკი, ჰასან ბეი აღაევი, იბრაჰიმ ისპახანლი, ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი, ნაზლი ხანუმ მამედკულიზადე, ჰამზათ-ბეკ გაიბოვი, მუზაფარ ნარიმანოვი, ფარაჯ-ბეკ სულთანოვი, მირზალი აბასოვი, აბას კურბანოვი, ენვერ ხუდავერდიევი, მუსტაფა ველიევი, ჰუსეინ ბახმანოვი და სხვ.

მუსლიმთა კიდევ ერთი სასაფლაო ძველ თბილისში ნავთლუღის ხევის მარცხენა მხარესაც არსებულა. მუსლიმთათვის ეს ადგილი, ისევე როგორც ქრისტიანთათვის, განსაკუთრებულ, საკრალურ, მნიშვნელობას ატარებდა. ამიტომაც იყო, რომ გორხანას მუდმივად უვლიდნენ და დიდ ყურადღებას აქცევდნენ.

თბილისში მცხოვრებ აზერბაიჯანელებს არც ქრისტიანული დღესასწაულებისადმი ჰქონდათ გულგრილი დამოკიდებულება. მრავალი ხალხური თქმულება თუ ისტორიული ფაქტი არსებობს, რომ მთელი XIX საუკუნის მანძილზე და XX საუკუნის დასაწყისში, ბოლშევიკურ ოკუპაციამდე ქრისტიანულ დღესასწაულებს ულოცავდნენ თანაქალაქელებს და მათთან ერთად ზეიმობედნენ კიდეც. ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით, არსებობს ფაქტები, როდესაც ქალაქის მუსლიმი მოსახლეობა ქრისტიან წმინდანებს ავედრებდნენ თავს განსაკუთრებული გაჭირვებისა თუ ავადობის დროს. საგულისხმოა, რომ არსებობდა საკმაოდ ხშირი შერეული ქორწინებები ამ ორ ხალხს შორის, რაც მათ კიდევ უფრო დაახლოებას უწყობდა ხელს.

რუსული იმპერიის თვითმპყრობელობის მიუხედავად, მაშინ როდესაც განათლება ძირითადად რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა, თბილისში დაარსდა რამდენიმე სასწავლებელი, სადაც აზერბაიჯანელ მოსწავლეებს საკუთარ ენაზეც შეეძლოთ სწავლა-განათლების მიღება. ასევე, არსებობდა სპეციალური მუსლიმური სასწავლებელი, რომელიც ქალაქის მუსლიმ სა-

ზოგადოებაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან აქტიურად იწყება აზერბაიჯანული ენის სახელმძღვანელოების შექმნა სასწავლებლებისთვის. თბილისში აგრეთვე იხსნება სახაზინო სასწავლებელი მუსლიმთათვის, სადაც მხოლოდ ვაჟები სწავლობდნენ.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში ჩატარდა განათლების რეფორმა და რუსული, როგორც იმპერიის ენა ჩაანაცვლა ქართულმა სახელმწიფო ენამ, თბილისში სპეციალურად შეიქმნა ორი აზერბაიჯანული სახალხო სკოლა თხუთმეტი განყოფილებით. რესპუბლიკის მთავრობა დიდ ყურადღებას უთმობდა ეთნიკური უმცირესობების საზოგადოებრივ მდგომარეობას, ხელს უწყობდა მათი კულტურისა და ენის დაცვა-განვითარებას. ასევე, ხელს უწყობდა ეთნიკური უმცირესობების ჩართულობას საჯარო სამსახურში. ისინი სარგებლობდნენ რელიგიური აღმსარებლობის სრული თავისუფლებით. 1921 წლის თებერვალში, როდესაც საბჭოთა რუსეთის წითელი არმა თავს დაესხა საქართველოს, თბილისის დამცველთა შორის ადგილობრივი აზერბაიჯანელებიც იყვნენ. ძველ თბილისში ადგილობრივი მოსახლეობა იმდენად იყო შეთვისებული ერთმანეთს, რომ ერთმანეთის ენაზე საუბრობდნენ. ქართველები მღეროდნენ აზერბაიჯანულ სიმღერებს, ისევე როგორც აზერბაიჯანელები ქართულს. მათი თანაცხოვრება გარკვეულ თბილისურ პეწს ქმნიდა, რაც ერთმანეთისაგან განხვავებული კულტურების თანაარსებობის კარგი მაგალითი იყო.

EVERYDAY LIFE AND NATIONAL TRADITIONS OF AZERBAIJANIS LIVING IN TBILISI

The capital of Georgia, Tbilisi, is a special phenomenon not only for Georgia, but also for Eastern Europe and the Middle East. Much has been said and written about this city, including works of fiction, documentary, journalism, science, popular, and other works, numbering in the hundreds. Due to its special location and economic importance, Tbilisi was constantly attracting attention from the outside world. At all stages of history, the city has been the center of the political, economic, and cultural life of Georgians. Its history shows well that from the day of its establishment Tbilisi has been repeatedly ravaged and destroyed by the attacks of outside enemies. Despite the frequent catastrophes, this city still miraculously managed to recover and develop.

Tbilisi has always been distinguished by its polyethnicity and high culture of inter-ethnic relations. This is evidenced by both Georgian and foreign written sources, culture, or other historical-ethnological documents.

Foreign travelers were surprised by the fact that in the center of the city, Orthodox and Gregorian churches, a synagogue, and a mosque were built next to each other. Later a Protestant cathedral would also be built here, and German colonies were founded in Didube and Kukia. It is well known that there is not a single fact in the history of Georgians that reflects the ethnic confrontation between its citizens in Tbilisi.

Speaking of the ethnic composition of the population of the capital, it is desirable to note that the Georgian nobility did not live here permanently throughout the nineteenth century. Most of the nobles who had houses on the territory of Tbilisi, meanwhile, lived mainly in rural areas on their land. So, we are dealing with the event when a prince with his family and servants sometimes lived in Tbilisi and sometimes - in his estate. Presumably, at the time of the census of Tbilisi, they could not be included in the number of households that made up the population of the city. This should explain the difference between the Georgian and non-Georgian populations expressed in quantitative terms.

Many foreign scholars and travelers have written about the life of Tbilisi and its multicultural environment. Many guests were amazed by its originality and special lifestyle. Arnold Zisserman, an official of the Russian Empire who lived and served in Georgia from 1842 to 1878, writes about Tbilisi: "It was Asia and Europe, now we have to look for oriental features, and then it was just striking. At every step we encountered a lot of diversity and lots of foreigners attracting our attention, there was very little difference compared to our cities, there is so much mix of East and West that only a talented brush could paint this picture clearly. At the sharpest description, it is possible to notice something that is difficult to notice at first glance, but something that precisely characterizes the city, with its diverse population, original customs, and cheerful, noisy life. From afar I thought I could see a completely Asian city, with narrow streets and alleys without squares, with small houses hiding behind stone fences." (A. L. Zisserman, Twenty-Five Years in the Caucasus, 1842-1867, part one1842-1851, SPb., 1879, p. 11). Even from these recollections, it becomes clear what kind of diverse existence of the nineteenth-century city there was, with its multiethnic population. It was the multiethnic population of Tbilisi that created a special look for this city.

In the city, as in the rest of Georgia, people of different faiths and nationalities have always enjoyed equal rights. Georgian reality does not recognize discrimination on national or religious grounds. Azerbaijanis and Turks, Russians and Germans, Jews and other ethnic minorities have lived and worked side by side in Tbilisi for a long time, without losing their own natural culture.

Among the many ethnic groups living in Georgia today, Azerbaijanis are the most numerous ethnic minority. They are connected with Georgia by not a single period of life. The ancestors of the Azerbaijanis appear actively in Kartli-Kakheti and specifically in Tbilisi during the reign of Erekle II. King Erekle often used their help in battles as well as to boost economic activity. The Azerbaijanis have long pursued agriculture and nomadic livestock, for them, the main agricultural crops were:

barley, wheat, rice, and cotton. Another leading field of agriculture was horticulture. They were actively engaged in silkworm breeding. The planting of mulberry trees and the breeding of silkworms have been particularly active since the early nineteenth century. Viticulture was not unfamiliar to them either, they brought grapes well adapted to the local climate. Livestock was mainly nomadic in nature. The herdsmen engaged in cattle breeding by switching to summer and winter pastures. Shepherds kept cattle in the mountains of the neighboring Caucasian peoples in exchange for certain taxes. Cattle were also an important part of their livestock. Camels and horses were used for long journeys and to transport trade goods. The Azerbaijanis were also good in the industry, especially in the pursuit of the production of felt and carpets. Fabrics decorated with Azerbaijani ethnic and religious patterns were known to the world. Colorful carpets decorated with a variety of ornaments were very popular throughout the Middle East, so weaving was a leading field from which they received considerable economic benefits, almost all women of Azerbaijani families were engaged in this activity. They also produced a variety of silk and wooden products, and their glazed pottery was also a very interesting and original product, the production of which was a lucrative business for commercial purposes.

When talking about the life and culture of Azerbaijanis, we cannot ignore their family activities, where strong patriarchal traditions dominated. Based on Muslim law and customary, traditional folk law, family life depended entirely on the influence of the oldest man in the family. Women were practically not involved in important decisions about family affairs.

Elderly committees (aghsakals) had a special place in the norms of Azerbaijani norms of customary law. Polygamy was more or less common among them. The marriage of young people and their future fate were decided by the elders. Particularly noteworthy is their attitude towards their own traditions, which they strictly adhered to. Their food ration was mixed with vegetarian and animal products and Caucasian and Central Asian dishes were also part of their daily ration. Mutton had a special place in the dishes, they also actively consumed dairy products and prepared various porridges, although it should be noted that the ratio depended on the area of residence and natural climatic conditions.

Religious holidays played an important role in the lives of Azerbaijanis. Accordingly, the preparation of ceremonial dishes was part of the ritual.

As mentioned above, the Azerbaijani population actively appeared in Tbilisi in the late eighteenth and early nineteenth centuries. They almost completely observed their customs and religious rituals in the capital of Georgia. Their everyday life and culture on the one hand maintained their authenticity, and on the other hand, were mixed with the lifestyle of the capital of Georgia. Muslims in Tbilisi enjoyed unlimited rights. They celebrated various traditional religious holidays (Nowruz, Kurban-Bayram, Muharram, etc.). Some of their festivals were a kind of theatrical spectacle, much like the Georgian Berikaoba-Keenoba.

The Azerbaijani people made compact settlements in old Tbilisi, where they used to decorate the streets with glitter items, golden bells, and colorful fabrics on their holidays. On Tatris Moedani (Tatar square), in the mosque, they celebrated the feast of Muharram. It was also celebrated in other districts of Tbilisi, such as Zemo Vedzisi, Soghanlughi, and Mskhaldidi. The festival of Muharram was held annually at the beginning of the first month of the lunar calendar. To meet this important day for them, the Azerbaijanis were properly prepared: they sewed new clothes, bought groceries, changed old household utensils, baked a variety of sweets, and prepared pilaf. Marriage and other ceremonies were forbidden during that period (G. Gotsiridze, Muslim holiday "Muharram" in Tbilisi, Tbilisi, 1988, p. 11). They also regularly celebrated the New Year holiday, Nowruz. They gathered in Tatar Square and organized a procession carrying flowers and playing music. On this holiday, fruit and sweets were put on the table, as a treat for guests. It is noteworthy that ethnic Georgians often attended Muslim holidays. The celebrants greeted each other on a festive day and enjoyed a variety of traditional dishes. The local press often covered the traditions of celebrating such holidays. "On Sunday, March 9, the Muslim Shiites celebrated their first day of the new year. This holiday continued for three days at a time. ... This year, as always, Muslims celebrated their New Year with a big joy. ... Some went for a walk

in the garden of Mushtaid, some in the Botanical Garden. Konka wagons (A horsecar) were packed with them. "Every step of the way, we would meet smiling and dressed up Muslims" (Newspaper „Iveria", March 11, 1886).

As it has been mentioned many times, Tbilisi has always been an important socio-economic center of the South Caucasus, where foreign and transit trade developed during the peace periods. The local Azerbaijani population was also involved in the city's trade relations. They occupied a certain niche in the markets of Tbilisi. They often traded in agricultural products. Here they owned several trade facilities (e.g., caravanserai), teahouses, and cafes (chai khana and kava khanas). They were also skilled in handicrafts; many Azerbaijani craftsmen were skilled in making copperware. The beautiful carpets and rugs made by them had a special place in the markets and other shops of Old Tbilisi.

Tbilisi, along with many other sights, was famous for its thermal waters and sulfur baths, where some of the bathhouse massage therapists-mekise were Azerbaijani. This activity, of course, required certain knowledge. In this regard, after a trip to Tbilisi, Alexandre Dumas recalls with admiration the special knowledge of the mekises. "Soon the mekise decided that ordinary water was no longer enough and took a sac. Suddenly, I noticed that the sac swelled and released a lather of soap into which I was covered from head feet. My eyes were slightly burning, otherwise, I had never experienced such a pleasant feeling. How did it happen that no one has introduced a Tbilisi bath in Paris, this city of sensual sweetness? Could not any speculator have invited two mekises from Tbilisi? At the same the person would pursue a philanthropic goal, and, no doubt, would accumulate innumerable riches. During the month and a half that I spent in Tbilisi, I went to the Persian bath every other day" (A. Dumas, Caucasus, translated from French by Tinatin Kikodze, Ia Bersenadze and Giorgi Ekizashvili, Tbilisi, 2009, p. 209).

In Tbilisi, the Azerbaijani population established a Muslim branch of the People's Universities, where they formed societies of various directions. For example, in 1910, the "Muslim Women's Charitable Society in the Caucasus" was established in Tbilisi, which adopted a charter. This community included 45 female members. The organization established an orphanage in the city (N. Gelovani, Tbilisi Muslim Community (1801-1917), Tbilisi, 2021, p. 275). A Muslim Drama Society was also established in Tbilisi, which organized various performances.

The Muslim population of the Georgian capital was both Shiites and Sunnis. Most of the Azerbaijanis were Shiites. They had a mosque in old Tbilisi, near Narikala, where all Muslims prayed together, which was a rare occurrence in the world.

The Azerbaijani population had a separate cemetery (Gorkhana) in Tbilisi. It was located at the foot of Narikala Fortress, near the Botanical Garden. Gorkhana is also mentioned in the Vakhushti Batonishvili plan of Tbilisi. Before the Sovietization of Georgia, the cemetery covered a large area, including a mosque. However, during the Soviet regime, the mosque was demolished and a large part of the territory was razed.

Today, a large part of Gorkhana belongs to the Botanical Garden, however, there is a pantheon of Azerbaijani public and political figures near there.

Buried in the Pantheon are Mirza Fatali Akhundov, Mirza Shafi Vazehi, Abdullah Agha Bakikhanov, Fatali Khan Khoiski, Hasan Bey Aghayev, Ibrahim Ispakhanli, Hussein Efendi Gaibov, Nazli Khanum Mamedkulizav, Hamarbo Sulboz, Abbas Kurbanov, Enver Khudaverdiev, Mustafa Veliyev, Hussein Bakhmanov, and others.

Another Muslim cemetery was located on the left side of the Navtlughi gorge in old Tbilisi. For Muslims, this place, as well as for Christians, was of special, sacral importance, which is why Gorkhana was constantly cared for and given great attention.

Azerbaijanis living in Tbilisi did not have an indifferent attitude towards Christian holidays either. There are many folk tales or historical facts that throughout the nineteenth and early twentieth centuries, before the Bolshevik occupation, they congratulated their compatriots with Christian holidays and even celebrated them together with them. Based on ethnographic material, there are

facts that the Muslim population of the city worshiped Christian saints in times of special hardship or illness. It is noteworthy that there were quite frequent mixed marriages between these two peoples, which brought them even closer.

Despite the self-rule of the Russian Empire, while education was mainly in Russian, several schools were established in Tbilisi, where Azerbaijani students could receive education in their own language. Also, there was a special Muslim school that was very popular in the Muslim community of the city. The creation of Azerbaijani language textbooks for schools actively started in the 1930s. Also, a treasury school for Muslims opened in Tbilisi, where there were educated only boys.

During the period of the Democratic Republic of Georgia, education reform was carried out and Russian, as the language of the empire, was replaced by the Georgian state language, and two Azerbaijani public schools with fifteen departments were specially established in Tbilisi. The Government of the Republic paid great attention to the social condition of ethnic minorities, promoting the protection and development of their culture and language. It also supported the involvement of ethnic minorities in public service. They enjoyed complete freedom of religion. In February 1921, when Soviet Red Army invaded Georgia, local Azerbaijanis were among the defenders of Tbilisi. In old Tbilisi, the locals were so absorbed in each other that they spoke each other's language. Georgians sang Azerbaijani songs, as did Azerbaijanis sing Georgian. Their coexistence created a certain attractive Tbilisi style, which was a good example of the cohabitation of different cultures.

TBİLİSİDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN MƏİŞƏTİ VƏ MİLLİ ƏNƏNƏLƏRİ

Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi yalnız Gürcüstan üçün deyil, eləcə də Şərqi Avropa və Yaxın Şərq üçün də xüsusi bir hadisədir. Onun haqqında bir çox söz deyilmiş və yazılmış, o cümlədən, bədii, sənədli, publisist, elmi, məşhur və ya digər xarakterli əsərlər yazılmışdır ki, hansıların sayı bir neçə yüzlük təşkil edir. Tbilisi öz xüsusi yerləşməsi və iqtisadi əhəmiyyəti səbəbindən daima xarici dünya tərəfindən diqqəti cəlb edirdi. Şəhər tarixin bütün mərhələlərində gürcülərin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının mərkəzi olmuşdur. Onun tarixi bizə yaxşı göstərir ki, Tbilisi təsis edildiyi gündən xarici düşmənlərin hücumları nəticəsində dəfələrlə talan və məhv edilmişdir. Tez-tez başına gələn bədbəxtliklərə baxmayaraq, bu şəhər möcüzəvi şəkildə yenə də bərpa edilə-inkişaf edə bilmişdir.

Tbilisi daima polietniklik və etnoslararası münasibətlərin yüksək mədəniyyəti ilə seçilirdi. Buna gürcü, eləcə də xarici dilli yazılı mənbələr, məişət mədəniyyəti və ya digər tarixi-etnoloji sənədlər şahidlik edir.

Əcnəbi səyyahları o hal təəccübləndirirdi ki, şəhərin mərkəzində, bir-birinin yanında pravoslav və qriqoryan kilsələri, sinaqoq və məscid tikilmişdir. Daha sonra protestant məbədi də tikiləcək, Didube və Kukiada isə almanların koloniyalarının əsası qoyulacaqdır. Ümumi olaraq məlumdur ki, gürcülərin tarixində Tbilisidə, onun vətəndaşları arasında etnik əlamət ilə qarşıdurmanı əks etdirən heç bir fakt mövcud deyildir.

Paytaxtın əhalisinin etnik tərkibi barədə söhbət edərkən onu qeyd etmək arzu olunur ki, bütün on doqquzuncu əsr ərzində gürcü zadəganları burada daima yaşamırdı. Tbilisi ərazisində yaşayış evləri olan əsilzadələrin əksəriyyəti eyni zamanda əsasən kənddə, öz malikanəsində yaşayırdı. Belə ki, elə bir hal mövcuddur ki, zadəgan öz ailəsi və qulluqçuları ilə birlikdə bəzən Tbilisidə və bəzən də öz malikanəsində yaşayırdı. Ehtimal olaraq, onlar müxtəlif zamanlarda Tbilisi siyahıya alınarkən şəhərin əhalisini təşkil edən ev təsərrüfatlarının sayına düşə bilməmişlər. Gürcü və qeyri-gürcü əhali arasında say baxımından ifadə edilmiş fərq bununla izah olunmalıdır.

Tbilisinin məişəti və onun multimədəni mühiti barədə bir çox əcnəbi alim və ya səyyah yazmışdır. Bir çox qonaq onun özünəməxsusluğu və xüsusi həyat tərzi ilə heyrətə gəlmişdir. 1842-1878-ci illərdə Gürcüstanda yaşamış və qulluq etmiş Rusiya İmperiyasının məmuru Arnold Zisserman Tbilisi barədə yazır: "Bu Asiya və Avropa idi, indi şərq xüsusiyyətlərini axtarmalı oluruq, o zaman isə o, sadəcə nəzərəçarpan idi. Hər addımda bir çox rəngarəngliyə və diqqəti cəlb edən bir çox gəlmiş insana rast gəlirdik, bizim şəhərlərimizlə müqayisədə çox kiçik bir fərq olardı, şərq və qərbin o qədər qarışığı vardır ki, yalnız istedadlı fırça bu şəkli aydın şəkildə təsvir edə bilərdi. Ən aydın şəkildə təsvir zamanı da nəyisə unuda bilərsən ki, bu ilk baxışdan çətin görünür, lakin şəhəri aydın şəkildə, rəngarəng əhalisi, orijinal adət-ənənələri və şən, özünəməxsus şəkildə səs-küylü həyatı ilə səciyyələndirir. Uzaqdan elə bilirdim ki, dar cığırları, dar xiyabanları ilə, meydanları olmayan, daş hasarların arxasında gizlənən kiçik evləri ilə tamamilə Asiya şəhərini görəcəyəm" (А. Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе (1842-1867), часть первая 1842-1851, СПб., 1879, с. 11.). Bu xatirədən də öz multietnik əhalisi ilə on doqquzuncu əsrin şəhərinin rəngarəng məişəti aydın görünür. Bu şəhərin xüsusi görünüşünü məhz Tbilisinin çoxetnikli əhalisi yaradırdı.

Şəhərdə, qalan Gürcüstanda olduğu kimi, müxtəlif inanclı və milliyyətli sakinlər daima bərabər hüquqlardan istifadə edirdilər. Gürcü reallığı milli və ya dini əlamət ilə ayrı-seçkiliyi tanımır. Tbilisidə azərbaycanlılar və türklər, ruslar və almanlar, yəhudilər və digər etnik azlıqlar uzun müddət ərzində özünün özünəməxsus mədəniyyətini itirmədən, bir-biri ilə yan-yana yaşamış və çalışmışlar.

Hal-hazırda Gürcüstanda yaşayan bir çox etnos arasında ən çoxsaylı etnik azlıq azərbaycanlılardır. Onları Gürcüstan ilə yaşadıqları böyük bir dövr əlaqələndirir. Azərbaycanlıların əcdadları Kartli-Kaxetidə və konkret olaraq Tbilisidə İkinci Ereklenin çarlığı dövründə fəal şəkildə üzərə çıxırlar. Çar Erekle döyüşlərdə və eləcə də iqtisadi fəaliyyəti gücləndirmək üçün tez-tez onların köməyindən istifadə edirdi. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan bəri əkinçilik və köçəri heyvandarlıqla məşğul olurdular, onlar üçün əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri: arpa, buğda, düyü və pambıq idi. Əkinçiliyin daha bir aparıcı

istiqaməti bostançılıq-bağçılıq idi. Onlar fəal olaraq ipəkçiliklə məşğul olurdular. Tut ağaclarının əkilməsi və ipəkqurdunun artırılması on doqquzuncu əsrin əvvəllərindən xüsusilə aktivləşmişdir. Onlar üçün üzümçülük də yad deyildi, yerli iqlim ilə yaxşı uyğunlaşdırılmış üzüm yetişdirirdilər. Heyvandarlıq əsasən köçəri xarakter daşıyırdı. Heyvandarlar daha çox yay və qış otlaqlarında otarma təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Qoyunçular müəyyən vergilər müqabilində mal-qaranı qonşu qafqazlı xalqın dağlarında saxlayırdılar. İribuynuzlu mal-qara da onların heyvandarlığının əhəmiyyətli bir hissəsi idi. Uzaq səyahətlər və ticarət yüklərinin daşınması üçün dəvə və uzunqulaqlardan istifadə edirdilər. Azərbaycanlılar üçün sənaye də yad deyildi, onlar xüsusilə keçə və xalçaların istehsalı ilə məşğul idilər. Azərbaycanın etnik və dini səciyyələndiriciləri ilə tərtib edilmiş parçalar bütün dünyada məşhur idi. Rəngarəng ornamentlərlə bəzədilmiş rəngli xalçalar bütün Yaxın Şərqdə çox məşhur idi, buna görə də xalçaçılıq kifayət qədər iqtisadi faydanı əldə etdikləri aparıcı bir sahə idi, demək olar ki, bütün azərbaycanlı ailələrin qadınları bu fəaliyyətlə məşğul olurdu. Eləcə də müxtəlif ipək və mahud məhsullarını istehsal edirdilər, onların şirlənmiş keramikası da çox maraqlı və orijinal bir məhsul idi ki, hansının kommersiya məqsədləri ilə istehsal edilməsi əlverişli bir iş idi.

Azərbaycanlıların məişəti və mədəniyyəti barədə söhbət edərkən onların ailə fəaliyyətindən yan keçə bilmərik ki, hansında güclü patriarxal ənənələr üstünlük təşkil edirdi. Müsəlman hüquq və adət, xalq ənənəvi hüquq normalarına əsasən, ailənin həyat tərzi bütövlüklə böyük kişinin təsirindən asılı idi. Qadınlar isə ailə işinin əhəmiyyətli qərarlarında praktiki olaraq iştirak etmirdilər.

Azərbaycan adətlərinin hüquq normalarında ağsaqqallar xüsusi yer tuturdular. Onlar arasında çox arvadlılıq az-çox yayılmışdı. Gənclərin evlənməsi və gələcək taleyi barədə böyüklər qərar verirdilər. Onların ciddi şəkildə riayət etdikləri öz ənənələrinə qarşı münasibəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onların qida rasionuna bitki və heyvan məhsulları əlavə edilmişdi ki, hansında Qafqaz və Orta Asiya təamları da gündəlik rasionun bir hissəsini təşkil edirdi. Yeməklər arasında qoyun əti xüsusi yer tuturdu, eləcə də fəal olaraq süd məhsullarından istifadə edir və müxtəlif növ sıyıqları hazırlayırdılar, lakin qeyd edilməlidir ki, rasion onların məskunlaşdıqları arealdan və təbii iqlim şəraitindən asılı idi.

Dini bayramlar azərbaycanlıların həyatında olduqca əhəmiyyətli bir yer tuturdu. Müvafiq olaraq, bayram yeməklərinin hazırlanması ritualın bir hissəsini təşkil edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan əhalisi Tbilisidə XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində fəal olaraq meydana gəlmişdir. Onlar Gürcüstanın paytaxtında, demək olar ki, tam şəkildə öz adət-ənənələrinə riayət edir və dini ritullarını yerinə yetirirdilər. Onların məişəti və mədəniyyəti bir tərəfdən öz avtentikliyini saxlayırdı, digər tərəfdən isə Gürcüstanın paytaxtının həyat tərzi ilə qarışmışdı. Tbilisili müsəlmanlar məhdudiyyətsiz hüquqlardan istifadə edirdilər. Onlar müxtəlif ənənəvi dini bayramları (Novruz, Qurban Bayramı, Məhərrəmlik və sair) keçirirdilər. Onların bəzi bayramları təxminən, gürcü Berikaoba-Keenoba kimi, teatralizasiya edilmiş bir tamaşa idi.

Azərbaycanlı əhali Qədim Tbilisidə yığcam yaşayış məntəqələrini yaradırdı ki, hansılarda onlar öz bayramlarında küçələri parlaq əşyalar, qızıl rəngli zınqırovlar və rəngli parçalar ilə bəzəyirdilər. Tatar meydanında, onların məscidində Məhərrəmlik bayramını qeyd edirdilər. Eləcə də Tbilisinin başqa məhəllələrində, məsələn, Zemo Vedzisi, Soğanlıq və Msxaldididə bayram keçirirdilər. Məhərrəmlik bayramı hər il ay təqviminin birinci ayının əvvəlində keçirilirdi. Azərbaycanlılar onlar üçün bu əhəmiyyətli günü qarşılamaq üçün müvafiq şəkildə hazırlaşırdılar: yeni paltar tikdirir, ərzaq alır, köhnə ailə qablarını dəyişir, müxtəlif növ şirniyyat və plov bişirirdilər. Həmin zaman evlənmə və digər bayram tədbirləri qadağan edilirdi (Q. Qotsiridze, Tbilisidə müsəlman bayramı "Məhərrəmlik", Tb., 1988, 11-ci səh.). Eləcə də müntəzəm olaraq yeni il bayramını, Novruzu qeyd edirdilər. Tatar meydanında toplaşaraq çiçəklərin və musiqinin müşayiəti ilə yürüş təşkil edirdilər. Həmin bayramda süfrəyə meyvə və şirniyyat qoyaraq qonaqları qarşılayırdılar. Səciyyəvidir ki, müsəlman bayramlarında tez-tez etnik gürcülər də iştirak edirdilər. Bayram iştirakçıları bir-birini bayram tarixi münasibətilə təbrik edir və müxtəlif ənənəvi təamları dadırdılar. Yerli mətbuatda tez-tez bu cür bayramları qeyd etmə ənənələri işıqlandırılırdı. "Bazar günü, martın 9-da şiə müsəlmanları öz yeni ilinin ilk gününü keçirirdilər. Bu bayram adətən hər zaman üç gün davam edir... Bu il də, hər zaman olduğu kimi, müsəlmanlar öz yeni

ilini böyük bayram ilə keçirdilər. ...Bəziləri gəzmək üçün Müştəhid, bəziləri isə Nəbatat bağına getdilər. Onlar Konka vaqonlarına dolurdular. Hər addımda üzü gülən və bəzənmiş müsəlmana rast gəlirdik" ("İveria" qəzeti, 1886-cı il, 11 mart).

Dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, Tbilisi qədim zamanlardan bəri Cənubi Qafqazın əhəmiyyətli sosial-iqtisadi mərkəzi olubdur ki, burada sülh dövründə xarici və tranzit ticarəti inkişaf edirdi. Şəhərin ticarət münasibətlərinə yerli azərbaycanlı əhali də qoşulmuşdu. Onlar Tbilisi bazarlarında müəyyən yer tuturdular. Bir çox halda kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət edirdilər. Burada onların mülkiyyətində olan bir neçə ticarət obyekti (məsələn, Karvasla), çayxana və qəhvəxana var idi. Onlar sənətkarlıqda da məharətli idilər, bir çox azərbaycanlı usta mis qabların düzəldilməsində ustalaşmışdır. Qədim Tbilisinin bazarları və digər ticarət obyektlərində onlar tərəfindən toxunmuş çox gözəl xalça və palazlar xüsusi yer tuturdu.

Tbilisi bir çox digər görməli yerləri ilə yanaşı, termal sular və kükürdlü hamamları ilə məşhur idi ki, hansılarda kisəçilərin bir hissəsi azərbaycanlı idi. Bu fəaliyyət, əlbəttə ki, müəyyən biliyi nəzərdə tuturdu. Bununla bağlı Aleksandr Düma Tbilisiyə səyahətdən sonra kisəçilərin xüsusi biliyini heyranlıqla xatırlayır. "Tezliklə kisəçi qərara gəldi ki, adi su kifayət deyildir və torbanı götürdü. Qəflətən, gördüm ki, torba köpürdü və sabun köpüyünü buraxdı ki, hansına başdan ayağa büründüm. Biraz gözlərim yanırdı, yoxsa bu cür xoş hissi hələ keçirməmişdim. Necə baş verdi ki, Parisdə, bu cismani həzzlər şəhərində hələ heç kim Tbilisi hamamını təşkil etməyib? Ola bilərmi ki, heç bir spekulyant Tbilisidən iki kisəçini dəvət edə bilmədi? O, həm filantrop məqsədini həyata keçirərdi, və daha şübhəsiz ki, saysız-hesabsız sərvəti toplayardı. Tbilisidə keçirdiyim ay yarım ərzində hər ikinci gün fars hamamına gedirdim" (A. Düma, Qafqaz, fransız dilindən tərcümə: Tinatin Kikodzenin, İa Bersenadze və Qiorqi Ekizaşvilinindir, Tb., 2009, 209-cu səh.).

Tbilisidə azərbaycanlı əhali xalq universitetlərinin müsəlman şöbəsini təsis etmişdir ki, hansılarda müxtəlif istiqamətli cəmiyyətləri yaradırdılar. Məsələn, 1910-cu ildə Tbilisidə nizamnaməsini qəbul etmiş "Qafqaz Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti" formalaşmışdır. Həmin cəmiyyətə 45 üzv qadın daxil idi. Təşkilat şəhərdə Yetim Evini təsis etmişdir (N. Qelovani, Tbilisi müsəlman icması (1801-1917) Tb., 2021, 275-ci səhifə). Tbilisidə eləcə də müxtəlif tamaşaları təşkil edən Müsəlman Dram Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Gürcüstan paytaxtının müsəlman əhalisini şiə və sünnülər təşkil edirdilər. Azərbaycanlıların əksəriyyəti şiə idi. Onların Qədim Tbilisidə, Narınqalanın yanında məscidi var idi ki, burada bütün müsəlmanlar birlikdə namaz qılırdı, bu da dünyada nadir bir hal idi.

Tbilisidə azərbaycanlı əhalinin ayrıca qəbristanlığı (Gorxana) var idi. O, Narınqala qalasının dibində, Nəbatat bağının yanında yerləşirdi. Gorxana Vaxuşti Batonişvilinin Tiflis planında da qeyd edilib. Gürcüstanın sovetləşməsindən öncə qəbristanlıq kifayət qədər böyük və geniş bir ərazini əhatə edirdi, onun hüdudlarında məscid də yerləşirdi. Lakin Sovet rejimi zamanı məscidi dağıtdılar və ərazinin böyük bir hissəsini düzləşdirdilər.

Bu gün Gorxananın böyük bir hissəsi Nəbatat bağının ərazisinə məxsusdur, lakin oradaca Azərbaycanın ictimai və siyasi xadimlərinin panteonu yerləşir.

Panteonda Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Abdulla ağa Bakıxanov, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, İbrahim İsfahanlı, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Nazlı xanım Məmmədquluzadə, Həmzət bəy Qayıbov, Müzəffər Nərimanov, Fərəc bəy Sultanov, Mirzəli Abbasov, Abbas Qurbanov, Ənvər Xudaverdiyev, Mustafa Vəliyev, Hüseyn Bəhmənov və başqaları dəfn edilib.

Müsəlmanların daha bir qəbristanlığı Qədim Tbilisidə Navtluği dərəsinin sol tərəfində də mövcud idi. Bu yer müsəlmanlar üçün, xristianlar üçün olduğu kimi, xüsusi, mərasimi əhəmiyyət kəsb edirdi, buna görə də Gorxanaya daima qulluq edir və böyük diqqət yetirirdilər.

Tbilisidə yaşayan azərbaycanlıların xristian bayramlarına qarşı münasibəti də laqeyd deyildi. Bir çox xalq rəvayəti və ya tarixi fakt mövcuddur ki, bütün XIX əsr ərzində və XX əsrin əvvəlində bolşevik işğalından əvvəl xristian bayramları münasibətilə sinif yoldaşlarını təbrik edir və hətta onlarla birlikdə bayramı qeyd edirdilər. Etnoqrafik materiala istinad edərək, elə bir faktlar mövcuddur ki,

şəhərin müsəlman əhalisi xüsusi çətinlik və ya xəstəlik zamanı xristian müqəddəslərinə dua edirdi. Səciyyəvidir ki, bu iki xalq arasında kifayət qədər tez-tez qarışıq nikahlar baş tuturdu ki, bu da onların daha da yaxınlaşmasına dəstək olurdu.

Rusiya İmperiyasının istibdadına baxmayaraq, təhsil əsasən rus dilində aparıldığı zaman Tbilisidə bir neçə təhsil müəssisəsi təsis edilmişdir ki, hansılarda azərbaycanlı şagirdlər öz dilində təhsil ala bilirdilər. Eləcə də şəhərin müsəlman cəmiyyətində çox məşhur olan xüsusi müsəlman təhsil müəssisəsi mövcud idi. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən fəal olaraq təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin yaradılması başlayır. Tbilisidə eləcə də yalnız müsəlman oğlanların təhsil aldığı xəzinə təhsil müəssisəsi açılır.

Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründə təhsil islahatı aparılmış və imperiyanın dili olaraq, rus dilini dövlət gürcü dili əvəz etmiş, Tbilisidə xüsusi olaraq on beş şöbəyə malik olan iki Azərbaycan xalq məktəbi yaradılmışdır. Respublikanın hökuməti etnik azlıqların ictimai vəziyyətinə böyük diqqət yetirir, onların mədəniyyəti və dilinin qorunması-inkişaf etdirilməsinə dəstək olurdu. Həmçinin etnik azlıqların dövlət qulluğuna qoşulmasına dəstək olurdu. Onlar tam dini inanc azadlığına malik idilər. 1921-ci ilin fevral ayında, Sovet Rusiyasının qızıl ordusu Gürcüstana hücum etdiyi zaman Tbilisinin müdafiəçiləri arasında yerli azərbaycanlılar da var idi. Qədim Tbilisidə yerli əhali o dərəcədə bir-biri ilə uyğunlaşmışdı ki, bir-birinin dilində danışırdılar. Gürcülər Azərbaycan mahnılarını, azərbaycanlılar isə gürcü mahnılarını oxuyurdular. Onların birgə yaşaması müəyyən Tbilisisayağı gözəlliyi yaradırdı ki, bu da bir-birindən fərqli olan mədəniyyətlərin birgə mövcud olmasının yaxşı bir nümunəsi olmuşdu.

ძველი თბილისი, მეიდანი OLD TBILISI, MAIDAN
QƏDİM TBİLİSİ, MEYDAN

მეჩეთი და ხიდი მეიდანთან MOSQUE AND BRIDGE NEAR MAIDAN
MEYDAN YAXINLIĞINDAKI MƏSCİD VƏ KÖRPÜ

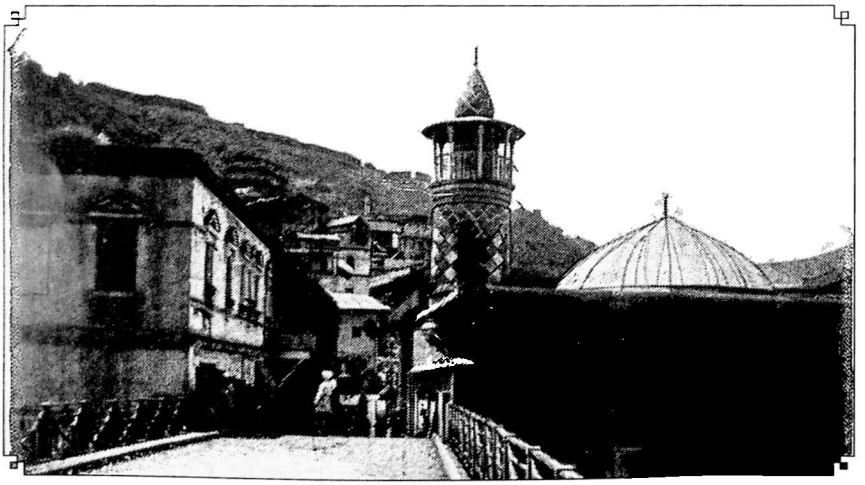

ძველი თბილისი, თათრის მეიდანი OLD TBILISI, TATAR MAIDAN
QƏDİM TBİLİSİ, TATAR MEYDANI

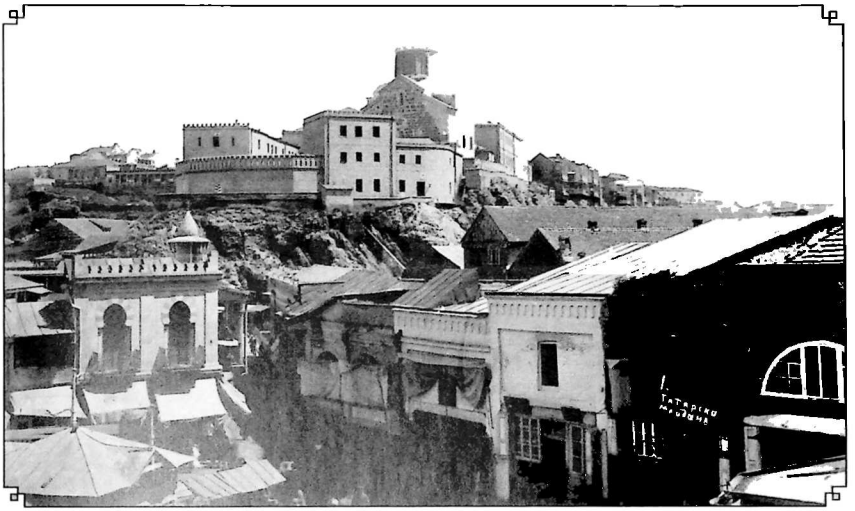

აზერბაიჯანელი ხალიჩის მქსოველები თბილისში
AZERBAIJANI CARPET WEAVERS IN TBILISI
AZƏRBAYCAN XALÇAÇILARI TBİLİSİDƏ

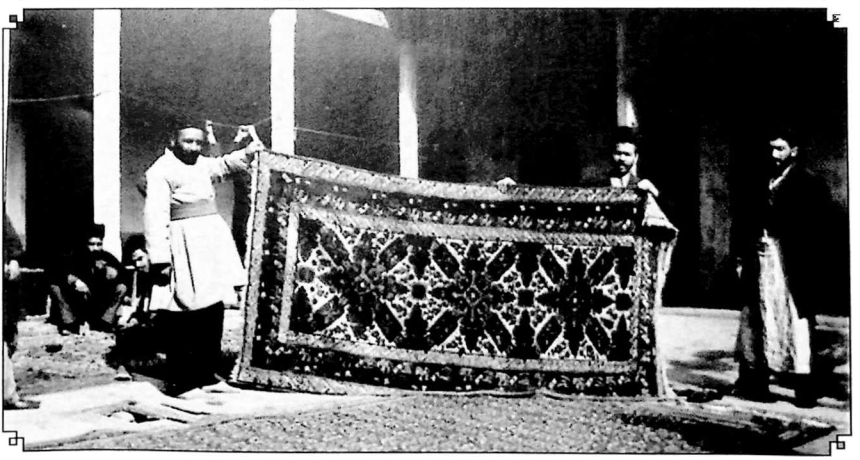

თბილისის აზერბაიჯანელი მოსახლეობა
AZERBAIJANI POPULATION OF TBILISI
TBİLİSİNİN AZƏRBAYCANLI ƏHALİSİ

ძველი თბილისი
OLD TBILISI
QƏDİM TBİLİSİ

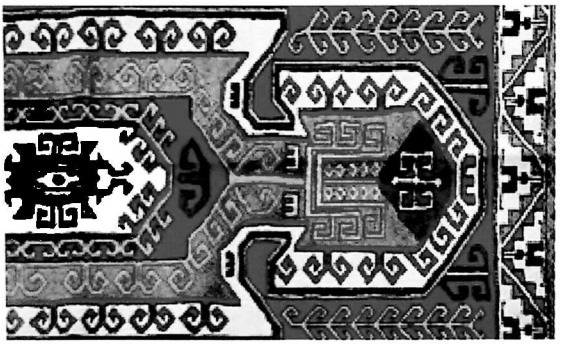

თავი III
FƏSİL III
CHAPTER III

აზერბაიჯანელი მხატვრული სიტყვის ოსტატები და აშუღები თბილისში

საუკუნეების განმავლობაში საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკებს შორის (ადრეული ირანის აზერბაიჯანის თურქულენოვანი სამეფო) საკმაოდ მჭიდრო და ინტენსიური კულტურული, პოლიტიკური თუ ეკონომიკური ურთიერთობები არსებობდა.

გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, საქართველო ამიერკავკასიის საკვანძო ადგილს წარმოადგენდა. რუსეთის მიერ ჯერ საქართველოს, შემდეგ კი ამიერკავკასიის ანექსიამ და მეფისნაცვლის თბილისში დამკვიდრებამ, მის ცენტრად ქცევას კიდევ უფრო შეუწყო ხელი.

ამ დროიდან მოყოლებული, საქართველოს არაერთი აზერბაიჯანელი სტუმრობს, ზოგიც თბილისში დაბადებული, აქტიურ კულტურულ საქმიანობას იწყებს. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ: პოეტი მირზა შაფი ვაზეჰი; პოეტი და განმანათლებელი აბასყული აღა ბაქიხანოვი; განმანათლებელი და ფილოსოფოსი მირზა ფათალ ახუნდოვი; პოეტი, მწერალი და დრამატურგი აბდულა შაიგი. მათი შემოქმედება და ფილოსოფიური ნააზრევი ორი ქვეყნის ურთიერთობაზეც აისახა.

მირზა შაფი ვაზეჰი (1792/1804-1852). აზერბაიჯანელი პოეტის მირზა შაფის დაბადების ზუსტი თარიღი არ არის დადგენილი. ცნობების მიხედვით, ის 1792 ან 1804 წელს, განჯაში დაიბადა. მირზა შაფიმ ახალგაზრდობა მშობლიურ ქალაქში გაატარა და განათლებაც იქ მიიღო. ადრეული ასაკიდან დაიწყო მუშაობა ჯერ მდივნად, შემდეგ კი აღმოსავლური ენების მასწავლებლად.

პოეტის შესახებ მწირი ინფორმაციაა შემონახული. ცნობილია, რომ კრიტიკული აზროვნებით გამორჩეულს, მშობლიური ქალაქის დატოვება მოუხდა და საცხოვრებლად თბილისში გადმოსახლდა, სადაც თავს მასწავლებლობით ირჩენდა. შექმნა ლიტერატურული წრე, ასწავლიდა აზერბაიჯანულ, სომხურ და სპარსულ ენებს. ასევე გახსნა სალონი, სადაც საუბრობდნენ ფილოსოფიაზე, კულტურასა და პოეზიაზე.

სწორედ ამ ლიტერატურული წრის წყალობით გაიცნო მირზა შაფიმ გერმანელი ლიტერატორი ფრიდრიხ ბოდენშტედტი, რომელიც 1844 წელს მასთან კავკასიური ენების შესასწავლად მივიდა და შემდგომ, მთელ მსოფლიოში გაუთქვა სახელი. მასწავლებელმა მოსწავლეს ხელნაწერი ლექსების რვეული „სიბრძნის გასაღები“ აჩუქა.

გერმანიაში დაბრუნებული ბოდენშტედტისთვის, მირზა შაფის ლექსები გახდა 1850 წელს გამოაქვეყნებული ნაშრომის ინსპირაცია. „ათას ერთი ღამე აღმოსავლეთში“, – ასე ერქვა წიგნს, სადაც ავტორი მირზა შაფთან სწავლის პერიოდს აღწერდა, მასწავლებლის ლექსებსა და მის პიროვნებას მიმოიხილავდა. 1851 წელს კი, ბოდენშტედტმა ცალკე კრებულად გამოსცა მასწავლებლის ლექსები. კრებულს დიდი წარმატება ხვდა წილად და მრავალ ენაზე ითარგმნა.

რუსმა კომპოზიტორმა ანტონ რუბინშტეინმა თორმეტი რომანსი მიუძღვნა მირზა შაფის ტექსტებს, რომლებსაც გერმანულიდან რუსულად პეტრე ჩაიკოვსკი თარგმნიდა.

მირზა შაფი 1852 წლის 16 ნოემბერს თბილისში გარდაიცვალა და მუსლიმთა სასაფლაოზე - გორხანაზე დაკრძალეს (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Тифлис, 1885, с. 832).

მირზა შაფი ცნობილი იყო ფსევდონიმით „ვაჰეზი“ („განჯელი ბრძენი“). მისი პოეზია ძირითადად სატირული ჟანრის ნაწარმოებებს, სატრფიალო ლექსებსა და ფილოსოფიურ ლირიკას აერთიანებდა. უპირისპირდებოდა რელიგიურ ფანატიზმს, ამხელდა ფეოდალური მმართველობის მანკიერ მხარეებს და ადამიანებს თავისუფლებისაკენ უბიძგებდა.

აბასყული აღა ბაქიხანოვი (1797-1847). აზერბაიჯანელი განმანათლებელი, მეცნიერი და მწერალი აბასყული აღა ბაქიხანოვი 1794 წლის 21 ივნისს ბაქოს სოფელ ამირაჯინში, მირზა

მუჰამედ ხან II-ის ოჯახში დაიბადა. დედა – სოფია ბექ ქიზი გამაჰმადიანებული ქართველი იყო. ბავშვობა აფშერონის სოფლებში გაატარა: ამირაჯანში, ბალახანში, მაშტაგში და რამანაში.

1803 წელს ოჯახი სოფელ სამსარაში დამკვიდრდა და მომავალმა მოღვაწემ სწავლა ყუბაში განაგრძო. მიუხედავად იმისა, რომ აბასყულის ბავშვობა ხანებს შორის დაპირისპირებასა და ძალაუფლებისათვის სასტიკ ბრძოლებს დაემთხვა, მან სრულყოფილად შეისწავლა აზერბაიჯანული, სპარსული და არაბული ენები, აღმოსავლური ლიტერატურა და ფილოსოფია. აბასყული იგონებდა: „მართალია, სწავლა 7 წლის ასაკიდან დავიწყე, მაგრამ მუდმივი ომებისა და სხვადასხვა პრობლემების გამო მხოლოდ სპარსული ენის შესწავლა მოვახერხე. როდესაც პოლიტიკური არეულობა შეწყდა და ჩვენი ოჯახი ყუბაში გადავიდა, 10 წელი არაბული ენისა და სხვადასხვა მეცნიერებების შესწავლას მივუძღვენი. მიუხედავად ფინანსური და სხვა დაბრკოლებებისა, გარკვეულ წარმატებებს მეცნიერებაში მაინც მივაღწიე“ (Э. Ахмедов, А. К. Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность, Баку, 1989).

1819 წელს კავკასიის მთავარმმართებელმა ალექსანდრ ერმოლოვმა ბაქიხანოვი თბილისში, თარჯიმნად მიიწვია. 1820 წელს ირიცხებოდა გენერალ ვ. მადათოვის რაზმში. მონაწილეობდა რუსული არმიის ბრძოლებშიც – ყაზიყუმუხის სახანოს მმართველის სურხაი-ხანისა და შირვანის მმართველის მუსტაფა-ხანის წინააღმდეგ. ხოსრეს ბრძოლაში პირველი ოფიცრის წოდება – პროპორშიკი მიიღო.

1822 წლის 9 იანვარს ბაქიხანოვი საქართველოს მთავარმმართებლის კანცელარიაში აღმოსავლური ენების მთარგმნელად რეგისტრირდება. მომდევნო წელს კი, გულისტანის ზავის შედეგად შექმნილი – სპარსეთთან საზღვრის დელიმიტიზაციისა და სადემარკაციო კომისიის შემადგენლობაში მუშაობს. ჩართულია ყარაბაღის აღწერაშიც. 1826-1829 წლებში ბაქიხანოვი მონაწილეობს სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ ომებში, როგორც დიპლომატიური, ასევე საბრძოლო კუთხით. პასკევიჩი ბაქიხანოვის შესახებ საგარეო საქმეთა მინისტრს, გრაფ კარლ ნესელროდეს წერდა: „საქართველოში ჩამოსვლისას გავიცანი მისი კეთილშობილური თვისებები და შესაძლებლობები, ამიტომ სრული ნდობით დიპლომატიურ მისიაში განვაწესე. სპარსეთის ომში აბას ყული აღას საქმიანობით განსაკუთრებით კმაყოფილი ვიყავი. მისმა სპარსული ენის სრულყოფილად ცოდნამ და დაუღალავმა მუშაობამ დიდი სარგებელი მოგვიტანა. შაჰის კართან თითქმის ყველა მიმოწერას ის აწარმოებდა. ამრიგად, მისთვის ცნობილი გახდა ჩვენი მთელი ურთიერთობა სპარსეთთან და სპარსული პოლიტიკის მიმდინარეობა“ (Ц. Агаян, А.Бакиханов, Баку, 1948, с. 50).

დიპლომატიური საქმიანობის პარალელურად, აზერბაიჯანელმა მეცნიერმა და მწერალმა მდიდარი ლიტერატურული, ფილოსოფიური და სამეცნიერო მემკვიდრეობა დატოვა. ის ითვლება XIX საუკუნის აზერბაიჯანული რეალისტური ლიტერატურისა და სამეცნიერო ისტორიოგრაფიის ფუძემდებლად. მისი ავტორობით შეიქმნა გეოგრაფიის, ფიზიკის და ისტორიის სახელმძღვანელოები. მის მიერ რუსულად შედგენილი სპარსული ენის გრამატიკა დიდი ხნის განმავლობაში ისწავლებოდა თბილისის გიმნაზიაში. მუშაობდა ჟურნალისტად, რედაქტორობდა გაზეთ „Тифлисские ведомости“-ს სპარსულ გამოცემას.

ბაქიხანოვი იკვლევდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ხალხთა მატერიალური და სულიერი კულტურის ისტორიას. პირველმა სცადა აზერბაიჯანის ლიტერატურისა და მეცნიერების შესწავლა მე-XII-დან მე-XIX საუკუნემდე. ბაქიხანოვის გამორჩეული ნაშრომია “Gülüstani-İrəm“ – „სამოთხის ყვავილნარი“ – „კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილის ისტორია“, რომელზე მუშაობისას ავტორი ქართულ წყაროებსაც იყენებდა. 1841 წელს სპარსულ ენაზე დაწერილი ამ ნაშრომით ბაქიხანოვმა საფუძველი ჩაუყარა აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიას. ასევე, ბაქიხანოვის ნაშრომებია: „Kəşfül-qəraib“ (საოცრებათა აღმოჩენა); „Əsrar ül-mələkut“ (ცათა სამეფოს საიდუმლოებები); „Ümumi coğrafiya“ (ზოგადი გეოგრაფია), რომელიც მსოფლიოს ფიზიკური, პოლიტიკური და ეკონომიკური რუკის აღწერას ეძღვნება.

ცალკე ხაზგასმის ღირსია, ბაქიხანოვის პოეტური ენა, რომელშიც მართალია, იგრძნობა შუა საუკუნეების აღმოსავლური ლიტერატურის გავლენა, თუმცა, ინდივიდუალიზმითა და

ნატიფი პოეტური სტილით გამოირჩევა. საგანმანათლებლო იდეებითა და სუფიური პოეტური სიმბოლოებით გაჟღენთილი ნაწარმოებების სიუჟეტი ცხოვრებისეული რეალობიდანაა აღებული. მის კალამს ეკუთვნის: „Riyazül-Güds“ – „სამოთხის ყვავილნარი“ – პირველი პოეტური ნაწარმოები, რომანტიულ-ჰიპერბოლიზირებული ტექსტი, რომელიც აზერბაიჯანულ ენაზეა დაწერილი (1820 წლით დათარიღებული ხელნაწერის ერთადერთი ნუსხა ბაქოში, აზერბაიჯანის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება); „Kitabi-Əsgəriyyə“ – „ასკერის წიგნი“; „ტიფლისი“, „ქართველთა შორის“ – ლექსები ქართული ქალაქური ცხოვრების შესახებ; „მიმართვა თავრიზელებს“ და ა.შ.

ბაქიხანოვი წერდა ფსევდონიმით „გუდსი“. ცნობილია, რომ მწერალი მეგობრობდა გრიგოლ ორბელიანთან, ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან, მირზა ფათალი ახუნდოვთან, ხაჩატურ აბოვიანთან და სხვ. პირადად იცნობდა ნიკოლოზ ბარათაშვილსა და ალექსანდრ პუშკინს.

აზერბაიჯანელი მწერლისა და მეცნიერის შესახებ არაერთი ლეგენდა არსებობს. მათ შორის, ერთ-ერთი გამორჩეულია ბაქიხანოვის შეხვედრა რუსეთის იმპერატორ ნიკოლაი I-თან და მის მეუღლესთან – დედოფალ ალექსანდრასთან. ლეგენდის მიხედვით, იმპერატორის ოჯახს აცნობეს, რომ კავკასიის ცნობილი პოეტი რელიგიის გამო ალკოჰოლურ სასმელს არ სვამდა, დედოფალმა კი გამოცდა მოინდომა და პოეტს სასმელით სავსე ჭიქა შესთავაზა. ბაქიხანოვმა თურმე დედოფალს ჭიქა გამოართვა, დაიჩოქა და იმპერატორს მიუბრუნდა: – „უფალი მთავაზობს სასმელს, ჩემმა უფალმა მითხრა არ დალიო, ვის უნდა დავემორჩილო?“ ლეგენდის თანახმად, იმპერატორმა ნიკოლაიმ უპასუხა: – „შენს უფალს, რა თქმა უნდა“.

მირზა ფათალი ახუნდოვი (1812-1878). „აზერბაიჯანელ მოლიერად“ წოდებული მწერალი, ფილოსოფოსი და აზერბაიჯანული დრამატურგიის ფუძემდებელი მირზა ფათალი ახუნდოვი 1812 წლის 9 მარტს ნუხაში (შაქი) დაიბადა.

ახუნდოვს ტრადიციული სპარსულ-არაბული განათლება ჰქონდა მიღებული. რაღაც პერიოდი სასულიერო მოღვაწეობასაც გეგმავდა, მაგრამ მისი მასწავლებლის მირზა შაფი ვაჰეზის გავლენით, თავი მწერლობას მიუძღვნა.

22 წლის ასაკში, მირზა ფათალი თავისი „მეორე მამის“ – ჰაჯი ალესქერის თხოვნის საფუძველზე, თბილისში აღმოჩნდა, სადაც ცხოვრების უმეტესი ნაწილი გაატარა. 1834 წლიდან მუშაობდა აღმოსავლური ენების თარჯიმნად მთავარმმართებლის კანცელარიაში, პარალელურად კი, თურქულ და სპარსულ ენებს ასწავლიდა თბილისის სამაზრო სასწავლებელში.

სწორედ ამ პერიოდში იწყება მისი ლიტერატურული საქმიანობაც. პირველი ნაწარმოები, რომელმაც სახელი გაუთქვა, იყო ელეგიური კასიდა, რომელიც საბუჰის ფსევდონიმით, 1837 წელს ალექსანდრ პუშკინის გარდაცვალებას მიუძღვნა. ლექსის თარგმანი 1938 წელს იოსებ გრიშაშვილმა გამოაქვეყნა.

მირზა ფათალის თბილისში ცხოვრების პერიოდს ემთხვევა მისი მასწავლებლის, მირზა შაფის მიერ ლიტერატურულ-ფილოსოფიური ჯგუფის – „სიბრძნის წრე“ დაარსება, რომელსაც ხშირად სტუმრობდნენ აზერბაიჯანელი თუ ქართველი მწერლები. სალონში კითხულობდნენ რუსული და აღმოსავლური პოეზიის კლასიკოსთა თხზულებებს, მსჯელობდნენ მწერლობასთან დაკავშირებულ საკითხებზე.

იმ პერიოდის თბილისი ამიერკავკასიის კულტურული ცხოვრების ცენტრი იყო, რაც მირზა ფათალს ინსპირაციას აძლევდა თავისი თხზულებებისა თუ პიესების შესაქმნელად. თავის ნაწარმოებებში მწერალი უპირისპირდებოდა რელიგიურ ფანატიზმს, ამხელდა ირანის სასამართლო სისტემის სიყალბეს, თანაუგრძნობდა უბრალო მოსახლეობას და მხარს უჭერდა მონურ პირობებში მყოფი მაჰმადიანი ქალების თავისუფლებისაკენ სწრაფვას. მისი ნაწარმოებებია: „მოლა იბრაჰამ ხალილი“, „ბოტანიკოსი მუსიე ჟორდანი“, „ყაჩაღის დამჯაბნელი დათვი“, „ლენქორანის ხანის ვეზირი“, „ძუნწის თავგადასავალი“, „კანონის დამცველები ქალაქ თავრიზში“ და სხვ.

„დიდი აზერბაიჯანელი დრამატურგის პირველი პიესა, რომელიც თბილისის სცენაზე დაიდგა, იყო კომედია „დათვი – ყაჩაღის დამჯაბნელი“. გაზეთი „კავკაზი“ 1852 წლის 2 თებერვლის

ნომერში იუწყებოდა: „თბილისის თეატრში რუსი მსახიობების მიერ ხუთშაბათს 7 თებერვალს საინპერატორო თეატრების მსახიობების ბ. ნ მაქსიმოვის სასარგებლოდ წარმოდგენილი იქნება „დათვი – ყაჩაღის დამჯაბნელი". ორიგინალური კომედია სამ მოქმედებად, მირზა ფათალი ახუნდოვის თხზულება..."

ერთი წლის შემდეგ თბილისის თეატრში დაიდგა ახუნდოვის მეორე პიესა. გაზეთი „კავკაზი" 1853 წელს 9 მაისს იუწყებოდა: „ბ-ნ პეტროვსკის ბენეფისი. ხუთშაბათს 14 მაისს დანიშნულია ბენეფისი ადგილობრივი თეატრის მოკარნახის ბ-ნ პეტროვსკის სასარგებლოდ. წარმოდგენილი იქნება „კავკაზის" ნიჭიერი თანამშრომლის ალი-ფატ-ახუნდოვის „სერაბის ხანის ვეზირი" (ს. მხარგრძელი, ქართულ სცენაზე. მირზა ფატალი ახუნდოვის დაბადების 150 წლისთავი, გაზ. „თბილისი", 1962 წ., 30 ოქტომბერი).

მირზა ფათალი თბილისში დაუახლოვდა პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანებს. მეგობრობდა გიორგი ერისთავთან, გრიგოლ ორბელიანთან, დიმიტრი ყიფიანთან, ალექსანდრე ქავჭავაძესთან. 1850-1855 წლებში თბილისში დაწერილი ექვსი კომედიით მირზა ფათალი მსოფლიო ლიტერატურის ოქროს ფონდში შევიდა. 1864-1875 წლებში მწერალმა შექმნა ფილოსოფიური ტრაქტატი „ქემალ-უდ დოვდის წერილები," რომლებიც 1924 წელს ბაქოში დაიბეჭდა.

მირზა ფათალის სახელს უკავშირდება არაბული დამწერლობის სისტემის რეფორმაც. 1873 წელს ევროპული და რუსული დამწერლობის სისტემების საფუძველზე, მან აზერბაიჯანული ენის თავისებურებებზე მორგებული ანბანი შექმნა. ახუნდოვმა ახალ ანბანში 42 ნიშანი შემოიღო. რეფორმის დანერგვაზე და არაბული წერილების ნაკლოვანებების განხილვაზე ის 1857 წლიდან მუშაობდა.

მირზა ფათალის „ლენქორანის ხანის ვეზირის" დადგმით, 1873 წლის 22 მარტს, აზერბაიჯანის პროფესიული თეატრის ისტორია დაინყო. ნაწარმოების ავტორისეული რუსული თარგმანი პირველად თბილისში, 1853 წელს გამოიცა, 1859 წელს კი აზერბაიჯანულად დაიბეჭდა. 1898 წელს აკაკი წერეთელმა ქართულად თარგმნა „ხანის ვაზირის" სახელწოდებით, რომელიც გამოქვეყნდა ჟურნალ „კრებულში" №7 და მალევე ქართულ სცენაზეც დაიდგა.

„ახუნდოვი იყო ვორონცოვის დროის მწერალი. ერთ დროს გამოვიდა სამწერლო სარბიელზე ჩვენს გიორგი ერისთავთან და დიდი ნიჭიც გამოიჩინა. მის ნაწერებში ისე ნათლად მოჩანს თათრების (აზერბაიჯანელების, – ს. ჭ.) ცხოვრება, როგორც სარკეში... ახუნდოვის პიესები ნიჭიერად არის დაწერილი", – წერდა აკაკი წერეთელი მირზა ფათალი ახუნდოვის შესახებ.

ათეისტური შეხედულებების მქონე, კრიტიკული რეალიზმის ფუძემდებელი მწერალი 1878 წლის 26 თებერვალს თბილისში გარდაიცვალა. სასულიერო პირების მხრიდან დიდი წინააღმდეგობების მიუხედავად, გრიგოლ ორბელიანის დაჟინებული სურვილით, ის ახლანდელი ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე მდებარე სეიდთა მუსლიმურ სასაფლაოზე, გორხანაზე დაიკრძალა.

მირზა ფათალი ახუნდოვის მოღვაწეობამ აზერბაიჯანული და ახლო აღმოსავლეთის ლიტერატურასა და საზოგადოებრივი აზრის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა. მისი ნაწარმოებები თარგმნილია არაერთ ენაზე. მის სახელს ატარებს აზერბაიჯანის ეროვნული ბიბლიოთეკა, აზერბაიჯანის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, აზერბაიჯანის რუსული ენისა და ლიტერატურის პედაგოგიური ინსტიტუტი.

ცნობილი ქართველი პოეტი გიორგი ლეონიძე ასე ახასიათებდა მირზა ფათალი ახუნდოვს: „პოეტი-დრამატურგი, ფილოსოფიური ტრაქტატებისა და კრიტიკული ნარკვევების ავტორი – ის იყო ფუძემდებელი ახალი აზერბაიჯანული მწერლობისა...

მან შეჰქმნა რეალისტური სკოლა მწერლობაში, მან უდიდესი გარდატეხა მოახდინა აზერბაიჯანის ლიტერატურაში, შექმნა რა აზერბაიჯანული ლიტერატურული ენა.

მირზა ფათალი ახუნდოვის მშვენიერმა კომედიებმა საძირკველი ჩაუყარეს აზერბაიჯანულ დრამატურგიას. თავის პიესებსა და სხვა ჟანრის ნაწარმოებებშიც მან შემოიტანა ცოცხალი, ხალხური მეტყველება და ამით აზერბაიჯანული ლიტერატურული ენა დააყენა მკვიდრ ერო-

ვნულ საფუძველზე...

მირზა ფათალი ახუნდოვი თავისი მწერლობით იბრძოდა ხალხთა მეგობრობის განმტკიცებისათვის. კერძოდ, ამიერკავკასიის ხალხთა ძმობისათვის" (გაზ. „ლიტერატურული გაზეთი", 1957 წ., 13 თებერვალი).

აბდულა შაიგი თალიბზადე (1881-1959). აზერბაიჯანელი პოეტი, მწერალი და დრამატურგი აბდულა შაიგ მუსტაფა ოღლუ 1881 წლის 21 თებერვალს თბილისში, შეითანბაზრის (თათრის (დღევანდელი გორგასალის) მოედნის ერთ-ერთი სახელწოდება) უბანში დაიბადა. მამა – ახუნდ მუსტაფა სულეიმან ოღლუ თავისი დროის გამორჩეული ინტელექტუალი იყო, რომელიც 1881 წლამდე თბილისში მოსამართლის მოადგილედ მუშაობდა, შემდეგ კი კავკასიის შეიხ-ულ ისლამის მოადგილედ. დედა – მეჰრი, შვილებისთვის განათლების მიცემაზე ზრუნავდა.

პატარა აბდულა კავკასიის შეიხ-ულ ისლამის ვაჟებთან ერთად, ტფილისის მუსლიმი ბავშვების ექვსკლასიან სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა. სკოლაში პედაგოგად აბდულას მამა მუშაობდა, მასთან ერთად კი გორის პედაგოგიური სემინარიის კურსდამთავრებულები ბახშალი ბეი და ფაშა ბეი ასწავლიდნენ.

სკოლის დამთავრების შემდეგ, აბდულა შაიგი ოჯახთან ერთად საცხოვრებლად ხორასანში გადავიდა და იქ გააგრძელა სწავლა. განათლებას იმ დროისათვის გამორჩეულ მასწავლებელთან – იუსიფ ზიასთან იღებდა. სწორედ მან გაუღვივა იუსუფსა ლიტერატურის სიყვარული და უდიდესი გავლენა მოახდინა მის ცნობიერებაზე. შაიგმა შეისწავლა სპარსული და არაბული ენები, აღმოსავლური ლიტერატურა.

1889 წლის შემოდგომაზე, აბდულა თბილისში დაბრუნდა, საიდანაც მალევე საცხოვრებლად ბაქოში გადავიდა.

იმ პერიოდისათვის, აზერბაიჯანში საქართველოდან არაერთი ინტელექტუალი დაბრუნდა, რომლებმაც ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში საგანმანათლებლო მოძრაობას ჩაუყარეს საფუძველი. მათ შორის იყვნენ: ნარიმან ნარიმანოვი, აბდურაჰიმ ბეი, მირზა ფათალ ახუნდოვი, ნაჯაფ ბეი ვაზიროვი და სხვ.

ბაქოში აბდულა ნარიმან ნარიმანოვს შეხვდა და მასწავლებლობის სურვილი გამოთქვა, რისთვისაც გამოცდა უნდა ჩაებარებინა. 1901 წლის 22 აპრილს ალექსანდრ I-ის სახელობის ვაჟთა მესამე გიმნაზიაში სამი გამოცდა ჩააბარა, სამივეში უმაღლესი შეფასება მიიღო და მოიპოვა მასწავლებლის სტატუსი.

აბდულა შაიგმა მთელი თავისი ცხოვრება აზერბაიჯანული ენისა და ლიტერატურის კვლევასა და გავრცელებას მიუძღვნა. მისი ინიციატივით, 1906 წელს გაიმართა მასწავლებელთა კონგრესი, იყო არაერთი სასკოლო გამოცემის, ჟურნალ-გაზეთისა თუ სასწავლო წიგნების დაბეჭდვის მოთავე, – 34 ნელი მუშაობდა აზერბაიჯანული განათლების რეფორმაზე. აბდულა შაიგი ერთ-ერთი პირველი იყო, ვინც შეაგროვა და შეისწავლა აზერბაიჯანული ეროვნული ფოლკლორი.

პედაგოგიურ მოღვაწეობას შაიგი ლიტერატურულ საქმიანობასაც უთავსებდა. ქმნიდა საბავშვო ნაწარმოებებს, ასევე მუშებისა და გლეხების რეალური ცხოვრების ამსახველ მოთხრობებსა და ლექსებს. მოგვიანებით, ის პროგრესული რომანტიზმის მიმდევარი გახდა. შაიგი ითვლება პირველ საბავშვო მწერლად აზერბაიჯანში. ის ასევე თარგმნიდა შექსპირის, პუშკინის, კრილოვის, ნეკრასოვისა და სხვათა ნაწარმოებებს. აღსანიშნავია, პოეტის კვლევა-ძიება აღმოსავლური ლიტერატურის, სუფიზმისა და წერა-კითხვის გავრცელების საკითხებზე. მუშაობდა დრამატურგიაშიც. მისი პიესებია: "Xasay", "Eloğlu", "Vətən", "Fitnə"; მისი საბავშვო ლექსები და ზღაპრებია: "May nəğməsi" („მაისის სიმღერა"), "Top oyunu" („ბურთის თამაში"), "Bənövşə" („იისფერი"), "Qərənfil" („მიხაკი"), "Bülbül" („ბულბული").

1920 წელს საბჭოთა რუსეთის ჯარის შეჭრის გამო აზერბაიჯანმა დამოუკიდებლობა დაკარგა. აბდულა შაიგი პედაგოგიურ და ლიტერატურულ საქმიანობას ოკუპაციის შემდეგაც აგრძელებდა – დააარსა არაერთი სასწავლო კურსი, მუშაობდა მასწავლებლად სკოლებსა

და ტექნიკუმებში.

აბდულ შაიგის სახელს უკავშირდება აზერბაიჯანის მოზარდ-მაყურებელთა თეატრის დაარსება, ბავშვთა და მოზარდთა გამომცემლობების საქმიანობა.

აშუღები

XVI-XVII საუკუნეების საქართველოს ისტორია ძირითადად აღმოსავლურ სამყაროსთან კონტაქტს უკავშირდება. სავარაუდოდ, ამ დროიდან მკვიდრდება აღმოსავლური ჰანგებიც. XVIII საუკუნეში, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მაჰმადიანთა ჩამოსახლების შედეგად კი – ქალაქური ფოლკლორის აღმოსავლური შტო ე. წ. აშუღური ხელოვნება ვითარდება.

აშუღები მუსიკალური, პოეტური და იმპროვიზაციის ნიჭით დაჯილდოებული ადამიანები იყვნენ, რომელთა შემოქმედება სახოტბო, პატრიოტულ და სოციალურ თემატიკას აერთიანებდა. აშუღები სიმღერას დუდუკს, ზურნას და საზის ინსტრუმენტებს აყოლებდნენ.

XIX საუკუნის თბილისის კულტურულ ცხოვრებაში აშუღებს გამორჩეული ადგილი ეკავათ. მუსიკოსები ხალხში სიყვარულითა და პატივისცემით სარგებლობდნენ. ბევრი მათგანის შესახებ ინფორმაცია წარსულთან ერთად გაქრა, თუმცა, რამდენიმე მათგანის სახელი ისტორიას შემორჩა: იეთიმ გურჯი, სათარა, საგინაშვილი, ევანგულა, შამჩი-მელქო, ჰაზირა და სხვა. მათ შორის, სათარა და ევანგულა ეთნიკურად აზერბაიჯანელია აშუღები არიან.

სათარა

XIX საუკუნის თბილისში აღმოსავლური ჰანგების შემსრულებელი – აშუღი სათარა ცხოვრობდა. სამწუხაროდ, მის შესახებ საკმაოდ მწირი ინფორმაციაა შემორჩენილი.

ირანელ-აზერბაიჯანული წარმოშობის მომღერალი ქალაქ არდაბილში დაიბადა. მისი სიმღერებით მოხიბლულ მუჰამედ მირზა შაჰს თავის კარზე მიუწვევია და რამდენიმე წლის განმავლობაში იქ ცხოვრობდა. 19-20 წლის ასაკში სათარა საცხოვრებლად საქართველოში, თბილისში გადმოვიდა. ნიკოლოზ ბარათაშვილის დის – ბარბარე ბარათაშვილი-ვეზირიშვილის მოგონებების მიხედვით, სათარა და ნიკოლოზი ახლო მეგობრები ყოფილან (მ. ცერცვაძე, „XIX საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს საზოგადოებრივი გარემო ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპისტოლური მემკვიდრეობის მიხედვით" (ახალი ასპექტები, კვლევა, ანალიზი), დისერტაცია ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2017, გვ. 73-74).

სათარა არაერთი თბილისური კონცერტის მონაწილე იყო. ერთ-ერთი პირველი გამოვიდა ქარვასლის ახლად აგებულ თეატრში, მართავდა სოლო-კონცერტებს. ასრულებდა აღმოსავლური პოეტების – საადის, ჰაფიზის, ფიზულის და სხვათა მუღამებს, აღმოსავლურ ჰანგებთან ერთად მღეროდა ქართულ სიმღერებსაც (ქართული მუსიკის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბ., 2015).

- გაზეთ „Закавказский Вестник"-ის ცნობით, 1845 წლის 18 აპრილს თბილისში კავკასიის მეფისნაცვლის მიხეილ ვორონცოვისა და მისი მეუღლის საზეიმო მიღებაზე სათარას რამდენიმე სიმღერა შეუსრულებია.

„შადრევნის მარჯვენა მხარეს ისხდნენ სპარსელი მუსიკოსები და ტამბურინების რიტმული ცემისა და ჩანგურის ხმის ფონზე ცნობილი სპარსელი მომღერალი, შაჰის კარზე სახელგანთქმული სათარა ასრულებდა სიმღერას აღმოსავლელი პოეტის საადის ლექსზე."

აზერბაიჯანელი მწერლის ფირუდინ შუშინსკის სიტყვებით, „აზიურ სიმღერებში და კერძოდ სათარას სიმღერაში იმალება რაღაც პირველყოფილი სილამაზე ხმის ჭრელებით, რომელთაც ვერ მიუდგება ვერავითარი მუსიკალური გასაღები. ამ ჭრელებში, გოდებაში, ქვითინსა და სიხარულში არის რაღაც დამატყვევებელი, სულში ჩამწვდომი, რაც აღაგზნებს ადგილობრივ მკვიდრთ".

ევანგულა

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის გამოჩენილი მეთარე ევანგულა (ივანგულოვი) იყო. მომღერლის შესახებ მწირი ინფორმაცია არსებობს.

გიორგი სკანდაროვმა (იგივე სკანდარ-ნოვა) მისი რჩევით და წახალისებით შეადგინა „სალხინო საზანდარი ანუ დროების შემაქცევარი სხვადასხვა სიმღერების კრება, ძველთა და ახალთა მწერლებისა" (თბილისი. 1870). ევანგულამ გიორგი სკანდაროვს დიდი დახმარება გაუწია „ლექსების გასნორებაში და, აგრეთვე, ყოველი სიმღერის ჰანგში და ხმაში", რისთვისაც გიორგი სკანდაროვი შენდობას უთვლის („სალხინო საზანდარი", 1911). ევანგულას სასიმღერო ლექსების დავთარი ინახებოდა იოსებ გრიშაშვილთან" (ქართველ მოღვაწეთა ლექსიკონი, 1801-1952. ტ. II ე-ლ / იოსებ იმედაშვილი. თბ.,2021, გვ.13).

სახელგანთქმული აზერბაიჯანელი აშუღისათვის, ჩანს, მოუსმენია თბილისში სტუმრად მყოფ ცნობილ ფრანგ მწერალს ალექსანდრე დიუმას, რომელიც წერს: „ჩემს პატივსაცემად მოიწვიეს სადილზე რამდენიმე წარჩინებულიც. ამათ გარდა, ერთი პოეტი და ერთი მუსიკოსი. პოეტს ეძახდნენ ევანგულას, ხოლო მუსიკოსს კი სათარას".

MASTERS OF THE AZERI ARTISTIC WORD AND ASHUGHS IN TBILISI

For centuries, there have been quite close and intense cultural, political, and economic relations between the Republics of Georgia and Azerbaijan (the Turkic-speaking Kingdom of Azerbaijan in early Iran).

Due to its geographical location, Georgia was a key place in the Transcaucasia. Russia's annexation of Georgia, then the Transcaucasia, and the establishment of a viceroy in Tbilisi further facilitated its centralization.

Since then, many Azerbaijanis have visited Georgia, some of whom have been born in Tbilisi and started active cultural activities. Among them, we can name poet Mirza Shafi Vazeh; Poet and educator Abaskuli Agha Bakikhanov; Educator and philosopher Mirza Fatal Akhundov; Poet, writer, and playwright Abdullah Shaig. Their creativity and philosophical thought were also reflected in the relationship between the two countries.

MIRZA SHAFI VAZEH (1792/1804-1852)

The exact date of birth of the Azerbaijani poet Mirza Shafi has not been determined. Reportedly he was born either in 1792 or 1804 in Ganja. Mirza Shafi spent his youth in his hometown and received his education there as well. From an early age, he started working first as a secretary and then as a teacher of Oriental languages.

Little information is preserved about the poet. It is known that a person distinguished for his critical mind had to leave his hometown and move to Tbilisi, where he supported himself as a teacher. He created a literary circle and taught Azerbaijani, Armenian and Persian languages. He also opened a salon where they talked about philosophy, culture, and poetry.

It was thanks to this literary circle that Mirza Shafi met the German writer Friedrich Martin von Bodenstedt, who came to him in 1844 to study the Caucasian languages and later made him popular all over the world. The teacher gave the student a notebook of handwritten poems "The Key to Wisdom".

After returning to Germany, the poems of Mirza Shafi became for Bodenstedt the inspiration for publishing his work in 1850. "One Thousand and One Nights in the East" was the title of the book, in which the author described a period of study with Mirza Shafi, reviewing the teacher's poems and his personality. In 1851, Bodenstedt published a separate collection of teacher's poems. The collection was a great success and was translated into many languages.

Russian composer Anton Rubinstein dedicated twelve romances to the texts of Mirza Shafi, translated from German into Russian by Peter Tchaikovsky.

Mirza Shafi died on November 16, 1852, in Tbilisi and was buried in the Muslim cemetery - Gorkhana (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Тифлис, 1885, p. 832).

Mirza Shafi was known by the pseudonym "Vazehi" ("A Wiseman from Ganja"). His poetry consisted mainly of satirical works, love poems, and philosophical lyrics. He opposed religious fanaticism, exposed the vicious aspects of feudal rule, and pushed people to freedom.

ABASKULI AGHA BAKIKHANOV (1797-1847)

Azerbaijani educator, scientist, and writer Abaskuli Agha Bakikhanov was born on June 21, 1794, in the village of Amirajan, Baku, to Mirza Muhammad Khan II. His mother - Sofia Beck Kizi was a Muslim Georgian. He spent his childhood in the villages of Absheron: Amirajan, Balakhani, Mashtag, and Ramana.

In 1803 the family settled in the village of Samsara and the future public figure continued his studies in Kuba. Although Abbas's childhood coincided with fierce battles between the Khans and power struggles, he thoroughly studied Azerbaijani, Persian, and Arabic languages, oriental literature, and philosophy. Abaskuli remembered: "It is true that I started studying at the age of 7, but due to constant wars and various problems, I was able to study only Persian. When the political turmoil

ended and our family moved to Kuba, I spent 10 years studying the Arabic language and various sciences. Despite financial and other obstacles, I have still achieved some success in science" (Y. Ahmedov, AK Bakikhanov: Epoch, life, and creative work, Baku, 1989).

In 1819, Alexander Ermolov, the governor of the Caucasus, invited Bakikhanov to Tbilisi as a translator. In 1820 he was enlisted in General V. Madatov's detachment. He also took part in the battles of the Russian army against Surkhai-Khan, the ruler of the Kazikumukhi Khanate, and Mustafa-Khan, the ruler of Shirvan. In the battle of Kosrae, he received the rank of first officer - lieutenant colonel.

On January 9, 1822, Bakikhanov was registered as a translator from Oriental languages at the Chancellery of the Governor of Georgia. The following year, he worked as part of a commission to delimit and demarcate the border with Persia, created as a result of the Gulistan truce. He was also included in the description of Karabakh. In 1826-1829, Bakikhanov took part in the wars against Persia and the Ottomans, both as a diplomat and militarily. Paskevich wrote about Bakikhanov to Foreign Minister Count Carl Nesselrode: "When I arrived in Georgia, I got to know his noble qualities and abilities, so I placed him in a diplomatic mission with full confidence. I was particularly pleased with the activities of Abbas Kuli Agha during the Persian War. His thorough knowledge of the Persian language and his tireless work have brought us great benefits. He conducted almost all correspondence with the Shah's court. Thus, he became acquainted with our whole relationship with Persia and the course of Persian policy" (Ts. Agayan, A. Bakihanov, Baku, 1948, p. 50).

In parallel with his diplomatic activities, the Azerbaijani scholar and writer left a rich literary, philosophical, and scientific legacy. He is considered to be the founder of nineteenth-century Azerbaijani realist literature and scientific historiography. Textbooks of geography, physics, and history were created by him. Persian grammar compiled by him in Russian was taught for a long time at the Tbilisi Gymnasium. He worked as a journalist, and edited the Persian edition of the newspaper "Тифлисские ведомости".

Bakikhanov studied the history of the material and spiritual culture of the peoples of the Eastern Caucasus. He was the first person who tried to study the literature and science of Azerbaijan from the XII to the XIX century. Bakikhanov's distinguished work is "Gülüstani-İrəm" - "The Holy Garden" - "History of the Eastern part of the Caucasus", on which the author also used Georgian sources. By this work written in Persian in 1841, Bakikhanov laid the foundation for Azerbaijani historiography. Also, Bakikhanov's works are "Kəşfül-qəraib" (discovery of wonders); Rarsrar ül-mələkut (Mysteries of the Kingdom of Heaven); "Umimumi coğrafiya" (general geography), which are dedicated to the description of the physical, political and economic map of the world.

Worthy of special emphasis is Bakikhanov's poetic language, in which, the influence of medieval Oriental literature is felt truly, but it is also distinguished by its individualism and subtle poetic style. The story of the works imbued with educational ideas and Sufi poetic symbols are taken from the reality of life. His works include "Riyazül-Güds" - "The Holy Garden" - the first poetic work, a romantic-hyperbolized text written in the Azerbaijani language (the only list of manuscripts dated 1820 is kept in Baku, at the National Academy of Sciences of Azerbaijan) "Kitabi-əsgəriyyə" - " The Book of Asgar"; "Tbilisi", "Among Georgians" - poems about Georgian urban life; "Appeal to the people of Tabriz", etc.

Bakikhanov wrote under the pseudonym "Godsi". It is known that the writer was friends with Grigol Orbeliani, Alexander Chavchavadze, Mirza Fatali Akhundov, Khachatur Abovyan, and others. He knew Nikoloz Baratashvili and Alexander Pushkin personally.

There are many legends about this Azerbaijani writer and scientist. One of them is Bakikhanov's meeting with Russian Emperor Nikolai I and his wife Queen Alexandra. According to the narrative, the emperor's family was informed that the famous Caucasian poet did not drink alcohol because of his religion, and the queen wanted to test him and offered the poet a glass full of drink. It turns out that Bakikhanov took a glass from the queen, knelt down, and returned to the emperor: - "The Lord offers a drink, my lord told me not to drink, to whom should I obey?" According to the story, Emperor Nicholas replied: "Only to your Lord, of course"

MIRZA FATALI AKHUNDOV (1812-1878)

A writer, philosopher, and founder of Azerbaijani drama Mirza Fatali Akhundov, known as the "Azerbaijani Moliere", was born on March 9, 1812, in Nukha (Shaki).

Akhundov had received a traditional Persian-Arabic education. He also planned to work as a theologian for some time, but under the influence of his teacher Mirza Shafi Vazeh, he devoted himself to literature.

At the age of 22, Mirza Fatali, at the request of his "second father" - Haji Alesker - found himself in Tbilisi, where he spent most of his life. From 1834 he worked as a translator of Oriental languages at the Chancellery of the Crown Prince, and at the same time taught Turkish and Persian at the Tbilisi Provincial School.

It is during this period that his literary activity begins. The first work which became popular was the elegy Cassida, dedicated to the death of Alexander Pushkin in 1837 under the pseudonym of Sabuh. The translation of the poem was published in 1938 by Ioseb Grishashvili.

Mirza Fatali's life in Tbilisi coincides with the founding of a literary-philosophical group, the Circle of Wisdom, by his teacher, Mirza Shafi, which was frequently visited by Azerbaijani and Georgian writers. In the salon, they read the works of the classics of Russian and Oriental poetry and discussed issues related to writing.

Tbilisi of that period was the center of cultural life in the Caucasus, which inspired Mirza Fatal to create his works or plays. In his works, the writer opposed religious fanaticism, exposed the falsity of the Iranian judiciary, sympathized with the common people, and supported the aspirations for the freedom of Muslim women in slavery. His works are: "Mullah Ibrahim Khalil", "Botanist Mussier Jordan", "A Bear who defeated a Robber", "The Vizier of the Lankaran Khan", "The Adventures of stingy man", "Defenders of the Law in the City of Tabriz" and others.

"The first play of the great Azerbaijani playwright, which was staged in Tbilisi, was the comedy " A Bear - who defeated a Robber ". The newspaper "Kavkaz" reported in its February 2, 1852 issue: "On Thursday, February 7, Russian actors of the Imperial Theaters in favor of B.N. Maksimov will present " A Bear – who defeated a Robber ". The original comedy was staged in three acts, written by Mirza Fatali Akhundov ... "

A year later, Akhundov's second play was staged at the Tbilisi Theater. The newspaper "Kavkaz" reported on May 9, 1853: "Mr. Petrovsky's benefit performance. The benefit is scheduled for Thursday, May 14 in favor of Mr. Petrovsky, the prompter of the local theater. The "Vizier of the Serabi Khan" by Ali-Fat-Akhundov, a talented employee of "The Caucasus" (S. Mkhargrdzeli, On the Georgian stage. 150th anniversary of Mirza Fatali Akhundov, Gaz. "Tbilisi", October 30, 1962) will be presented.

Mirza Fatali approached progressive-minded people in Tbilisi. He was friends with Giorgi Eristavi, Grigol Orbeliani, Dimitri Kipiani, Alexander Chavchavadze. Mirza Fatali entered the Golden Fund of World Literature with six comedies written in Tbilisi in 1850-1855. Between 1864 and 1875, the writer wrote the philosophical treatise The Letters of Kemal-Ud Dovd, which was published in Baku in 1924.

Mirza Fatali's name is also associated with the reform of the Arabic script system. In 1873, based on the European and Russian writing systems, he created an alphabet tailored to the peculiarities of the Azerbaijani language. Akhundov introduced 42 characters in the new alphabet. He has been working since 1857 on introducing reform and addressing the shortcomings of the Arabic script

The history of Azerbaijan Professional Theater began on March 22, 1873, with the staging of Mirza Fatali's "The Vizier of the Lankaran Khan". The author's Russian translation of the work was first published in Tbilisi in 1853, and in 1859 it was published in Azerbaijani. In 1898, Akaki Tsereteli translated it into Georgian under the title " Vizier of the Khan ", which was published in the magazine "Krebuli" №7 and soon appeared on the Georgian stage.

"Akhundov was a writer of Vorontsov's time. At one time he appeared on the writing track with our Giorgi Eristavi and showed great talent. "In his writings, the life of the Tatars (Azerbaijanis S. Ch)

can be seen as clearly as in a mirror ... Akhundov's plays are written talentedly," Akaki Tsereteli wrote about Mirza Fatali Akhundov.

The writer with atheistic views, the founder of critical realism, died on February 26, 1878, in Tbilisi. Despite great opposition from the clergy, at the insistence of Grigol Orbeliani, he was buried in the Gorkhana Muslim Cemetery, located in the area of the current Botanical Garden.

Mirza Fatali Akhundov's work has left significant traces in the formation of Azerbaijani and Middle Eastern literature and public opinion. His works have been translated into many languages. The National Library of Azerbaijan is named in his honor, the Opera and Ballet Theater of Azerbaijan, and the Pedagogical Institute of Russian Language and Literature of Azerbaijan as well.

The famous Georgian poet Giorgi Leonidze described Mirza Fatali Akhundov as follows: "Poet-playwright, author of philosophical treatises and critical essays - he was the founder of new Azerbaijani literature ...

He established a realistic school in writing, and he made the greatest revolution in Azerbaijani literature, creating what is now the Azerbaijani literary language.

Mirza Fatali Akhundov's wonderful comedies laid the foundation for Azerbaijani drama. In his plays and works of other genres, he introduced a lively, folk speech and thus put the Azerbaijani literary language on an indigenous national basis ...

Mirza Fatali Akhundov with his writings fought to strengthen the friendship of people. In particular, for the brotherhood of the peoples of the Transcaucasia "(newspaper" Literaturuli Gazeti ", February 13, 1957).

ABDULLAH SHAIG TALIBZADEH (1881-1959)

Azerbaijani poet, writer, and playwright Abdullah Shaig Mustafa Oğlu were born on February 21, 1881, in the Sheitan bazaar district (one of the names of Tatar (present-day Gorgasali) Square) in Tbilisi. Father - Akhund Mustafa Suleyman Oğlu was a distinguished intellectual of his time, who worked as a deputy judge in Tbilisi until 1881, and then as a deputy of the Sheikh of Caucasus -Ul-Islam. The mother, Mehri, took care of the education of her children.

Little Abdullah, along with the sons of Sheikh-Ul-Islam of the Caucasus, attended a six-grade theological school for Muslim children in Tbilisi (Georgia). Abdullah's father worked as a teacher at the school, and Bakhshali Bey and Pasha Bey, graduates of the Gori Pedagogical Seminary, taught with him.

After finishing school, Abdullah Shaig moved to Khorasan with his family and continued his studies there. He was educated by a distinguished teacher at that time - Yusuf Zia. It was he who inspired Yusuf with his love of literature and had the greatest influence on his consciousness. Shaig studied Persian and Arabic languages and Oriental literature.

In the autumn of 1889, Abdullah returned to Tbilisi, from where he soon moved to live in Baku.

By that time, several Georgian intellectuals had returned to Azerbaijan, laying the groundwork for the educational movement in various parts of the country. Among them were: Nariman Narimanov, Abdurahim Bey, Mirza Fatal Akhundov, Najaf Bey Vazirov and others.

In Baku, Abdullah met with Nariman Narimanov and expressed a desire to teach, for which he had to pass an exam. On April 22, 1901, he passed three examinations at the Alexander I Boys' Third Gymnasium, received the highest marks in all three, and gained the status of a teacher.

Abdullah Shaig has dedicated his entire life to the research and dissemination of the Azerbaijani language and literature. At his initiative, the Teachers' Congress was held in 1906, leading several school publications, magazines, newspapers, and textbooks - and worked for 34 years on the reform of Azerbaijani education. Abdullah Shaig was one of the first to collect and study Azerbaijani national folklore.

Shaig also combined his pedagogical activity with his literary activity. Created stories for children,

as well as real-life stories and poems about workers and peasants. Later, he became a follower of progressive romanticism. Shaig is considered to be the first children's writer in Azerbaijan. He also translated works by Shakespeare, Pushkin, Krylov, Nekrasov, and others. It is noteworthy that the poet researched the issues of oriental literature, Sufism, and the spread of literacy. He also worked in drama. His plays are: "Xasay", "Eloğlu", "Vətən", "Fitnə"; His children's poems and tales are: "May nəğməsi" ("Song of May"), "Top oyunu" ("Ball Game"), "Bənövşə" ("Violet"), "Qərənfil" ("Clove"), "Bülbül" ("Nightingale").

Azerbaijan lost its independence in 1920 due to the invasion of Soviet Russian troops. Abdullah Shaig continued his pedagogical and literary activities even after the occupation – he founded a number of training courses and worked as a teacher in schools and technical colleges.

Abdul Shaig's name is associated with the Azerbaijan Children's Theater, a Publishing House for books for children and youth.

ASHUGHS

The history of Georgia in the XVI-XVII centuries is mainly connected with the Eastern world. Oriental tunes are probably also introduced from this time. In the XVIII century, as a result of the settlement of Muslims in different parts of Georgia - the eastern branch of urban folklore so-called Ashugh art is evolving.

The Ashugs were people endowed with musical, poetic, and improvisational talents, whose creations combined artistic, patriotic, and social themes. The Ashughs sang accompanied by the duduk, zurna, and sazi instruments.

Ashughs occupied a special place in the cultural life of XIX century Tbilisi. The musicians enjoyed love and respect among the people. Information about many of them has disappeared with the past, however, the names of several of them have remained in history: Yetim Gurji, Satara, Saginashvili, Evangula, Shamchi-Melko, Hazira, and others. Among them, Satara and Evangula are ethnically Azerbaijani Ashughs.

SATARA

Ashugh Satara, a performer of oriental tunes, lived in 19th-century Tbilisi. Unfortunately, very little information is available about him.

The singer of Iranian-Azerbaijani origin was born in the city of Ardabil. Fascinated by his songs, Muhammad Mirza Shah invited him to his palace where he lived there for several years. At the age of 19-20, Satara moved to Tbilisi, Georgia. According to the memoirs of Nikoloz Baratashvili's sister - Barbara Baratashvili-Vezirishvili, Satara and Nikoloz were close friends (M. Tsertsvadze, "Georgian Public Environment of the First Half of the XIX Century According to Nikoloz Baratashvili Epistolary Heritage" (New Aspects, Research, Analysis), Dissertation History Ph.D., Tbilisi, 2017, pp. 73-74).

Satara participated in many Tbilisi concerts. He was one of the first to perform at the newly built Caravanserai Theater, conducting solo concerts. He performed the mughams of oriental poets - Saadi, Hafiz, Fizuli, and others, and sang Georgian songs along with oriental tunes (Encyclopedic Dictionary of Georgian Music, Tbilisi, 2015).

According to the newspaper "Закавказский Вестник", on April 18, 1845, Satara sang several songs at the solemn reception of the Vice Roy of the Caucasus Mikheil Vorontsov and his wife in Tbilisi.

"On the right side of the fountain sat Persian musicians, and against the rhythmic beating of tambourines and the sound of a changuri, a famous at the Shah's court a Persian singer, Satara, sang a poem by an Eastern poet Saadi."

In the words of the Azerbaijani writer Firudin Shushinsky, "In Asian songs, and in particular in the song of Satara, there is some primordial beauty hidden in the soundtracks, which cannot be

approached by any musical key. Something is captivating about these colors, mourning, weeping, and joy, that is what excites the locals."

EVANGULA

The prominent star player of the second half of the XIX century was Evangula (Ivangulov). There is little information about the singer.

Giorgi Skandarov (the same Skandar-Nova) with his advice and encouragement composed "Salkhino Sazandari or a collection of different songs of old and new writers" (Tbilisi. 1870). Evangula helped Giorgi Skandarov to "correct the lyrics, as well as the tone and sound of each song", for which Giorgi Skandarov apologizes. (" Salkhino Sazandari ", 1911). The book of Evangula's poems was kept with Ioseb Grishashvili" (Dictionary of Georgian Figures, 1801-1952. Vol II E-L/Ioseb Imadashvili. Tbilisi. 2021, P.13).

It seems that the famous French writer Alexandre Dumas who visited Tbilisi heard the famous Azerbaijani Ashugh, he wrote: "Several dignitaries were also invited to dinner in my honor. In addition, one poet and one musician were invited. The poet was called Evangula and the musician Satara. "

AZƏRBAYCANLI BƏDİİ SÖZ USTALARI VƏ AŞIQLAR TBİLİSİDƏ

Əsrlər ərzində Gürcüstan və Azərbaycan Respublikaları arasında (erkən İran Azərbaycanının türkdilli çarlığı) kifayət qədər sıx və intensiv mədəni, siyasi və ya iqtisadi münasibətlər mövcud olmuşdur.

Gürcüstan öz coğrafi yerləşməsinə görə Zaqafqaziyanın mərkəz yeri olmuşdur. Rusiya tərəfindən öncə Gürcüstanın, sonra isə Zaqafqaziyanın anneksiyası və çar canişininin Tbilisidə yerləşməsi onun mərkəzə çevrilməsinə daha da dəstək olmuşdur.

Həmin zamandan etibarən Gürcüstana bir çox azərbaycanlı qonaq gəlir, bəziləri isə Tbilisidə doğulub, fəal mədəni fəaliyyətə başlayırdı. Onlar arasında aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik: şair Mirzə Şəfi Vazeh; şair və maarifçi Abbasqulu ağa Bakıxanov; maarifçi və filosof Mirzə Fətəli Axundov; şair, yazıçı və dramaturq Abdulla Şaiq. Onların yaradıcılığı və fəlsəfi təfəkkürü iki ölkənin münasibətlərində də öz əksini tapmışdır.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH (1792/1804-1852)

Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin dəqiq doğum tarixi müəyyən edilməmişdir. Məlumatlara görə, o, 1792-ci və ya 1804-cü ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Mirzə Şəfi gəncliyini doğma şəhərində keçirmiş və təhsilini də orada almışdır. Erkən yaşdan öncə katib, sonra isə şərq dilləri müəllimi işləməyə başlamışdır.

Şair haqqında az məlumat saxlanılmışdır. Məlumdur ki, tənqidi təfəkkürü ilə seçilən şair doğma şəhəri tərk etməli oldu və yaşamaq üçün Tbilisidə məskunlaşaraq orada müəllimliklə dolanırdı. O, ədəbi dərnəyi yaratdı, Azərbaycan, erməni və fars dillərini öyrədirdi. Eləcə də salon açmışdır ki, hansında fəlsəfə, mədəniyyət və poeziya barədə söhbət edirdilər.

Mirzə Şəfi məhz həmin ədəbi dərnək sayəsində alman ədibi Fridrix Bodenştedt ilə tanış olmuşdur, hansı ki, 1844-cü ildə Qafqaz dillərini öyrənmək üçün yanına gəlmiş və sonra onu bütün dünyada məşhur etmişdir. Müəllim şagirdinə "Hikmətin açarı" adlı öz əlyazma şeir dəftərini bağışlamışdır.

Almaniyaya qayıtmış Bodenştedt üçün Mirzə Şəfinin şeirləri 1850-ci ildə dərc edilmiş əsərin inspirasiyası olmuşdur. "Şərqdə min bir gecə" adlanan kitabda müəllif Mirzə şahın yanında təhsil aldığı dövrü təsvir edir, müəlliminin şeirləri və şəxsiyyətini müzakirə edirdi. 1851-ci ildə isə Bodenştedt müəllimin şeirlərini ayrıca toplu şəklində nəşr etmişdir. Toplu böyük uğur qazanmış və bir çox dilə tərcümə olunmuşdur.

Rus bəstəkarı Anton Rubinşteyn Mirzə Şəfinin mətnlərinə on iki romans həsr etmişdir ki, hansıları alman dilindən rus dilinə Pyotr Çaykovski tərcümə etmişdir.

Mirzə Şəfi 16 noyabr 1852-ci il tarixində vəfat etmiş və müsəlman qəbristanlığında – Gorxanada dəfn edilmişdir (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Тифлис, 1885, с. 832).

Mirzə Şəfi "Vazeh" ("Gəncəli müdrik") təxəllüsü ilə tanınmışdır. Onun poeziyası əsasən satirik janrlı əsərləri, sevgi şeirlərini və fəlsəfi lirikanı birləşdirirdi. O, dini fanatizmə qarşı çıxır, feodal idarəetməsinin qüsurlu tərəflərini açıqlayır və insanlara azadlığa doğru təkan verirdi.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV (1797-1847)

Azərbaycanlı maarifçi, alim və yazıçı Abbasqulu ağa Bakıxanov 21 iyun 1794-cü il tarixində Bakının Əmircan kəndində II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində anadan olmuşdur. Anası – Sofiya Bəy qızı müsəlmanlaşmış gürcü idi. Uşaqlığını Abşeronun: Əmircan, Balaxanı, Maştağa və Ramanı kəndlərində keçirmişdir.

1803-cü ildə ailə Samsara kəndində yerləşmiş və gələcək xadim təhsilini Qubada davam etdirmidir. Baxmayaraq ki, Abbasqulunun uşaqlığı xanlar arasında qarşıdurma və hakimiyyət üçün amansız mübarizələr ilə üst-üstə düşmüşdür, o, Azərbaycan, fars və ərəb dillərini, şərq ədəbiyyatını və fəlsəfəsini mükəmməl öyrənmişdir. Abbasqulu xatırlayırdı: "Doğrudur, təhsil almağa 7 yaşından başladım, lakin daimi müharibələr və müxtəlif problemlər səbəbindən yalnız fars dilini öyrənə bilmişdim. Siyasi qarışıqlıq başa çatdığı zaman bizim ailəmiz Qubaya köçmüşdür, 10 ilimi ərəb dilinin

və müxtəlif elmlərin öyrənilməsinə həsr etmişdim. Maliyyə və digər maneələrə baxmayaraq, müəyyən uğurlara elmdə də nail olmuşdum" (Э. Ахмедов, А. К. Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность, Баку, 1989).

1819-cu ildə Qafqazın baş komandanı Aleksandr Yermolov Bakıxanovu Tbilisiyə tərcüməçi kimi dəvət etmişdir. 1820-ci ildə o, general V. Mədətovun dəstəsində qeydiyyatda idi. Qazıqumuq xanlığının hökmdarı Surxay xana və Şirvanın hökmdarı Mustafa xana qarşı Rus ordusunun döyüşlərində də iştirak edirdi. Xosre döyüşündə ilk zabit – praporşik rütbəsini almışdır.

9 yanvar 1822-ci il tarixində Bakıxanov Gürcüstanın baş komandanının dəftərxanasında şərq dilləri üzrə tərcüməçi kimi qeydiyyata alınır. Növbəti ildə isə Gülüstan barışığı nəticəsində yaradılmış – İran ilə sərhədin delimitasiya və demarkasiya komissiyasının tərkibində işləyir. Qarabağın siyahıyaalmasına da qoşulub. 1826-1829-cu illərdə Bakıxanov diplomatik, eləcə də döyüş baxımından İran və Osmanlı İmperiyasına qarşı müharibələrdə iştirak edir. Paskeviç xarici işlər naziri, qraf Karl Neselrodeyə Bakıxanov haqqında yazırdı: "Gürcüstana gəldiyim zaman onun alicənab xüsusiyyətləri və imkanları ilə tanış oldum, buna görə də tam etimad ilə onu diplomatik missiyaya təyin etdim. İran müharibəsində Abbasqulu ağanın fəaliyyətindən xüsusilə məmnun idim. Onun fars dilini mükəmməl bilməsi və yorulmadan çalışması bizə böyük fayda gətirmişdir. Demək olar ki, şah sarayı ilə bütün yazışmaları o, aparırdı. Beləliklə, ona bizim İran ilə bütün münasibətimiz və fars siyasətinin gedişatı barədə məlum olmuşdur" (Ц. Агаян, А.Бакиханов, Баку, 1948, с. 50).

Diplomatik fəaliyyət ilə parallel olaraq, azərbaycanlı alim və yazıçı zəngin ədəbi, fəlsəfi və elmi irs qoymuşdur. O, XIX əsr Azərbaycan realistik ədəbiyyatı və elmi tarixşünaslığının banisi hesab edilir. Onun müəllifliyi ilə coğrafiya, fizika və tarix dərslikləri yaradılmışdır. Onun tərəfindən rus dilində tərtib edilmiş fars dilinin qrammatikası uzun müddət ərzində Tbilisi Gimnaziyasında tədris edilirdi. O, jurnalist işləyir, „Тифлисские ведомости" qəzetinin fars nəşrinə redaktorluq edirdi.

Bakıxanov Şərqi Zaqafqaziya xalqlarının maddi və ruhani mədəniyyət tarixini tədqiq edirdi. O, ilk olaraq XII əsrdən XIX əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı və elmini öyrənməyə çalışmışdır. Bakıxanovun seçilmiş əsəri "Gülüstani-İrəm" – "Qafqazın şərq hissəsinin tarixi"-dir ki, hansı üzərində işləyərkən müəllif gürcü mənbələrdən də istifadə edirdi. Bakıxanov 1841-ci ildə fars dilində yazılmış bu əsər ilə Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoymuşdur. Eləcə də Bakıxanovun əsərləri aşağıdakılardır: „Kəşfül-qəraib"; „Əsrar ül-mələkut"; „Ümumi coğrafiya", həmin əsərlər dünyanın fiziki, siyasi və iqtisadi xəritəsinin təsvirinə həsr olunur.

Bakıxanovun poetik dili ayrıca vurğulanmağa layiqdir ki, hansında, doğrudur, orta əsrlərin şərq ədəbiyyatının təsiri hiss olunur, lakin onlar fərdilik və zərif poetik üslub ilə seçilir. Maarifçilik ideyaları və sufizmin poetik rəmzləri ilə zəngin olan əsərlərin süjeti həyat reallığından götürülmüşdür. Onun qələminə aşağıdakı əsərlər aiddir: „Riyazül-Güds", - ilk poetik əsər, Azərbaycan dilində yazılmış romantik-hiperbolizasiya edilmiş mətn (1820-ci il tarixli əlyazmanın yeganə nüsxəsi Bakıda, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır); „Kitabi-Əsgəriyyə"; "Tiflis", "Gürcülər arasında" – gürcü şəhər həyatı barədə şeirlər; "Təbrizlilərə müraciət" və s.

Bakıxanov "Qüdsi" təxəllüsü ilə yazırdı. Məlumdur ki, yazıçı Qriqol Orbeliani, Aleksandr Çavçavadze, Mirzə Fətəli Axundov, Xaçatur Abovyan ilə dostluq edirdi və s. Nikoloz Barataşvili və Aleksandr Puşkini şəxsən tanıyırdı.

Azərbaycan yazıçısı və alimi haqqında bir çox əfsanə mövcuddur. Onlar arasında Bakıxanovun Rusiya imperatoru I Nikolay və onun həyat yoldaşı – çariça Aleksandra ilə görüşü xüsusi olanlardan biridir. Əfsanəyə görə, imperatorun ailəsinə məlumat verdilər ki, Qafqazın tanınmış şairi öz dininə görə alkoqollu içkini içmir, çariça isə onu sınamaq istədi və şairə içki ilə dolu bardağı təklif etdi. Bakıxanov çariçadan bardağı almış, diz çökmüş və imperatora dönmüşdür: - "Tanrı mənə içkini təklif edir, mənim Allahım isə deyir içmə, kimə tabe olmalıyam?" Əfsanəyə görə, imperator Nikolay ona cavab verdi: - "Əlbəttə ki, sənin Allahına".

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (1812-1878)

"Azərbaycanın Molyeri" adlandırılmış yazıçı, filosof və Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov 9 mart 1812-ci il tarixində Nuxada (Şəkidə) anadan olmuşdur.

Axundov ənənəvi fars-ərəb təhsilini almışdır. Bir müddət o, ruhani fəaliyyət ilə məşğul olmağı da planlaşdırırdı, lakin öz müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin təsiri ilə özünü yazıçılığa həsr etmişdir.

22 yaşında olan Mirzə Fətəli öz "ikinci atası" – Hacı Ələsgərin xahişi ilə Tbilisiyə gəlmiş və həyatının böyük hissəsini burada keçirmişdir. 1834-cü ildən çar canişininin dəftərxanasında şərq dilləri üzrə tərcüməçi işləyir, parallel olaraq isə Tbilisi qəza məktəbində türk və fars dillərini tədris edirdi.

Onun ədəbi fəaliyyəti də məhz həmin dövrdə başlayır. Onu məşhur edən ilk əsər 1837-ci ildə Səbuhi təxəllüsü ilə Aleksandr Puşkinin vəfatına həsr etdiyi elegiya qəsidəsi olmuşdur. Şeirin tərcüməsini 1938-ci ildə İoseb Qrişaşvili dərc etmişdir.

Mirzə Fətəlinin Tbilisidə yaşadığı dövr ilə onun müəllimi, Mirzə Şəfi tərəfindən ədəbi-fəlsəfi qrupu - "Müdriklik dərnəyinin" təsis edilməsi üst-üstə düşür ki, həmin dərnəyə tez-tez azərbaycanlı və ya gürcü yazıçıları qonaq gəlirdilər. Salonda rus və şərq poeziyasının klassiklərinin əsərlərini oxuyur, yazıçılarla bağlı olan məsələlər barədə müzakirə aparırdılar.

Həmin dövrdə Tbilisi Zaqafqaziyanın mədəni həyatının mərkəzi idi ki, bu da Mirzə Fətəliyə öz əsər və ya pyeslərini yaratmağa təhrik edirdi. Yazıçı öz əsərlərində dini fanatizmə qarşı çıxır, İranın məhkəmə sisteminin saxtalığını ifşa edir, sadə əhalinin dərdinə şərik olur və kölelik şəraitində olan müsəlman qadınların azadlığa can atmasını dəstəkləyirdi. Onun əsərləridir: "Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan Həkimi-Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cadükuni Məşhur", "Hekayəti Xırsi-Quldurbasan", "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkaran", "Sərgüzəşti Mərdi-Xəsis", "Təbriz şəhərində qanun müdafiəçiləri" və s.

"Böyük Azərbaycan dramaturqunun Tbilisi səhnəsində qoyulmuş ilk pyesi "Hekayəti Xırsi-Quldurbasan" komediyası olmuşdur. "Qafqaz" qəzeti 2 fevral 1852-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: "Tbilisi Teatrında rus aktyorları tərəfindən cümə axşamı fevralın 7-də imperator teatrlarının aktyoru cənab Maksimovun xeyrinə "Hekayəti Xırsi-Quldurbasan" təqdim ediləcəkdir. Original komediya üç pərdədən ibarətdir, Mirzə Fətəli Axundovun əsəri..."

Bir ildən sonra Tbilisi teatrında Axundovun ikinci pyesi səhnəyə qoyulmuşdur. "Qafqaz" qəzeti 9 may 1853-cü il tarixində yazırdı: "Cənab Petrovskinin benefisi. Cümə axşamı mayın 14-də yerli teatrın suflyoru cənab Petrovskinin xeyrinə benefis təyin edilib. "Qafqazın" istedadlı əməkdaşı Əli-Fət-Axundovun "Sərab xanının vəziri" əsəri təqdim ediləcəkdir (S. Mxarqrdzeli, Gürcü səhnəsində. Mirzə Fətəli Axundovun anadan olmasının 150 illiyi, "Tbilisi" qəzeti, 1962-ci il, 30 oktyabr).

Mirzə Fətəli Tbilisidə mütərəqqi təfəkkürlü insanlarla yaxınlaşmışdır. Qiorqi Eristavi, Qriqol Orbeliani, Dimitri Kipiani, Aleksandr Çavçavadze ilə dostluq edirdi. Mirzə Fətəli 1850-1855-ci illərdə Tbilisidə yazılmış altı komediya ilə dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur. 1864-1875-ci illərdə yazıçı "Kəmalüddövlə məktubları" adlı fəlsəfi traktatı yaratmışdır, hansı ki, 1924-cü ildə Bakıda çap edilmişdir.

Ərəb yazı sisteminin islahatı da Mirzə Fətəlinin adı ilə bağlıdır. O, 1873-cü ildə Avropa və rus yazı sistemləri əsasında Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış əlifbanı yaratmışdır. Axundov yeni əlifbaya 42 hərfi daxil etmişdir. O, islahatın tətbiq edilməsi və ərəb məktublarının nöqsanlarının müzakirəsi üzərində 1857-ci ildən işləyirdi.

22 mart 1873-cü il tarixində Mirzə Fətəlinin "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkaran" komediyasının səhnəyə qoyulması ilə Azərbaycan Peşəkar Teatrının tarixi başlamışdır. Əsərin müəllifi tərəfindən yerinə yetirilmiş rus dilinə tərcüməsi ilk olaraq Tbilisidə, 1853-cü ildə dərc edilmiş, 1859-cu ildə isə Azərbaycan dilində çap edilmişdir. 1898-ci ildə Akaki Sereteli həmin əsəsi "Xanın vəziri" adı ilə gürcü dilinə tərcümə etmiş, həmin əsər "Krebuli" jurnalının №7-də dərc edilmiş və tezliklə gürcü səhnəsində də qoyulmuşdur.

"Axundov Vorontsov dövrünün yazıçısı idi. Bizim Qiorqi Eristavi ilə eyni zamanda yazıçılıq meydanına çıxmış və böyük istedad nümayiş etdirmişdir. Onun əsərlərində tatarların (azərbaycanlıların, - S. Ç.)

həyatı güzgüdə olduğu kimi aydın görünür... Axundovun pyesləri istedadla yazılmışdır", - Akaki Sereteli Mirzə Fətəli Axundov barədə yazırdı.

Ateist mülahizələri olan, tənqidi realizmin banisi olan yazıçı 26 fevral 1878-ci il tarixində Tbilisidə vəfat etmişdir. Ruhani şəxslər tərəfindən böyük müqavimətə baxmayaraq, Qriqol Orbelianinin təkidlə istəyi ilə o, indiki Nəbatat Bağının ərazisində yerləşən seyidlərin müsəlman qəbristanlığında, Gorxanada dəfn edilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatı və ictimai təfəkkürünün formalaşmasında əhəmiyyətli iz qoymuşdur. Onun əsərləri bir çox dilə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Milli Kitabxanası, Azərbaycan Opera və Balet Teatrı, Azərbaycan Rus Dili və Ədəbiyyatı Pedaqoji İnstitutu onun adını daşıyırlar.

Tanınmış gürcü şairi Qiorqi Leonidze Mirzə Fətəli Axundovu belə xarakterizə edirdi: "Şair-dramaturq, fəlsəfi traktatların və tənqidi oçerklərin müəllifi - o, yeni Azərbaycan yazıçılığının banisi olmuşdur...

O, yazıçılıqda realistik məktəbi yaratmış, Azərbaycan ədəbiyyatında böyük dönüş etmiş, Azərbaycan ədəbi dilini yaratmışdır.

Mirzə Fətəli Axundovun gözəl komediyaları Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. O, öz pyesləri və digər janrlı əsərlərinə də canlı, xalq nitqini əlavə etmiş və bununla Azərbaycan ədəbi dilini doğma milli əsasa qoymuşdur...

Mirzə Fətəli Axundov öz yazıçılığı ilə xalqların dostluğunun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən, Zaqafqaziya xalqlarının dostluğu üçün mübarizə aparırdı" ("Ədəbi qəzet" qəzeti, 1957-ci il, 13 fevral).

ABDULLA ŞAİQ TALIBZADƏ (1881-1959)

Azərbaycan şairi, yazıçısı və dramaturqu Abdulla Şaiq Mustafa oğlu 21 fevral 1881-ci il tarixində Tbilisidə, Şeytanbazar (Tatar (bu günkü Qorqasali) meydanının adlarından biri) məhəlləsində anadan olmuşdur. Atası - axund Mustafa Süleyman oğlu öz dövrünün seçilən ziyalısı olub, 1881-ci ilədək Tbilisidə hakim müavini, sonra isə Qafqaz şeyxülislamının müavini işləmişdir. Anası - Mehri, övladlarına təhsil verilməsinə qayğı göstərirdi.

Balaca Abdulla Qafqaz şeyxülislamının oğulları ilə birlikdə, Tiflis müsəlman uşaqlarının altıillik ruhani məktəbində təhsil alırdı. Məktəbdə pedaqoq olaraq Abdullanın atası işləyirdi, onunla birlikdə isə Qori Pedaqoji Seminariyasının kurs məzunları Baxşəli bəy və Paşa bəy dərs deyirdilər.

Məktəbi bitirdikdən sonra Abdulla Şaiq ailəsi ilə birlikdə yaşamağa Xorasana köçmüş və orada təhsilini davam etdirmişdir. O dövrdə seçilmiş müəllimdən - Yusif Ziyadan dərs alırdı. Məhz o, onda ədəbiyyata qarşı sevgi oyatmış və onun həyatına böyük təsir göstərmişdir. Şaiq fars və ərəb dillərini, şərq ədəbiyyatını öyrənmişdir.

1889-cu ilin payızında Abdulla Tbilisiyə qayıtmış və oradan tezliklə yaşamağa Bakıya köçmüşdür.

O dövrdə Gürcüstandan Azərbaycana bir çox ziyalı qayıtmış və ölkənin müxtəlif guşələrində maarifçilik hərəkatının əsasını qoymuşdular. Onlar arasında idilər: Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov və sair.

Bakıda Abdulla Nəriman Nərimanov ilə görüşmüş və müəllim olmaq istəyini bildirmiş, bunun üçün isə o, imtahan verməli idi. 22 aprel 1901-ci il tarixində I Aleksandr adına Üçüncü Oğlan Gimnaziyasında üç imtahan vermiş, hər üçündə yüksək qiymət almış və müəllim statusunu əldə etmişdir.

Abdulla Şaiq bütün həyatını Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədqiq edilməsi və yayılmasına həsr etmişdir. 1906-cı ildə onun təşəbbüsü ilə müəllimlər qurultayı keçirilmiş, bir çox məktəb nəşrinin, jurnal-qəzet və ya tədris kitablarının çap edilməsinə başçılıq etmiş, - 34 il Azərbaycan təhsil islahatı üzərində işləmişdir. Abdulla Şaiq Azərbaycanın milli folklorunu toplayan və öyrənən ilk insanlardan biri olmuşdur.

Şaiq pedaqoji fəaliyyət ilə yanaşı ədəbi fəaliyyət ilə də məşğul idi. Uşaq əsərlərini, eləcə də fəhlə və kəndlilərin real həyatını əks etdirən hekayə və şeirləri yaradırdı. Daha sonra, o, mütərəqqi romantizmin davamçısı olmuşdur. Şaiq Azərbaycanda ilk uşaq yazıçısı hesab edilir. O, eləcə də Şekspirin, Puşkinin, Krılovun, Nekrasovun və başqalarının əsərlərini tərcümə edirdi. Şairin şərq ədəbiyyatının, sufizm və yazı-oxunun yayılma məsələlərində tədqiqat-axtarışı qeyd edilməlidir. Dramaturgiyada da işləyirdi.

Onun pyesləri aşağıdakılardır: "Xasay", "Eloğlu", "Vətən", "Fitnə"; onun uşaq şeirləri və nağıllarıdır: "May nəğməsi", "Top oyunu", "Bənövşə", "Qərənfil", "Bülbül".

1920-ci ildə Sovet Rusiya ordusunun istilasına görə Azərbaycan müstəqilliyini itirmişdir. Abdulla Şaiq pedaqoji və ədəbi fəaliyyətini işğaldan sonra da davam etdirirdi - bir çox tədris kursunu təsis etmiş, məktəb və texnikumlarda müəllim işləyirdi.

Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrı, uşaq və yeniyetmə nəşriyyatları Abdulla Şaiqin adı ilə bağlıdır.

AŞIQLAR

XVI-XVII əsrlərin Gürcüstan tarixi əsasən şərq dünyası ilə əlaqə ilə bağlıdır. Ehtimal olaraq, həmin dövrdən şərq havaları da formalaşır. XVIII əsrdə Gürcüstanın müxtəlif guşələrində müsəlmanların məskunlaşdırılması nəticəsində isə - şəhər folklorunun şərq qolu b.a. aşıq sənəti inkişaf edir.

Aşıqlar musiqi, poetik və improvizasiya istedadı ilə mükafatlandırılmış insanlar idilər ki, hansıların yaradıcılığı mədhiyyə, vətənpərvər və sosial mövzuları birləşdirirdi. Aşıqlar ifanı düdük, zurna və saz alətləri ilə müşayiət edirdilər.

XIX əsrin Tbilisinin mədəni həyatında aşıqlar xüsusi yer tuturdular. Musiqiçilər xalq arasında sevgi və hörmət qazanmışdılar. Onlardan bir çoxu haqqında məlumat keçmiş ilə birlikdə yox olmuş, lakin onlardan bir neçəsinin adı tarixdə qalmışdır: Yetim Gürcü, Səttar, Saqinaşvili, Yevanqula, Şəmçi Melko, Həzir və sair. Onlar arasında Səttar və Yevanqula etnik azərbaycanlı aşıqlar idi.

SƏTTAR

XIX əsrdə Tbilisidə şərq havalarının ifaçısı olan aşıq Səttar yaşayırdı. Təəssüf ki, onun haqqında kifayət qədər az məlumat saxlanılmışdır.

İran-Azərbaycan mənşəli müğənni Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. Onun mahnıları ilə valeh olmuş Məhəmməd Mirzə şah onu öz sarayına dəvət etmiş və bir neçə il ərzində orada yaşamışdır. 19-20 yaşında olan Səttar yaşamağa Gürcüstana, Tbilisiyə köçmüşdür. Nikoloz Barataşvilinin bacısı - Barbare Barataşvili-Vezirişvilinin xatirələrinə görə, Səttar və Nikoloz yaxın dost olmuşlar (M. Tsertsvadze, "XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanın ictimai mühiti Nikoloz Barataşvilinin epistolyar irsinə əsasən" (Yeni aspektlər, tədqiqat, analiz), tarix doktoru (Ph.D.) akademik dərəcəsini əldə etmək üçün dissertasiya, Tb., 2017, səh. 73-74).

Səttar Tbilisidə bir çox konsertin iştirakçısı olmuşdur. Yeni inşa edilmiş Karvasla Teatrında ilk çıxış edənlərdən biri olmuş, solo-konsertləri keçirmişdir. Şərq şairləri - Sədi, Hafiz, Fizuli və başqaların muğamlarını, şərq havaları ilə yanaşı, gürcü mahnılarını da ifa edirdi (Gürcü musiqisinin ensiklopedik lüğəti, Tb., 2015).

"Закавказский Вестник" qəzetinin məlumatına görə, 18 aprel 1845-ci il tarixində Tbilisidə Qafqaz çar canişini Mixail Vorontsov və onun həyat yoldaşının təntənəli qəbulunda Səttar bir neçə mahnı ifa etmişdir.

"Fəvvarənin sağ tərəfində iranlı musiqiçilər otururdu və qavalların ritmik döyüntüsü və çanquri səsinin fonunda tanınmış iranlı müğənni, şahın sarayında məşhur olan Səttar şərq şairi Sədinin şeiri üzərində mahnı ifa edirdi."

Azərbaycan yazıçısı Firudin Şuşinskinin sözlərinə görə, "Asiya mahnılarında və o cümlədən, Səttarın mahnısında səs çalarları ilə ibtidai bir gözəllik gizlənir ki, hansılara heç bir musiqi açarı uyğunlaşa bilməz. Bu çalarlarda, ağlamada, hönkürtüdə və sevincdə yerli sakinləri həyəcanlandıran cazibədar, qəlbə düşən bir hiss vardır".

YEVANQULA

XIX əsrin ikinci yarısının görkəmli tarzəni Yevanqula (İvanqulov) olmuşdur. Müğənni haqqında az məlumat mövcuddur.

Qiorqi Skandarov (eyni Skandar-Nova) onun məsləhəti və həvəsləndirməsi ilə "Ziyafət sazəndəsi, yəni zəmanələri döndərən qədim və yeni yazıçıların müxtəlif mahnılarının toplusunu" (Tbilisi. 1870)

tərtib etmişdir. Yevanqula Qiorqi Skandarova "Şeirlərin düzəldilməsində və eləcə də hər bir mahnının havası və səsində" çox kömək etmişdir ki, bunun üçün də Qiorqi Skandarov ondan bağışlamasını istəyir ("Ziyafət sazəndəsi", 1911). Yevanqulanın mahnı şeirlərinin dəftəri İoseb Qrişaşvilidə saxlanılırdı" (Gürcü xadimlərin lüğəti, 1801-1952, c. II e-l / İoseb İmedaşvili. Tb., 2021, səh. 13).

Görünür ki, Tbilisiyə qonaq gəlmiş məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma tanınmış azərbaycanlı aşığını dinləmiş və onun haqqında yazmışdır: "Mənə hörmət etmək üçün bir neçə əsilzadəni də nahara dəvət etmişlər. Bunlardan əlavə, bir nəəfər şair və bir nəfər musiqiçini də dəvət etmişlər. Şairi Yevanqula, musiqiçini isə Səttar adlandırırdılar".

თავი IV
FƏSİL IV
CHAPTER IV

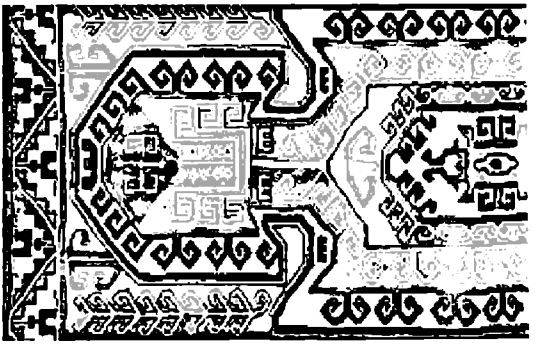

აზერბაიჯანული პერიოდული პრესა თბილისში

აზერბაიჯანული პრესის ისტორია მჭიდრო კავშირშია საქართველოსთან, კერძოდ კი, თბილისთან. თბილისი ყოველთვის კულტურის, თავისუფალი სიტყვისა და თავისუფლებისმოყვარე ადამიანების თავშესაფარი იყო. ალბათ სწორედ ამას უკავშირდება, რომ აზერბაიჯანული პრესის ერთ-ერთ პირველ გამოცემებს სწორედ საქართველოს დედაქალაქში ჩაეყარა საფუძველი.

აზერბაიჯანულ ენაზე პრესის ბეჭდვის პირველი მცდელობები 1832 წელს დაიწყო, როცა კავკასიაში გამომავალ გამოცემებში: „ამიერკავკასიის მაცნე“ და „თბილისის სიახლეები“ დამატებები გაჩნდა, სახელწოდებით „კავკასიის ამ მხარის ამბები“. 1875 წელს კი, ჰასან ბეი ზარდაბის რედაქტორობით, სრულყოფილი გაზეთი „აკინჩი“ დაიბეჭდა, რომელმაც დიდი გამოხმაურება გამოიწვია მთელ კავკასიაში. გამოცემის მიზანი მოვლენების ობიექტური გაშუქება, საგანმანათლებლო იდეების გავრცელება, ადამიანის ღირებულებების წინ წამოწევა, რელიგიური ცრურწმენის, უმეცრების მხილება და ლიტერატურული და მხატვრული ენის დაახლოება იყო. გაზეთმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა აზერბაიჯანული ეროვნულ-დემოკრატიული პრესის სამომავლო განვითარებაში. 1877 წელს ცენზურამ აკრძალა პოლიტიკური ხასიათის საკითხების განხილვა და გაზეთი დაიხურა.

1879 წელს ჰაჯი საიდ ეფენდი უნსიზადემ თბილისში გაზეთის „ზია“ თურქულ ენაზე გამოცემა შეძლო. 1880 წელს გაზეთი იბეჭდებოდა სახელწოდებით „ზია კავკასია“. 104 ნომრის გამოსვლის შემდეგ, გამოცემა შეწყდა.

1883-1891 წლებში თბილისში გამოდიოდა გაზეთი „კეშკული“, რომელიც „აკინჩის“ სტილს აგრძელებდა. გაზეთში იბეჭდებოდა სტატიები მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკურ მოვლენებზე, აღმოსავლური და ევროპული ლიტერატურის ნიმუშების თარგმანები და სხვ.

XX საუკუნის კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ჟურნალი აზერბაიჯანული გამოცემა „მოლა ნასრედინი“ (აზერბაიჯანულად: "Molla Nəsrəddin") იყო. ჟურნალის სახელწოდება შუა საუკუნეების სუფი ბრძენის – ნასრედინის სახელს უკავშირდებოდა, საქართველოში იბეჭდებოდა და სატირულ-იუმორისტული ხასიათის პერიოდულ გამოცემას წარმოადგენდა.

„მოლა ნასრედინის“ პირველი ნომერი თბილისში, 1907 წლის 7 აპრილს გამოქვეყნდა. გამოსვლისთანავე, ჟურნალმა უდიდესი პოპულარობა მოიპოვა და მას მთელ მუსლიმურ სამყაროში მაროკოდან – ინდოეთამდე კითხულობდნენ.

გამოცემის მიზანი სოციალურ ფენათა შორის უთანასწორობის ჩვენება, კორუფციის მხილება, სასულიერო პირებისა და რელიგიური ფანატიკოსების ჩამორჩენილი ცხოვრების წესსა და ღირებულებებზე ღიად საუბარი, კულტურული ასიმილაციის გმობა, ქალთა არათანაბარი უფლებების კრიტიკა, ვესტერნიზაციისა და კოლონიზაციის წინააღმდეგ ბრძოლა იყო. ჟურნალი ეხმიანებოდა მსოფლიოში მიმდინარე მნიშვნელოვან მოვლენებს – იბეჭდებოდა ფელეტონები, პამფლეტები, იუმორისტული ლექსები, გამოცანები, სხვადასხვა შინაარსის რეკლამები, და რაც მთავარია, უხვად იყო ილუსტრირებული კარიკატურებით, რაც წერა-კითხვის არმცოდნე მოსახლეობასაც კი აძლევდა საშუალებას, ჟურნალის შინაარსს გაცნობოდა. ჟურნალი აღწერდა კავკასიაში XX საუკუნეში არსებულ საყოფაცხოვრებო და ეკონომიკურ ვითარებას და დასცინოდა ჩამორჩენილობასა და ბნელეთის მოციქულობას.

„მოლა ნასრედინი“-ს თემატურ მხარეზე მწერალი და გამოცემის რედაქტორი მირზა ჯალილ მამედგულუზადე ზრუნავდა, რომელიც მწვავე შინაარსის სტატიების გამო, არაერთხელ გახდა კრიტიკის ობიექტი. ჟურნალის თემატიკას ომარ ფაიგ ნენამზადე და სატირული პოეზიის მედროშე მირზა ალაკბარ საბირი ქმნიდნენ. ხშირად მათი წერილები სხვადასხვა ფსევდონიმით ქვეყნდებოდა: „მოლა ნასრედინი“, „მოზალანი“, „ლაგლაგი“, „ჰოპ-ჰოპი“, „აბუ ნასრ შეიბანი, „სიცილი“, „ჩინგიზ ბეი“ და სხვ. ჟურნალის ილუსტრატორები კი, თბილისელი გერმა-

ნელები – ოსკარ შმერლინგი და იოზეფ როტტერი იყვნენ, რომლებმაც თავიანთი კარიკატურებით ჟურნალს მთელი კავკასიის მასშტაბით გაუთქვეს სახელი.

ამ ჟურნალთან დაკავშირებულია აზერბაიჯანული კარიკატურის საწყისი ისტორია. მკვლევართა აზრით, აღმოსავლეთის ამ პირველი სატირული ჟურნალის ძირითადი იდეა იყო, თვალი აეხილა ახალ სამყაროზე მძინარე აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით, მუსლიმებისათვის და მოეწოდებინა მათთვის „იგრძნონ მსოფლიოს მაჯისცემა“ (Казымова Ф. Журнал «Молла Насреддин» и восточная печать. Филологические науки в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф., февраль 2012 г. СПб., 2012. с.21).

„მოლა ნასრედინი“ 1906-1917 წლებში საქართველოს დედაქალაქში გამოდიოდა, 1921 წელს – თავრიზში, 1922-1931 წლებში – ბაქოში. არსებობის 25 წლის განმავლობაში, დაიბეჭდა ჟურნალის 748 ნომერი. აქედან 340 ნომერი გამოვიდა თბილისში, 8 – თავრიზში, 400 – ბაქოში. ჟურნალის მკვლევართა მოსაზრებით, ირანული მულტფილმის ხელოვნება სწორედ თავრიზში გამოცემული მოლა ნასრედინის გავლენით შეიქმნა.

AZERBAIJANI PRESS MEDIA IN TBILISI

The history of the Azerbaijani press media is closely connected with Georgia, in particular with Tbilisi. Tbilisi has always been a shelter for culture, free speech, and freedom-loving people. Perhaps it is related to this that one of the first editions of the Azerbaijani press was founded in the capital of Georgia.

The first attempts to print the press in the Azerbaijani language began in 1832, when in the publications published in the Caucasus: "Messenger of Transcaucasia" and "News of Tbilisi" there appeared supplements called "News of this side of the Caucasus". And in 1875, under the editorship of Hasan Bey Zardab, the perfect newspaper "Akinchi" was released, which caused a great response throughout the Caucasus. The purpose of the publication was to objectively report events, spread educational ideas, promote human values, expose religious prejudice, and ignorance, and bring literary and artistic language closer together. The newspaper played a decisive role in the future development of the Azerbaijani national-democratic press. In 1877, the censorship forbade discussion of political issues and the newspaper was closed.

In 1879, Haji Said Effendi Unsizade managed to publish the newspaper "Zia" in the Turkish language in Tbilisi. In 1880, the newspaper was published under the name "Zia Caucasus". After issue 104, the publication was discontinued.

From 1883-1891, the newspaper "Keshkuli" was published in Tbilisi, which continued the style of "Akinchi". The newspaper published articles on current socio-political events, translations of samples of Eastern and European literature, etc.

One of the most popular magazines in the Caucasus of the 20th century was the Azerbaijani edition "Molla Nassreddin" (Azerbaijani: "Molla Nəsreddin"). The name of the magazine was related to the name of the medieval Sufi sage - Nasreddin, it was printed in Georgia and was a satirical-humorous periodical.

The first issue of "Mullah Nassreddin" was published in Tbilisi on April 7, 1907. Immediately after its release, the magazine gained immense popularity and was read throughout the Muslim world from Morocco to India.

The purpose of the publication was to show inequality between social classes, expose corruption, speak openly about the backward lifestyle and values of clergymen and religious fanatics, condemn cultural assimilation, criticize women's unequal rights, and fight against westernization and colonization. The magazine echoed important events in the world - feuilletons, pamphlets, humorous poems, riddles, and advertisements of various contents were printed, and most importantly, it was richly illustrated with caricatures, which allowed even the illiterate population to familiarize themselves with the contents of the magazine. The magazine described the household and economic situation in the Caucasus in the 20th century and mocked the backwardness and the apostleship of darkness.

The thematic side of "Mullah Nassreddin" was handled by the writer and editor of the publication, Mirza Jalil Mamedguluzade, who repeatedly became the object of criticism due to articles with sharp content. The theme of the magazine was created by Omar Faig Nenamzadeh and Mirza Alakbar Sabir, a master of satirical poetry. Often their letters were published under different pseudonyms: "Mullah Nassreddin", "Mozalan", "Laglagi", "Hop-Hop", "Abu Nasr Sheiban", "Laughter", "Chingiz Bey" and others. The illustrators of the magazine were Germans from Tbilisi - Oskar Schmerling and Josef Rotter, who made the magazine famous throughout the Caucasus with their caricatures.

The beginning history of Azerbaijani caricature is related to this magazine. According to the researchers, the main idea of this first satirical magazine of the East was to open the eyes of the

sleepy East to the new world, especially to the Muslims, and to invite them to "feel the pulse of the world" (Казымова Ф. Журнал «Молла Насреддин» и восточная печать. Филологические науки в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф., февраль 2012 г. СПб., 2012. с.21).

"Mullah Nassreddin" was published in the capital of Georgia in 1906-1917, in Tabriz in 1921, and Baku in 1922-1931. During the 25 years of its existence, 748 issues of the magazine were printed. Of these, 340 issues were issued in Tbilisi, 8 in Tabriz, and 400 in Baku. According to the researchers of the magazine, the art of Iranian cartoons was created under the influence of Mullah Nassreddin published in Tabriz.

TBİLİSİDƏ AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATI

Azərbaycan mətbuatının tarixi Gürcüstan, o cümlədən, Tbilisi ilə sıx əlaqədədir. Tbilisi hər zaman mədəniyyət, azad söz və azadlıqsevər insanların sığınacağı olmuşdur. Yəqin ki, Azərbaycan mətbuatının ilk nəşrlərindən birinin əsasının məhz Gürcüstanın paytaxtında qoyulması məhz elə bununla bağlıdır.

Azərbaycan dilində mətbuatın çap edilməsinin ilk cəhdləri 1832-ci ildə başlamış, həmin zaman Qafqazda buraxılan nəşrlərdə: "Zaqafqaziya carçısı" və "Tbilisi yenilikləri"-ndə "Qafqazın bu diyarının xəbərləri" adlı əlavələr yaradılmışdır. 1875-ci ildə isə Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə "Əkinçi" adlı tamdəyərli qəzet çap edilmiş və bütün Qafqazda böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Nəşrin məqsədi hadisələri obyektiv şəkildə işıqlandırmaqdan, maarifçilik ideyalarını yaymaqdan, insanın dəyərlərinin önə çəkilməsindən, dini xurafatları, nadanlığı ifşa etməkdən və ədəbi və bədii dili yaxınlaşdırmaqdan ibarət idi. Qəzet Azərbaycan milli-demokratik mətbuatının gələcək inkişafında həlledici yol oynamışdır. 1877-ci ildə senzura siyasi xarakterli məsələlərin müzakirə edilməsini qadağan etmiş və qəzet bağlanmışdır.

1879-cu ildə Hacı Səid Əfəndi Ünsizadə Tbilsidə "Ziya" qəzetini türk dilində nəşr edə bilmişdir. 1880-ci ildə qəzet "Ziya Qafqaz" adı ilə çap edilirdi. 104 nömrəsi çıxdıqdan sonra nəşr dayandırılmışdır.

1883-1891-ci illərdə "Əkinçi"-nin üslubunu davam etdirən "Kəşkül" qəzeti buraxılırdı. Qəzetdə baş verən sosial-siyasi hadisələr barədə məqalələr, Şərq və Avropa ədəbiyyatının nümunələrinin tərcümələri və sair çap edilirdi.

XX əsrdə Qafqazda ən məşhur jurnallardan biri "Molla Nəsrəddin" adlı Azərbaycan nəşri olmuşdur. Jurnalın adı orta əsrlərin sufist müdriki olan Nəsrəddinin adı ilə bağlı idi, Gürcüstanda çap edilirdi və satirik-yumoristik xarakterli dövri bir nəşr idi.

"Molla Nəsrəddin"-in ilk nömrəsi Tbilisidə, 7 aprel 1907-ci il tarixində dərc edilmişdir. Buraxıldığı andan jurnal çox məşhurlaşmış və onu bütün müsəlman dünyasında, Mərakeşdən - Hindistana qədər oxuyurdular.

Nəşrin məqsədi sosial təbəqələr arasındakı bərabərsizliyi göstərməkdən, rüşvətxorluğu ifşa etməkdən, ruhani şəxslərin və din fanatiklərinin geridə qalmış həyat tərzi və dəyərləri barədə açıq söhbət etməkdən, mədəni assimilyasiyanı tənqid etməkdən, qadınların bərabər olmayan hüquqlarını tənqid etməkdən, vesternizasiya və kolonizasiyaya qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Jurnal dünyada baş verən əhəmiyyətli hadisələrə səslənirdi - felyetonlar, pamfletlər, yumoristik şeirlər, tapmacalar, müxtəlif məzmunlu reklamlar çap edilirdi və ən əsası, o, bol şəkildə karikaturlarla illüstrasiya edilirdi ki, bu da hətta yazıb-oxumağı bilməyən əhaliyə jurnalın məzmunu ilə tanış olmaq imkanını verirdi. Jurnal Qafqazda XX əsrdə mövcud olan məişət və iqtisadi vəziyyəti təsvir edir, nadanlığı və cəhalətpərəstliyi lağa qoyurdu.

"Molla Nəsrəddin"-in mövzu tərəfi ilə yazıçı və nəşrin redaktoru olan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə məşğul olurdu, hansı ki, kəskin məzmunlu məqalələri səbəbindən dəfələrlə tənqid obyektinə çevrilmişdir. Jurnalın mövzularını Ömər Faiq Nemanzadə və satirik poeziyanın bayraqdarı Mirzə Ələkbər Sabir yaradırdılar. Onların məktubları müxtəlif təxəllüslərlə tez-tez aşağıdakı nəşrlərdə dərc edilirdi: "Molla Nəsrəddin", "Mozalan", "Lağlağı", "Hop-hop", "Əbu Nəsr Şeybani", "Gülüş", "Çingiz bəy" və s. Jurnalın illüstratorları isə tbilisili almanlar - Oskar Şmerlinq və Yozef Rotter idilər, hansılar öz karikaturları ilə jurnalı bütün Qafqaz miqyasında məşhur etmişdilər.

Azərbaycan karikaturasının başlanğıc tarixi bu jurnal ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, Şərqin bu ilk satirik jurnalının əsas ideyası yatmış Şərqin, xüsusilə də müsəlmanların gözünü yeni dünyaya açmaq və onları "dünyanın nəbzini hiss etməyə" çağırmaq idi (Казымова Ф. Журнал «Молла Насреддин» и восточная печать. Филологические науки в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф., февраль 2012 г. СПб., 2012. с.21).

"Molla Nəsrəddin" 1906-1917-ci illərdə Gürcüstanın paytaxtında, 1921-ci ildə - Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə - Bakıda çıxırdı. Mövcud olduğu 25 il ərzində jurnalın 748 nömrəsi çap edilmişdir. Buradan 340 nömrəsi Tbilisidə, 8 - Təbrizdə, 400 - Bakıda çıxmışdır. Jurnalın tədqiqatçılarının fikrincə, İran çizgi filminin sənəti məhz Təbrizdə nəşr edilmiş Molla Nəsrəddinin təsiri ilə yaradılmışdır.

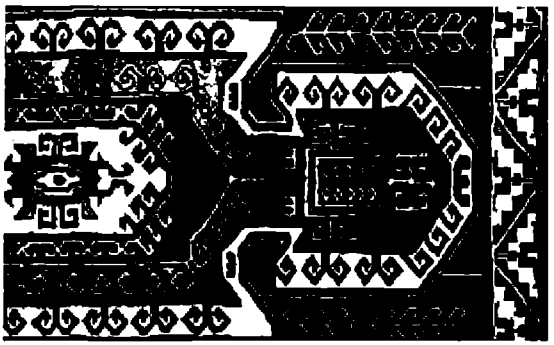

თავი V
FƏSİL V
CHAPTER V

აზერბაიჯანული წიგნები თბილისში

თბილისი ხანგრძლივი დროის მანძილზე სამხრეთ კავკასიის ადმინისტრაციული, კულტურული და ეკონომიკური ცენტრი იყო. აქ ქართველების გვერდით სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხიც ცხოვრობდა.

მეცხრამეტე საუკუნის განმავლობაში თბილისში მრვალი სტამბა გაიხსნა. სხვადასხვა ენაზე იბეჭდებოდა ჟურნალები, გაზეთები და წიგნები. თბილისში საკმაო რაოდენობით აზერბაიჯანელი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, ისინი აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ქალაქის საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებაში. თბილისის განსაკუთრებულმა გარემომ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა აზერბაიჯანული პერიოდული პრესის ჩამოყალიბებაში, მაგრამ საინტერესოა, რომ ამ ქალაქში სხვადასხვა წლებში აზერბაიჯანულენოვანი წიგნებიც იბეჭდებოდა.

დღეისათვის საქართველოში მთვარი წიგნსაცავი და დეპოზიტარიუმი არის საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკაში. ამ კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებაში მრავალი აზერბაიჯანული გაზეთი, ჟურნალი და წიგნი ინახება. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდებში დაცულია აზერბაიჯანული გამოცემები. მათგან თავისი ისტორიული მნიშვნელობით განსაკუთრებით გამოირჩევა 1801-1921 წლების ბეჭდური პროდუქცია, რომელთა შორის უხვადაა თვითმასწავლებელი სახელმძღვანელოები, ლექსიკონები, აგრეთვე, სატირულ-იუმორისტული შინაარსის ჟურნალები და აზერბაიჯანის პერიოდიკის ისტორიისთვის სხვა მნიშვნელოვანი გაზეთები.

აზერბაიჯანული წიგნებიდან ყველაზე ადრეულ გამოცემად შეიძლება ჩაითვალოს ეროვნული ბიბლიოთეკის წიგნის მუზეუმში დაცული „თათრული“ ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო, რომლის ავტორია იოსებ გიგანოვი (დაახლოებით 1764-1800 წწ), – ქალაქ ტობოლსკის (ტიუმენის ოლქი, რუსეთი) მთავარი სკოლის აზერბაიჯანული ენის მასწავლებელი, რომელიც აგრეთვე იყო წმ. სოფიის ტაძრის მღვდელმთავარი. აღნიშნული წიგნი გამოცემულია სანკტ-პეტერბურგში, საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ, 1801 წელს.

მსგავსი შინაარსის გამოცემაა ასევე „მცირე სახელმძღვანელო აზერბაიჯანული ენის გრამატიკისა ყმაწვილთათვის“, გამოცემული ყაზანში 1824 წელს მღვდელ ალექსანდრე ტროიანსკის მიერ, რომელიც იყო აზერბაიჯანული ენის მასწავლებელი ყაზანის სასულიერო აკადემიაში. ორივე გამოცემა დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის წიგნის მუზეუმში 1937, 1939 და 2020 წლიდან.

Гиганов, Иосиф Иванович. Грамматика татарского языка: Сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского Собора Священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованная. - Санктпетербург: при Императорской Академии наук, 1801. - 187, [1] с. ; 24 см.

წიგნის მუზეუმი: R 182.702/4 09

Троянский, А. (Александр). Краткая татарская грамматика: В пользу учащегося юношества / Сочиненная Казанской Академии Учителем Татарскаго языка, Священником Александром Троянским; Изданная от Коммисии Духовных училищ. Казань, 1824 (в Университетской типографии). - [6], 1-76, 73-92, 94-121, 121-136, 138-153, 153-195, [3] с. ; 22 см.

წიგნის მუზეუმი: R 169.332/3 09; R 138.171/3 09

საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცულ აზერბაიჯანულენოვანი წიგნებიდან (თუ არ ჩავთვლით ი. გიგანოვისა და ა. ტროიანსკის სახელმძღვანელოებს), ყველაზე ძველია 1879 წელს თბილისში დაბეჭდილი მოჰამედ შახტახტინსკის მიერ შედგენილი სახელმძღვანელო „გაუმჯობესებული მუსლიმური ანბანი". ეს არის შემდგენლის ხელნაწერიდან გაკეთებული ლითოგრაფია. წიგნი რამდენიმე ნაწილად არის დაყოფილი.

პირველი ნაწილს, რომელიც ასო-ბგერათა ფონეტიკურ მხარეს ეხება, ეწოდება „ხმოვანი ანბანი". მასში მოცემულია ახალი შედგენილი ასოები, მათ გასწვრივ კი ჩამოწერილია ამ ასოთა შესატყვისი არაბული, რუსული, ფრანგული და გერმანული ასოები, რაც ანბანის სწავლის პარალელურად მათი ჟღერადობის გააზრებისა და წარმოთქმის საშუალებას აძლევს ადამიანს. ცალკე სვეტში მითითებულია ის არაბული ასოები, რომლიდანაც ახალი აზერბაიჯანული ასოებია შექმნილი.

მეორე ნაწილში დაბეჭდილია ამ ე. წ. მუსლიმური ანბანით დაბეჭდილი თურქულ-სპარსული, ასევე არაბული გამოთქმით საკითხავი მცირე ტექსტები: ფრაგმენტი ყურანიდან, ჰაფეზისა და ფიუზულის თხზულებებიდან. წიგნს ბოლოს დართული აქვს ავტორის ვრცელი განმარტება, როგორ უნდა გამოიყენოს ადამიანმა ეს თვითმასწავლებელი.

Шахтахтинский, Мохаммед Султанович. Усовершенствованная мусульманская азбука / Сост. Мамедом Шахтахтинским. - Тифлис: Лит. Томсона, 1879. - 36с. ; 22см.. - Написано от руки. Литогр
საარქივო ფონდი: TS 1.336/1

მოგვიანებით მ. შახტახტინსკიმ გამოსცა ამ სახელმძღვანელოს დამატება:

Дополнение к усовершенствованной мусульманской азбуке и латино-восточная азбука / Сост. М. Шахтахтинский. - Тифлис, [Б.г.]. - 8 с. ; 22см.. - Литогр.
საარქივო ფონდი: TS 1.336/2

მ. შახტახტინსკიმ 1902 წელს რუსულ ენაზე დასტამბა ბროშურა სახელწოდებით „მოჰამედ სულთანისძე შახტახტინსკის ფონეტიკური აღმოსავლური ანბანის განმარტებითი ჩანაწერი". ავტორი განმარტავს მის მიერ შემუშავებული ანბანის არსს და აცნობს საზოგადოებას, თუ როგორ შეიძლება მისი გამოყენება ასევე თურქული, სპარსული და არაბული ენებისათვის.

Шахтахтинский, Мохаммед Султанович. Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке Мохаммеда Султановича Шахтахтинского. - Тифлис : Электропеч. Груз. изд. т-ва, 1902. - 19с. ; 18см.
საარქივო ფონდი: TS 3.573

მ. შახტახტინსკის სამივე წიგნი არის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდის ეგზემპლარი და საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში ინახება 1937 წლიდან, ამ ფონდის ბიბლიოთეკაში შემოსვლის დროიდან.

შემდეგ მნიშვნელოვან გამოცემად ითვლება აზერბაიჯანული ენის თვითმასწავლებელი, რომელიც შედგენელია ა. პეტროსიანის მიერ. ეს წიგნი გამოიცა თბილისში 1890 წელს. მასში მოცემულია აზერბაიჯანული ენის გრამატიკული ნაწილი და აგრეთვე რამდენიმე პრაქტიკული სასაუბრო დიალოგი. საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში ინახება წიგნის სამი ეგზემპლარი. ეს წიგნები ბიბლიოთეკაში შემოსულია ნაჩუქრობის სახით 1958 წლიდან.

Петросиан, А. Самоучитель татарского языка / Сост. А. Петросиан. - Тифлис: тип. М. Вартанянца, 1890. - 59 с. ; 21см.
ნიგნთსაცავი: R 543.772/3
საარქივო ფონდი: T 7.123/3; P 52/1890

პროფესიით ფილოლოგმა, თურქულ-აზერბაიჯანული ენის მასწავლებელმა, მწერალმა და იმავდროულად აზერბაიჯანის სახალხო მოღვაწემ სულთან განიევმა 1891, 1904, 1907, 1909 და 1912 წლებში თბილისსა და ბაქოში გამოსცა კავკასიურ-აზერბაიჯანული დიალექტის თათრული ენის სრული თვითმასწავლებელი, როგორც სახელმძღვანელო ენის სწავლებისათვის. იგი მოიცავს წერა-კითხვას, ფონეტიკას, სხვადასხვა თემატიკის სასაუბრო დიალოგებს და ლექსიკონს. გამოიცა ოთხ ნაწილად სხვადასხვა წელს რამდენჯერმე შესწორებული და შევსებული ვერსიებით.

საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში ს. განიევის სახელმძღვანელოების სრული კოლექცია არ ინახება. ფონდში დაცულია თბილისსა და ბაქოში დაბეჭდილი სხვადასხვა წლების გამოცემების ცალკეული ტომები.

აღსანიშნავია, რომ თვითმასწავლებლის მე-3 ნაწილი რუსულ-აზერბაიჯანული ლექსიკონია. იგი შეიცავს 5 050 სიტყვას, შედგენილია რუსული ანბანის თანმიმდევრობით ვლადიმერ დალის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით. ეს არის პირველი გამოცემა, რომელიც შედგენილია სულთან-მეჯიდ განიევის მიერ.

Ганиев, Султан-Меджид. Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-адербеджанского наречия, как руководство учить: чтению, письму и разговорной речи : [В 4 ч.]. Ч. 1-4 / Сост. Султан-Меджид Ганиев. - Баку: тип. А.К. Касабова, 1890-1913. - 23. - Загл. ч. 1 и 2 изд. 2-го и 4-го, ч. 4-й изд. 1-го и 2-го с незначит. изм.; Загл. ч. 4 изд. 4-го: Самоучитель татарского языка.
Ч. 3 Русско-татарский словарь, заключающий в себе 5050 слов, выпис. в порядке рус. алфавита с толковаго словаря Владимира Даля. - 1-е изд.. - Тифлис, 1891. - [4], 124 с
საარქივო ფონდი: T 7.512/3

ამას გარდა, ეროვნულ ბიბლიოთეკაში ინახება: მე-2 გამოცემის პირველი და მე-2 ნაწილი (1904 წ); მე-3 გამოცემის პირველი და მე-2 ნაწილი (1907 წ.); მე-5 გამოცემის მე-3 ნაწილი (1909 წ.) და [მე-5 გამოცემის-?] მე-4 ნაწილი (1912 წ.). აღნიშნული გამოცემები ეროვნულ ბიბლიოთეკაში შემოსულია შეძენის და ნაჩუქრობის სახით 1961, 1963 და 1968 წლებში.
საარქივო ფონდი: T 15.685/3
ნიგნთსაცავი: R 700. 220/3; R 1.050.282/3; R 804.160/3; R 2. 363.035/3

თბილისში 1901 წელს დ. მინაისკის ავტორობით გამოიცა რუსულ ენაზე შედგენილი სახელმძღვანელო „თათრული ენის უახლესი თვით-მასწავლებელი ანუ როგორ ვისწავლოთ მასწავლებლის გარეშე წერა, კითხვა და საუბარი თათრულად“. ამ გამოცემაში მოცემულია ანბანი, გრამატიკა და სავარჯიშოები, რომელსაც ერთვის მცირე სასაუბრო ლექსიკონი.

Минайский, Д. Новейший самоучитель татарского языка, или руководство научиться без помощи учителя читать, писать и говорить по-татарски: С объясн. произношения букв, образцами для упражнения в чтении (и в разговоре), краткой грамматикой, слов. употребител. в общежитии слов и обществ. разговорами: Необходимая кн. для живущих на Кавказе / Сост. Д. Минайский. - Тифлис: тип. Т.М. Ротинианца, 1901. - 64 с. ; 21см.
T. 12.029/3საარქივო ფონდში.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდებში არის აგრეთვე 1911 წელს ერევანში გამოცემული „რუსული ენის თვითმასწავლებელი აზერბაიჯანულენოვანი მუსლიმებისათვის". ეს არის პირველი გამოცემა, რომლის შემდგენელიც გახლავთ ერევნის სასწავლო სემინარიის აზერბაიჯანული ენის მასწავლებელი მ. მამედოვი. წიგნში თავები დაყოფილია გრამატიკული ნაწილით და პრაქტიკული სავარჯიშოებით.

წიგნი დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის წიგნსაცავში.

Мамедов, М.Д. Самоучитель русского языка для мусульман, говорящих на азербайджанском языке / Сост. М.Д. Мамедов. - 1-е изд.. - Эривань : тип. "Луйс", 1911. – 128 с. староараб. паг. ; 22см.

R 53.026/3 - წიგნთსაცავი

R 68.615/3 - წიგნთსაცავი

R 195.905/3 - წიგნთსაცავი

რევოლუციამდელ პერიოდში აქტიურად იბეჭდებოდა სხვადასხვა ენის თვითშემსწავლელი სახელმძღვანელოები სხვადასხვა ენის დახმარებით და იმავდროულად ერთი და იგივე ავტორის მიერ, რაც თავისთავად საინტერსო ფაქტია. მსგავსი ტიპის სახელმძღვანელოების ერთ-ერთი გამორჩეული ავტორია დ. ა. [ა. დ.] კაზაროვი. მან, გარდა რუსული ენის თვითშემსწავლელი წიგნისა, ქართული ენის დახმარებით, აგრეთვე შეადგინა და გამოსცა წიგნი წარწერით: „თვით-მასწავლებელი თათრული ენისა ქართველთათვის ანუ სახელმძღვანელო უმასწავლებლოდ შესასწავლად სწორედ წერისა, კითხვისა და ლაპარაკისა თათრულ ენაზედ". წიგნში მოცემულია აზერბაიჯანული ანბანი, სავარჯიშოები, როგორც თავად აღნიშნავს „შეკრებილი უსაჭიროესი სიტყვები თათრულ ლაპარაკისთვის, აგრეთვე წარმოდგენილია მოკლე გრამატიკა და სასაუბრო დიალოგები. წიგნი დაიბეჭდა ტფილისში, 1911 წელს და იგი დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის საარქივო ფონდში 1949 წლიდან.

კაზაროვი, დ. თვით-მასწავლებელი თათრული ენისა ქართველთათვის ანუ სახელმძღვანელო უმასწავლებლოდ შესასწავლად სწორედ წერისა, კითხვისა და ლაპარაკისა თათრულ ენაზედ / შედგენილი და გამოცემული დ. ა. კაზაროვის [ყაზაროვი] მიერ. - ტფილისი, 1911 („პროგრესი"-ს სტ.). - 64გვ. ; 21 სმ. - 40კ. - „უსაჭიროესი სახელმძღვანელო კავკასიაში მცხოვრებთათვის".

საარქივო ფონდი F 10.424/3

აღსანიშნავია, რომ ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდებში აგრეთვე ინახება 1913 წელს თბილისში გამოცემული წიგნი „მცირე თარჯიმანი აზერბაიჯანისთვის", რომელიც გაჯერებულია აზერბაიჯანულ-რუსულ-ქურთული სასაუბროებით. მისი შემდგენელია კაპიტანი ნიკოლაი ტერლეცკი. წიგნი საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის საარქივო ფონდში დაცულია 1932 წლიდან.

Терлецкий, Николай Васильевич. Краткий толмач для Азербайджана: (Азерб., [рус.] и курд. яз.) / Сост. кап. Н.В. Терлецкий. - Тифлис: тип. Штаба Кавк. воен. окр., 1913. - 20 с. ; 22см.

საარქივო ფონდი T 11.844/3

აღსანიშნავია ასევე, რომ საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდებსა და წიგნის მუზეუმში დაცულია ჟურნალ „მოლა ნასრედინი" 1906-1917 წლების გამოცემები.

Молла Насреддин. -Тифлис, 1906-1931. 1912. N 4, 8, 10, 14.
საარქივო ფონდი: P 39/1912 N 10, 14
წიგნის მუზეუმი: OR 4376/099 N 4, 8 ; OR 4376/099 - N 4 არის ხარვეზიანი.
1913. N 4, 6, 8, 9, 18, 20, 26, 27. წიგნის მუზეუმი: OR 4376/099
1914. N 4, 5, 7, 13. წიგნის მუზეუმი: OR 4376/099
1917. N 1, 3. წიგნის მუზეუმი: OR 4376/099

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდებში ინახება 1920-1921 წლებში გამოცემული აზერბაიჯანული გაზეთი „Vatan" (სამშობლო). მასში შესული სტატიები დაბეჭდილია არაბული შრიფტით.

როგორც ვხედავთ, აზერბაიჯანული პოლიტიკურ-კულტურული ცხოვრება, პრესა და საგანმანათლებლო ლიტერატურა აქტიურად იყო დაკავშირებული თბილისთან, რასაც გასაბჭოებამდე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

AZERBAIJANI BOOKS IN TBILISI

Tbilisi was the administrative, cultural and economic center of the South Caucasus for a long time. People of different ethnic origins lived here alongside Georgians.

During the nineteenth century, many printing houses were opened in Tbilisi. Magazines, newspapers, and books were printed in different languages. A considerable number of Azerbaijanis lived and worked in Tbilisi, they took an active part in the public and cultural life of the city. The special environment of Tbilisi played an important role in the formation of the Azerbaijani periodical press, but it is interesting that books in the Azerbaijani language were also printed in this city in different years.

Currently, the main library and book depository in Georgia is in the National Library of the Parliament of Georgia. Many Azerbaijani newspapers, magazines, and books are stored in this cultural and educational institution. As we have already mentioned, Azerbaijani publications are preserved in the funds of the National Library of the Parliament of Georgia. Among them, are the printed products of 1801-1921, among which there are many Self-learning manuals and dictionaries also, satirical-humorous magazines, and other important newspapers for the history of periodicals of Azerbaijan stand out for their historical significance.

The earliest edition of Azerbaijani books can be considered the textbook of the grammar of the "Tatar" language preserved in the book museum of the National Library, authored by Ioseb Giganov (about 1764-1800), a teacher of the Azerbaijani language at the main school in the city of Tobolsk (Tyumen region, Russia), who was also a bishop of St. Sophia Cathedral. This book was published in St. Petersburg, by the Imperial Academy of Sciences, in 1801.

There is also a publication of similar content, "A small textbook of the grammar of the Azerbaijani language for youth", published in Kazan in 1824 by the priest Alexander Troyansky, who was a teacher of the Azerbaijani language at the Kazan Theological Academy. Both editions have been preserved in the Book Museum of the National Library of the Parliament of Georgia since 1937, 1939, and 2020.

Giganov, Joseph Ivanovich. Grammar of the Tatar language: Composed in the Tobolsk by Iosif Giganov, a teacher of the Tatar language main school and the bishop of St. Sophia Cathedral, and by the Yurt mullahs. - St. Petersburg: the Imperial Academy of Sciences, 1801. - 187, [1] p.; 24 cm

Book museum: R 182.702/4 09

Troyansky, A. (Alexander). Brief Tatar Grammar: For the benefit of the student youth / Compiled at the Kazan Academy by the Teacher of the Tatar language, Priest Alexander Troyansky; Published by the Commission of Theological Schools. - Kazan, 1824 (at the University Printing House). - [6], 1-76, 73-92, 94-121, 121-136, 138-153, 153-195, [3] c.; 22 cm

Book museum: R 169.332/3 09; R 138.171/3 09

Among the Azerbaijani language books preserved in the National Library of Georgia (except for the textbooks of I. Giganov and A. Troyansky), the textbook "Improved Muslim Alphabet" compiled by Mohammad Shakhtakhtinsky, printed in Tbilisi in 1879, is the oldest. This is a lithograph made from the manuscript of the compiler. The book is divided into several parts.

The first part, which deals with the phonetic side of letters and sounds, is called the "phonetic alphabet". It features new typefaces. Arabic, Russian, French and German letters corresponding to these letters are written along them, which allows a person to understand and pronounce their sounds while learning the alphabet. A separate column indicates the Arabic letters from which the new Azerbaijani letters were created.

In the second part, there are short texts for reading printed in Turkish-Persian and also Arabic in this Muslim alphabet with pronunciation: also fragments from the Qur'an and the writings of Hafez

and Fiuzul. At the end of the book is attached the author's extensive explanation of how one should use this self-learning book.

Shakhtakhtinsky, Mohammed Sultanovich. Improved Muslim alphabet / Comp. Mamed Shakhtakhtinsky. - Tiflis: Lit. Thomson, 1879. - 36s.; 22cm. - Handwritten. lithograph

Archival fund: TS 1.336/1

Later M. Shakhtakhtinsky published a supplement to this guide:

Addition to the improved Muslim alphabet and the Latin-Eastern alphabet / Comp. M. Shakhtakhtinsky. - Tiflis, [B.g.]. - 8 s.; 22cm. - Lithograph.

Archival fund: TS 1.336/2

In 1902 M. Shakhtakhtinsky printed a pamphlet in Russian called "Mohamed Sultanisdze Shakhtakhtinsky's Explanatory Record of the Phonetic Oriental Alphabet". The author explains the essence of the alphabet he developed and informs the public how it can also be used for Turkish, Persian, and Arabic languages.

Shakhtakhtinsky, Mohammed Sultanovich. Explanatory note on the phonetic eastern alphabet of Mohammed Sultanovich Shakhtakhtinsky. - Tiflis: Electric press. Georgian edition, 1902. - 19s.; 18cm.

Archival fund: TS 3.573

All three books of M. Shakhtakhtinsky are copies of the Foundation of the Society for Spreading Reading and Writing among Georgians and have been kept in the National Library of Georgia since 1937 when this foundation entered the library.

The next important publication is a Self-learning textbook of the Azerbaijani Language, compiled by A. Petrosian. This book was published in Tbilisi in 1890. It contains the grammar part of the Azerbaijani language as well as some practical conversational dialogues. Three copies of the book are stored in the National Library of the Parliament of Georgia. These books have been donated to the library since 1958.

Petrosian, A. Self-learning textbook of the Tatar language / Comp. A. Petrosian. - Tiflis: type. M. Vartanyants, 1890. - 59 p.; 21cm

Library: R 543.772/3

Archival fund: T 7.123/3; P 52/1890

A philologist by profession, teacher of the Turkish-Azerbaijani language, writer, and at the same time public figure of Azerbaijan, Sultan Ganiev published in Tbilisi and Baku in 1891, 1904, 1907, 1909, and 1912 a complete Self-learning book of the Tatar language of the Caucasian-Azerbaijani dialect as a guide for learning the language. It includes reading and writing, phonetics, conversational dialogues on various topics, and a dictionary. It was published in four parts in different years with revised and supplemented versions several times.

In the National Library of Georgia, a complete collection of Ganiev manuals is not kept. Separate volumes of publications of different years printed in Tbilisi and Baku are preserved in the fund.

It should be noted that the 3rd part of the self-learning textbook is a Russian-Azerbaijani dictionary. It contains 5,050 words, compiled in the order of the Russian alphabet according to Vladimir Dahl's explanatory dictionary. This is the first edition compiled by Sultan-Mejid Ganiev.

Ganiev, Sultan Mejid. A complete self-learning manual for the Tatar language of the Caucasian-Azerbaijan dialect, as a guide to learning: reading, writing, and speaking: [At 4 hours]. Ch. 1-4 / Compiled by Sultan Mejid Ganiev. - Baku: typography. A.K. Kasabova, 1890-1913. - 23. - Title. Part 1 and 2 ed. 2nd and 4th, part 4th ed. 1st and 2nd with insignificant. change; Title part 4 ed. 4th: Self-learning manual of the Tatar language. Part 3: Russian-Tatar dictionary, containing 5050 words, extract. According to the Russian alphabet from the explanatory dictionary of Vladimir Dahl. - 1st ed. - Tiflis, 1891. - [4], 124 p. Archive fund: T 7.512/3

In addition, the National Library keeps the first and second parts of the 2nd edition (1904); 1st and 2nd parts of the 3rd edition (1907); Part 3 of the 5th edition (1909), and Part 4 of the [5th edition-?] (1912). The mentioned publications entered the National Library as a purchase and a gift in 1961, 1963, and 1968. Archive fund: T 15.685/3 Library: R 700. 220/3; R 1.050.282/3; R 804.160/3; R 2. 363.035/3

In 1901, a guide book written in Tbilisi, in Russian was published under the authorship of D. Minaisk "The latest self-learning textbook of the Tatar language, or how to learn to write, read and speak Tatar without a teacher." This edition contains the alphabet, grammar, and exercises, accompanied by a small colloquial dictionary.

Minaisk, D. The newest self-learning manual of the Tatar language, or a guide to learn to read, write and speak Tatar without the help of a teacher: With an explanation. pronunciation of letters, samples for exercises in reading (and in speaking), concise grammar, and words. Words and conversations are used in hostels and societies.: Necessary book. for those living in the Caucasus / Comp. D. Minaisk. - Tiflis: type. T.M. Rotinian, 1901. - 64 p.; 21c

V. 12.029/3 archive fund.

In the collections of the National Library of Georgia, there is also the "Russian Language Self-learning book for Azerbaijani-speaking Muslims" published in Yerevan in 1911. This is the first edition, the author of which is M. Mamedov. The chapters in the book are divided into a grammar section and practical exercises. The book is preserved in the library of the National Library of the Parliament of Georgia.

Mamedov, M.D. Self-learning manual for the Russian language for Muslims in the Azerbaijani language / Comp.by M.D. Mamedov. - 1st ed. - Erivan: type. "Louis", 1911. - 128 p. Old Arabic p; 22 cm.

R 53.026/3 - Bookstore

R 68.615/3 - Bookstore

R 195.905/3 – bookcase

In the period before the revolution, self-learning manuals of different languages were actively printed with the help of different languages and at the same time by the same author, which is an interesting fact in itself. Such is one of the prominent authors of full-text books A. [A. D.] Kazarov. In addition to the self-learning book of the Russian language, with the help of the Georgian language, he also compiled and published a book with the inscription: "Self-learning the Tatar language for Georgians, i.e., a guide for learning without a teacher exactly how to write, read and speak the Tatar language." The book contains the Azerbaijani alphabet, exercises, as he notes, "collected necessary words for speaking Tatar, as well as short grammar and conversational dialogues." The book was printed in Tiflis in 1911 and has been preserved in the archive fund of the National Library of the Parliament of Georgia since 1949.

Kazarov, D. Self-learning book of the Tatar language for Georgians, i.e., a guide for learning without a teacher, just writing, reading and speaking the Tatar language / compiled and published by D. A. by Kazarov [Qazarov]. - Tbilisi, 1911 ("Progress"). - 64 p.; 21 cm. - 40 k. - "Indispensable guide for people living in the Caucasus".

Archive fund F 10.424/3

It should be noted that the National Library's funds also contain the book "A Brief Translator for Azerbaijan" published in Tbilisi in 1913, which is full of Azerbaijani-Russian-Kurdish phrases. Its author is Captain Nikolai Terletsky. The book has been preserved in the archive fund of the National Library of the Parliament of Georgia since 1932.

Terletsky, Nikolai Vasilievich. Brief interpreter for Azerbaijan: (Azerb., [Russian] and Kurd.) / Comp. cap. N.V. Terletsky. - Tiflis: typography of the Caucasus Military District Headquarters, 1913. - 20 p.; 22cm

Archive fund V 11.844/3

It should also be noted that the 1906-1917 editions of the "Molla Nasreddin" magazine are kept in the funds of the library and book museum of the National Library of the Parliament of Georgia.

Molla Nasreddin. - Tiflis, 1906-1931. 1912. No. 4, 8, 10, 14.

Archive fund: P 39/1912 N 10, 14

Book Museum: OR 4376/099 N 4, 8; OR 4376/099 - N 4 is defective.

1913. N 4, 6, 8, 9, 18, 20, 26, 27. Book Museum: OR 4376/099

1914. N 4, 5, 7, 13. Book Museum: OR 4376/099 1917.

N 1, 3. Book Museum: OR 4376/099

The Azerbaijani newspaper "Vatan" (Motherland) published in 1920-1921 is kept in the funds of the National Library of the Parliament of Georgia. The articles included in it are printed in Arabic script.

As we can see, Azerbaijani political-cultural life, press media, and educational literature were actively connected with Tbilisi, which was of great importance before Sovietization.

TBİLİSİDƏ NƏŞR OLUNAN AZƏRBAYCAN KİTABLARI

Tbilisi uzun müddət ərzində Cənubi Qafqazın inzibati, mədəni və iqtisadi mərkəzi olub. Burada gürcülərin yanında müxtəlif etnik mənşəli xalqlar da yaşayırdı.

On doqquzuncu əsr ərzində Tbilisidə bir çox mətbəə açılmışdır. Müxtəlif dillərdə jurnallar, qəzetlər və kitablar çap edilirdi. Tbilisidə kifayət miqdarda azərbaycanlı yaşayır və fəaliyyət göstərirdi, onlar şəhərin ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak edirdilər. Tbilisinin xüsusi mühiti Azərbaycan dövri mətbuatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıb, lakin maraqlıdır ki, həmin şəhərdə müxtəlif illərdə azərbaycandilli kitablar da çap edilirdi.

Hal-hazırda Gürcüstanda əsas kitab saxlancı və depozitarium Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasındadır. Bu mədəni-maarif müəssisəsində bir çox Azərbaycan qəzeti, jurnalı və kitabı saxlanılır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının fondlarında Azərbaycan nəşrləri də mühafizə olunur. Onlardan öz tarixi əhəmiyyəti ilə xüsusilə 1801-1921-ci illərin çap məhsulları seçilir ki, hansılar arasında bol şəkildə özüöyrədən dərsliklər, lüğətlər vardır. Eləcə də satirik-yumoristik məzmunlu jurnallar və Azərbaycan dövri mətbuatının tarixi üçün əhəmiyyətli olan başqa qəzetlər vardır.

Azərbaycan kitablarından ən erkən nəşr olaraq Milli Kitabxananın Kitab Muzeyində mühafizə olunan "tatar" dilinin qrammatika dərsliyi hesab edilə bilər, hansının müəllifi Tobolsk şəhərinin (Tümen dairəsi, Rusiya) əsas məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi İoseb Qiqanovdur (təxminən 1764-1800-ci illər), hansı ki, eləcə də Müqəddəs Sofiya Məbədinin arxiereyi olub. Qeyd edilən kitab Sankt-Peterburqda, İmperator Elmlər Akademiyası tərəfindən 1801-ci ildə nəşr edilib.

Bənzər məzmunlu nəşr eləcə də Kazan Ruhani Akademiyasında Azərbaycan dilinin müəllimi olmuş keşiş Aleksandr Troyanski tərəfindən 1824-cü ildə Qazanda nəşr edilmiş "Gənclər üçün Azərbaycan dili qrammatikasının kiçik dərsliyi"-dir. Hər iki nəşr 1937-ci, 1939-cu və 2020-ci ildən Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının Kitab Muzeyində mühafizə olunur.

Гиганов, Иосиф Иванович. Грамматика татарского языка: Сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского Собора Священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованная. - Санктпетербург: при Императорской Академии наук, 1801. - 187, [1] с. ; 24 см.

Kitab Muzeyi: R 182.702/4 09.

Троянский, А. (Александр). Краткая татарская грамматика: В пользу учащегося юношества / Сочиненная Казанской Академии Учителем Татарскаго языка, Священником Александром Троянским; Изданная от Коммисии Духовных училищ. Казань, 1824 (в Университетской типографии). - [6], 1-76, 73-92, 94-121, 121-136, 138-153, 153-195, [3] с.; 22 см.

Kitab Muzeyi: R 169.332/3 09; R 138.171/3 09.

Gürcüstan Milli Kitabxanasında mühafizə olunan Azərbaycan dilində olan kitablardan (əgər İ. Qiqanovun və A. Troyanskinin dərsliklərini hesab etməzsək), ən qədimi 1879-cu ildə Tbilisidə çap edilmiş Məhəmməd Şahtaxtinski tərəfindən tərtib edilmiş "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" dərsliyidir. Bu tərtibçinin əlyazmasından düzəldilmiş litoqrafiyadır. Kitab bir neçə hissəyə bölünüb.

Hərf-səslərin fonetik tərəfi ilə bağlı olan birinci hissə "Səsli əlifba" adlanır. Onda yeni tərtib edilmiş hərflər verilir. Onların qarşı tərəfində isə həmin hərflərin müvafiq ərəb, rus, fransız və alman hərfləri yazılıb, bu da əlifbanın öyrənilməsi ilə parallel olaraq insana onların səslənməsini dərk etmək və tələffüz etmək imkanını verir. Ayrıca sütunda ərəb hərfləri göstərilibdir ki, hansılardan yeni Azərbaycan hərfləri yaradılıb.

İkinci hissədə bu b.a. müsəlman əlifbası ilə çap edilmiş türk-fars, eləcə də ərəb tələffüzü ilə

oxunmalı qısa mətnlər çap edilib: Qurandan, Hafiz və Füzulinin əsərlərindən fraqmentlər. Kitabın sonunda insanın həmin özüöyrədəndən necə istifadə etməli olduğu barədə müəllifin geniş izahatı əlavə edilib.

Шахтахтинский, Мохаммед Султанович. Усовершенствованная мусульманская азбука / Сост. Мамедом Шахтахтинским. - Тифлис: Лит. Томсона, 1879. - 36с. ; 22см.. - Написано от руки. Литогр.

Arxiv fondu: TS 1.336/1.

Daha sonra M. Şahtaxtinski bu dərsliyin əlavəsini nəşr etdi:

Дополнение к усовершенствованной мусульманской азбуке и латино-восточная азбука / Сост. М. Шахтахтинский. - Тифлис, [Б.г.]. - 8 с. ; 22см.. - Литогр.

Arxiv fondu: TS 1.336/2.

M. Şahtanxtinski 1902-ci ildə rus dilində "Məhəmməd Sultan oğlu Şahtaxtinskinin fonetik şərqi əlifbasının izahlı yazısı" adlı broşüranı çap etmişdir. Müəllif onun tərəfindən işlənib hazırlanmış əlifbanın mahiyyətini izah edir və cəmiyyətə məlumat verir ki, ondan eləcə də türk, fars və ərəb dilləri üçün necə istifadə etmək olar.

Шахтахтинский, Мохаммед Султанович. Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке Мохаммеда Султановича Шахтахтинского. - Тифлис : Электропеч. Груз. изд. т-ва, 1902. - 19с.; 18 см.

Arxiv fondu: TS 3.573.

M. Şahtaxtinskinin hər üç kitabı Gürcülər arasında yazıb-oxumağı yayan cəmiyyətin fondunun nüsxəsidir və Gürcüstan Milli Kitabxanasında 1937-ci ildən, həmin fond kitabxanaya daxil olduğu vaxtdan saxlanılır.

Növbəti əhəmiyyətli nəşr olaraq A. Petrosyan tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan dilinin özüöyrədəni hesab edilir. Həmin kitab 1890-cı ildə Tbilisidə nəşr edilib. Onda Azərbaycan dilinin qrammatik hissəsi və eləcə də bir neçə praktiki danışıq dialoqu verilib. Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasında kitabın üç nüsxəsi saxlanılır. Həmin kitablar kitabxanaya bağışlama şəklində 1958-ci ildən daxil olub.

Петросиан, А. Самоучитель татарского языка / Сост. А. Петросиан. - Тифлис: тип. М. Вартанянца, 1890. - 59 с.; 21 см.

- Kitab saxlancı: R 543.772/3

Arxiv fondu: T 7.123/3; P 52/1890.

İxtisasca filologq, türk-Azərbaycan dilinin müəllimi, yazıçı və eyni zamanda Azərbaycan xalq xadimi olan Sultan Qəniyev 1891-ci, 1904-cü, 1907-ci, 1909-cu və 1912-ci illərdə Tbilisi və Bakıda dilin tədrisi üçün dərslik kimi Qafqaz-Azərbaycan dialektinin tatar dilinin tam özüöyrədənini nəşr etmişdir. O, yazıb-oxumağı, fonetikanı, müxtəlif mövzularda danışıq dialoqlarını və lüğəti ehtiva edir. Müxtəlif illərdə bir neçə dəfə düzəliş edilmiş və tamamlanmış versiyalarla dörd hissə olaraq nəşr edilmişdir.

Gürcüstan Milli Kitabxanasında S. Qəniyevin dərsliyinin tam kolleksiyası saxlanılmır. Fondda Tbilisi və Bakıda çap edilmiş müxtəlif illərin nəşrlərinin ayrıca fəsilləri mühafizə olunur.

Qeyd edilməlidir ki, özüöyrədənin 3-cü hissəsi rus-Azərbaycan lüğətidir. O, 5 050 sözü ehtiva edir, rus əlifbasının ardıcıllığı ilə Vladimer Dalın izahlı lüğəti üzrə tərtib edilib. Bu Sultan Məcid Qəniyev tərəfindən tərtib edilmiş ilk nəşrdir.

Ганиев, Султан-Меджид. Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-адербеджанского наречия, как руководство учить: чтению, письму и разговорной речи : [В 4 ч.]. Ч. 1-4 / Сост. Султан-Меджид Ганиев. - Баку: тип. А.К. Касабова, 1890-1913. - 23. - Загл. ч. 1 и 2 изд. 2-го и 4-го, ч. 4-й изд. 1-го и 2-го с незначит. изм.; Загл. ч. 4 изд. 4-го: Самоучитель татарского

языка.

Ч. 3 Русско-татарский словарь, заключающий в себе 5050 слов, выпис. в порядке рус. алфавита с толковаго словаря Владимира Даля. - 1-е изд.. - Тифлис, 1891. - [4], 124 с.

Arxiv fondu: T 7.512/3.

Bundan əlavə, Milli Kitabxanada aşağıdakılar saxlanılır: 2-ci nəşrin birinci və 2-ci hissəsi (1904-cü il); 3-cü nəşrin birinci və 2-ci hissəsi (1907-ci il); 5-ci nəşrin 3-cü hissəsi (1909-cu il) və [5-ci nəşrin-?] 4-cü hissəsi (1912-ci il). Qeyd edilən nəşrlər Milli Kitabxanaya satın alınma və bağışlama şəklində 1961-ci, 1963-cü və 1968-ci illərdə daxil olub.

Arxiv fondu: T 15.685/3

Kitab saxlancı: R 700. 220/3; R 1.050.282/3; R 804.160/3; R 2. 363.035/3.

Tbilisidə 1901-ci ildə D. Minayskinin müəllifliyi ilə rus dilində tərtib edilmiş "Tatar dilinin yeni özüöyrədəni, yəni tatar dilində yazmağı, oxumağı və danışmağı müəllimsiz necə öyrənməliyik" adlı dərslik nəşr edildi. Həmin nəşrdə əlifba, qrammatika və çalışmalar verilibdir ki, hansılara kiçik danışıq lüğəti əlavə edilib.

Минайский, Д. Новейший самоучитель татарского языка, или руководство научиться без помощи учителя читать, писать и говорить по-татарски: С объясн. произношения букв, образцами для упражнения в чтении (и в разговоре), краткой грамматикой, слов. употребител. в общежитии слов и обществ. разговорами: Необходимая кн. для живущих на Кавказе / Сост. Д. Минайский. - Тифлис: тип. Т.М. Ротинианца, 1901. - 64 с.; 21см.

T. 12.029/3 arxiv fondunda.

Gürcüstan Milli Kitabxanasının fondlarında eləcə də 1911-ci ildə Yerevanda nəşr edilmiş "Azərbaycandilli müsəlmanlar üçün rus dilinin özüöyrədəni" vardır. Bu ilk nəşrdir ki, hansının tərtibçisi Yerevan Tədris Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi M. Məmmədovdur. Kitabda fəsillər qrammatik hissəyə və praktiki çalışmalara bölünüb.

Kitab Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının kitab saxlancında mühafizə olunur.

Мамедов, М.Д. Самоучитель русского языка для мусульман, говорящих на азербайджанском языке / Сост. М.Д. Мамедов. - 1-е изд.. - Эривань : тип. "Луйс", 1911. – 128 с. староараб. паг.; 22 см.

R 53.026/3 - kitab saxlancı

R 68.615/3 - kitab saxlancı

R 195.905/3 - kitab saxlancı

İnqilabdan əvvəlki dövrdə müxtəlif dillərin köməyi ilə və eyni zamanda eyni müəllif tərəfindən müxtəlif dillərin özüöyrədən dərslikləri çap edilirdi ki, bu da öz-özlüyündə maraqlı bir faktdır. Bənzər tipli dərsliklərin seçilən müəlliflərindən biri D. A. [A. D.] Kazarovdur. O, rus dilinin özüöyrədən kitabından əlavə, gürcü dilinin köməyi ilə eləcə də "Gürcülər üçün tatar dilinin özüöyrədəni, yəni tatar dilində məhz yazmağı, oxumağı və danışmağı müəllimsiz öyrənmək üçün dərslik" yazılı kitabı tərtib edərək nəşr etmişdir. Kitabda Azərbaycan əlifbası, çalışmalar, özünün qeyd etdiyi kimi, "tatar dilində danışmaq üçün ən çox lazım olan sözlər toplanılıb, eləcə də qısa qrammatika və danışıq dialoqları təqdim edilib. Kitab Tiflisdə, 1911-ci ildə çap edilib və 1949-cu ildən Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının arxiv fondunda mühafizə olunur.

Kazarov, D. Gürcülər üçün tatar dilinin özüöyrədəni, yəni tatar dilində məhz yazmağı, oxumağı və danışmağı müəllimsiz öyrənmək üçün dərslik / D. A. Kazarov [Xazarov] tərəfindən tərtib və nəşr edilib. - Tiflis, 1911 ("Proqres" - S ST.). - 64 səhifə; 21 sm. - 40 k. - "Qafqaz sakinləri üçün çox zəruri olan dərslik".

Arxiv fondu F 10.424/3.

Qeyd edilməlidir ki, Milli Kitabxananın fondlarında eləcə də 1913-cü ildə, Tbilisidə nəşr edilmiş

"Azərbaycan üçün kiçik tərcüməçi" adlı kitab saxlanılır, hansında Azərbaycan-rus-gürcü dialoqları verilir. Onun tərtibçisi kapitan Nikolay Terletskiydir. Kitab 1932-ci ildən Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının arxiv fondunda mühafizə olunur.

Терлецкий, Николай Васильевич. Краткий толмач для Азербайджана: (Азерб., [рус.] и курд. яз.) / Сост. кап. Н.В. Терлецкий. - Тифлис: тип. Штаба Кавк. воен. окр., 1913. - 20 с. ; 22 см.

Arxiv fondu T 11.844/3.

Eləcə də qeyd edilməlidir ki, Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının fondları və kitab muzeyində "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1906-1917-ci illərinin nəşrləri mühafizə olunur.

Молла Насреддин. -Тифлис, 1906-1931. 1912. N 4, 8, 10, 14.

Arxiv fondu: P 39/1912 N 10, 14

Kitab muzeyi: OR 4376/099 N 4, 8; OR 4376/099 - N 4 nöqsanlıdır.

1913. N 4, 6, 8, 9, 18, 20, 26, 27. Kitab muzeyi: OR 4376/099

1914. N 4, 5, 7, 13. Kitab muzeyi: OR 4376/099

1917. N 1, 3. Kitab muzeyi: OR 4376/099.

Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının fondlarında 1920-1921-ci illərdə nəşr edilmiş "Vətən" adlı Azərbaycan qəzeti saxlanılır. Ona daxil edilmiş məqalələr ərəb şrifti ilə çap edilib.

Gördüyümüz kimi, Azərbaycanın siyasi-mədəni həyatı, mətbuatı və maarifçilik ədəbiyyatı fəal olaraq Tbilisi ilə bağlı olubdur ki, buna da sovetləşməyə qədər böyük əhəmiyyət verilirdi.

მირზა შაფი ვაზეკის პორტრეტი
მხატვარი: ნ. ბაბაევი
PORTRAIT OF MIRZA SHAFI VAZEH
BY ARTIST N. BABAEV
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN PORTRETİ
RƏSSAM N. BABAYEV

მირზა შაფის ხელნაწერი
MANUSCRIPT OF MIRZA SHAFI
MİRZƏ ŞƏFİNİN ƏLYAZMASI

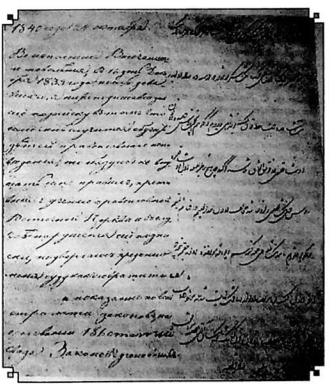

მირზა შაფი ვაზეკი ბოდენშტედტს უკითხავს თავის ლექსებს. ილუსტრაცია ბოდენშტედტის ნიგნისთვის „1001 დღე აღმოსავლეთში“

MIRZA SHAFI WAZEHI READS HIS POEMS TO BODENSTEDT. ILLUSTRATION FOR BODENSTEDT'S BOOK "1001 DAYS IN THE EAST"

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH BODENŞTEDTƏ ŞEİRLƏRİNİ OXUYUR. BODENŞTEDTİN "ŞƏRQDƏ 1001" GÜN KİTABI ÜÇÜN İLLÜSTRASİYA

აბასგულუ აღა ბაქიხანოვი
ABASGULU AGA BAKIKHANOV
ABBASQULU AĞA BAKIXANOV

აბასგულუ აღა ბაქიხანოვის პორტრეტი მხატვარი: ე. ასლანოვი
PORTRAIT OF ABASOGLU AGHA BAKIKANOV BY ARTIST E. ASLANOV
ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN PORTRETİ RƏSSAM E. ASLANOV

„სამოთხის ყვავილნარი"- ფრაგმენტი
"FLOWER OF PARADISE" - FRAGMENT
"GÜLÜSTANİ-İRƏM" - FRAQMENT

„წმინდა ყვავილების ბაღები", ამონარიდი
"HOLY FLOWER GARDENS", EXCERPT
"RİYAZÜL-QÜDS", FRAQMENT

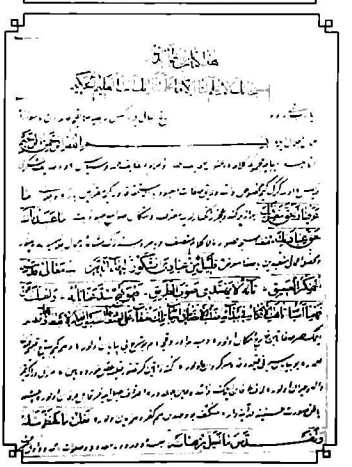

მირზა ფათალი ახუნდოვი
MRZA FATALI AKHUNDOV
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

მირზა ფათალი ახუნდოვის ძეგლი თბილისში
MONUMENT OF MIRZA FATALI AKHUNDOV IN TBILISI
TBİLİSİDƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN ABİDƏSİ

ქართველი მწერლები მირზა ფათალ ახუნდოვის საფლავთან
GEORGIAN WRITERS AT THE GRAVE OF MIRZA FATAL AKHUNDOV
GÜRCÜ YAZIÇILARI MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN MƏZARI BAŞINDA

აბდულა შაიგი
ABDULLAH SHAIGH
ABDULLA ŞAİQ

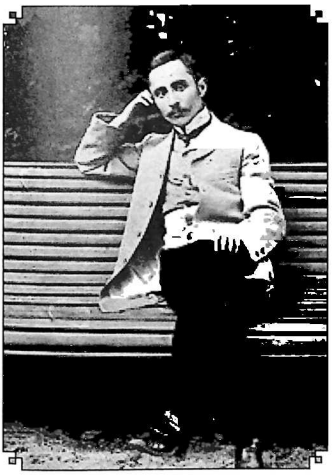

ევანგულა
EVANGULA
YEVANQULA

სათარა
SATARA
SƏTTAR

მოლა ნასრედინი
MOLLA NASREDDIN
MOLLA NƏSRƏDDİN

მოლა ნასრედინი
MOLLA NASREDDIN
MOLLA NƏSRƏDDİN

აზერბაიჯანული ენის გრამატიკა
GRAMMAR OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE
AZƏRBAYCAN DİLİNİN QRAMMATİKASI

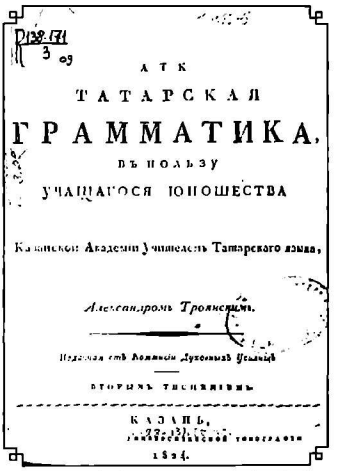

АТК

ТАТАРСКАЯ

ГРАММАТИКА,

ВЪ ПОЛЬЗУ

УЧАЩАГОСЯ ЮНОШЕСТВА

Казанской Академии Учителей Татарского языка,

Александромъ Троянскимъ.

Изданная отъ Конскаго Духовнымъ Усыномъ

ВТОРЫМЪ ТИСНЕНІЕМЪ

КАЗАНЬ,

Въ Университетской типографіи

1894.

ЗАФАЗИО #1 COUNTRY #1 VƏTƏN №1

ГРАММАТИКА

ТАТАРСКАГО ЯЗЫКА

сочиненная

Въ Тобольской главной школѣ

Учителемъ Татарскаго языка, Софійскаго Собора

Священникомъ *Іоанномъ Гвоздевымъ*

и

Муллою нѣкоторыми *Татарскими*

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

при Императорской Академіи наукъ

1801 годѣ.

ЗАФАЗИО #2 COUNTRY #2 VƏTƏN №2

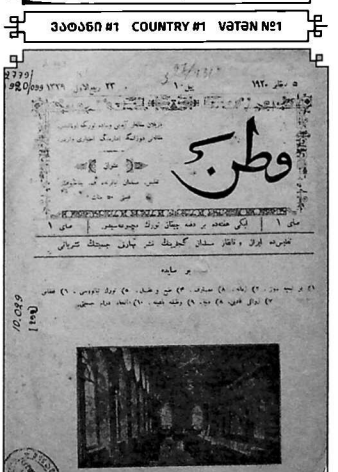

აზერბაიჯანული ენის თვითმასწავლებელი
AZERBAIJANI LANGUAGE SELF-LEARNER
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÖZÜÖYRƏDƏNİ

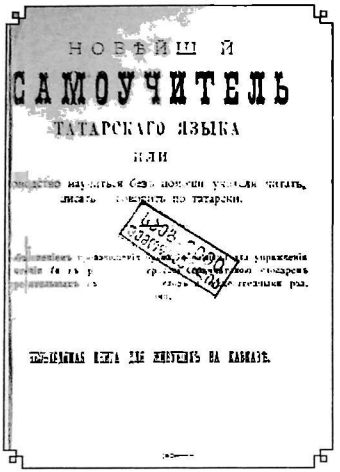

НОВѢЙШІЙ

САМОУЧИТЕЛЬ

ТАТАРСКАГО ЯЗЫКА

ИЛИ

[illegible] научиться безъ помощи учителя читать, писать [illegible] по татарски.

[illegible] упражненія [illegible] грамматическимъ [illegible] разъ.

[illegible]

ТАТАРСКАЯ КНИГА ДЛЯ ЖИТЕЛЕЙ НА КАВКАЗѢ.

Султанъ-Мелекъ Гаджи.

ПОЛНѢЙШІЙ САМОУЧИТЕЛЬ

ТАТАРСКАГО ЯЗЫКА

КАВКАЗСКО-АДЕРБЕДЖАНСКАГО НАРѢЧІЯ

ВЪ 4-ХЪ ЧАСТЯХЪ.

ЧАСТИ 1-я и 2-я:

ЧТЕНІЕ, ПИСЬМО И ГРАММАТИКА.

ИЗДАНІЕ 3-е.

исправленное и дополненное.

اصطلاح آذربایجان

ترکی قافقاز دیلینی اوکرنمکن اوچون برهان و دستور دور

مؤلفی

سلطان مجید غنی زاده

اوچنجی چاپ

تفلیس ده • عزت • عرکلی مطبعه‌سنده

ТИФЛИСЪ.

Тип. „Гоз ГЕЙРАТЪ" Воронцовская, 47.

1907.

17.512
3

САМОУЧИТЕЛЬ

ТАТАРСКАГО ЯЗЫКА

Часть III.

РУССКО-ТАТАРСКІЙ

СЛОВАРЬ,

[illegible] 5060 [illegible], выясняющихъ [illegible] русскаго [illegible] Гаджи.

СОСТАВЛЕНЪ

Султанъ-Мелекомъ Гаджи.

ИЗДАНІЕ ПЕРВОЕ.

ТИФЛИСЪ.

[illegible]

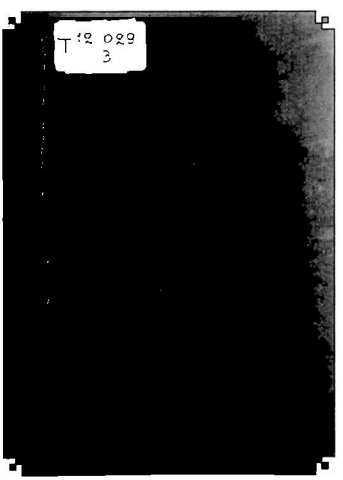

T 12 029
3

თავი VI
FƏSİL VI
CHAPTER VI

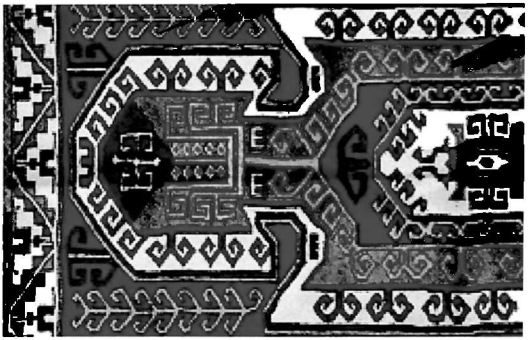

თბილისი – აზერბაიჯანის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გამოცხადების ადგილი

1917 წლის თებერვლის რევოლუციამ და ცარიზმის დამხობამ რუსეთის იმპერიის მთელ სივრცეზე და მათ შორის, სამხრეთ კავკასიაში მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ცვლილებები გამოიწვია.

გაუქმდა მეფისნაცვლის ინსტიტუტი, ჟანდარმერია, ოხრანკა და ძველი მთავრობის სხვა ინსტიტუციები. პეტროგრადში შექმნილმა რუსეთის დროებითმა მთავრობამ თბილისში თავისი რწმუნებული და მხარის სამოქალაქო მმართველობის უმაღლესი ორგანო – ამიერკავკასიის საგანგებო კომიტეტი (ოზაკომი) ჩამოაყალიბა. ოზაკომის თავმჯდომარედ კადეტთა პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი, რუსი ვასილი ხარლამოვი დაინიშნა, წევრებად კი ადგილობრივი სატიტულო ერების – ქართველების, სომხებისა და აზერბაიჯანელთა წარმომადგენლები შეიყვანეს, კერძოდ, რუსეთის IV სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატები - აკაკი ჩხენკელი, მიქაელ პაპაჯანოვი და მამედ ჯაფაროვი. ოზაკომის კიდევ ერთი წევრი კიტა აბაშიძე მალევე გარდაიცვალა, ხოლო სხვები 1918 წლიდან თავთავიანთი დამოუკიდებელი სახელმწიფოების საკვანძო ფიგურებად მოგვევლინენ. მაგალითად, ჩხენკელი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის, ხოლო ჯაფაროვი აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრები გახდნენ.

დროებითი მთავრობის შემადგენლობა რამდენჯერმე შეიცვალა. 1917 წლის 1 სექტემბერს რუსეთი რესპუბლიკად გამოცხადდა, გამოიცა სოციალური ხასიათის არაერთი კანონი და სხვა, მაგრამ განაპირა ერების თვითგამორკვევისათვის ხელისუფლებას არაფერი უღონია.

1917 წლის 25 ოქტომბერს პეტროგრადში სახელმწიფო გადატრიალება განხორციელდა. ძალაუფლებას ბოლშევიკური პარტია დაეუფლა, რომელმაც რუსეთში საბჭოთა წყობილება – პროლეტარიატის დიქტატურა დაამყარა.

სამხრეთ კავკასიის ძირითადმა პოლიტიკურმა პარტიებმა არ ცნეს ოქტომბრის გადატრიალება, იგი ავანტიურად მიიჩნიეს და გაემიჯნენ საბჭოთა მთავრობას. მათ, ძალადაკარგული ოზაკომის ნაცვლად, 1917 წლის 15 ნოემბერს თბილისში დროებითი რეგიონული მმართველობის ახალი ორგანო – ამიერკავკასიის კომისარიატი დააფუძნეს ევგენი გეგეჭკორის თავმჯდომარეობით. აზერბაიჯანელთაგან კომისარიატში შედიოდნენ: ფათალი ხან-ხოისკი (სახალხო განათლების კომისარი), მამედ ჯაფაროვი (ვაჭრობისა და მრეწველობის კომისარი), ხუდადა-ბეგ მელიქ-ასლანოვი (გზათა კომისარი) და ხალილ-ბეი ხასმამედოვი (კონტროლის კომისარი).

მას შემდეგ, რაც ბოლშევიკებმა რუსეთის დამფუძნებელი კრება გარეკეს, ამიერკავკასიის კომისარიატმა ადგილობრივ გავლენიან პოლიტიკურ პარტიებთან შეთანხმებით, შექმნა მხარის საკანონმდებლო ორგანო – ამიერკავკასიის სეიმი. სეიმში რუსეთის დათხოვნილი დამფუძნებელი კრების ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი დეპუტატები გაერთიანდნენ. ასე რომ, სამხრეთ კავკასიელ პოლიტიკოსებს საქმიანობა ერთმანეთის გვერდით ამიერკავკასიის სეიმშიც მოუწიათ, რომელიც ასევე თბილისში, 1918 წლის 10 თებერვალს ჩამოყალიბდა და ამიერკავკასიის დემოკრატიულ ფედერაციულ რესპუბლიკაშიც, რომელიც 1918 წლის 22 აპრილიდან იმავე წლის 26 მაისამდე არსებობდა. ურთულესი საგარეო ვითარებისა თუ შიდა წინააღმდეგობათა გამო, ამ პოლიტიკურმა წარმონაქმნმა დიდხანს ვერ გასძლო, მაგრამ იგი ცივილიზებული ფორმით დაიშალა და დარჩა, როგორც მოკლე ეტაპი სამი ახალი სახელმწიფოს – საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის რესპუბლიკების წარმოშობის გზაზე (O. Janelidze, ESSAYS FROM THE HISTORY OF GEORGIA (XIX-XXI Centuries), New York, 2021, p. 175-176).

ქართულ-აზერბაიჯანული თანაცხოვრების ერთი საინტერესო ეპიზოდი 1918 წლის მაისში თბილისში აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის დაარსებაში გამოიხატა. მთელს

აღმოსავლურ მუსლიმურ სამყაროში ამ პირველი რესპუბლიკის დაბადება საერთაშორისო საზოგადოებას თბილისიდან ემცნო, რადგან მისი ხელისუფლების ადგილსამყოფელი გარკვეული დროით ეს ქალაქი იყო.

ამიერკავკასიის უკვე თვითლიკვიდირებული სეიმის აზერბაიჯანელმა დეპუტატებმა 1918 წლის 27 მაისს თავი აზერბაიჯანის დროებით ეროვნულ საბჭოდ გამოაცხადეს და თავმჯდომარედ მუსავატის პარტიის ლიდერი მამედ რასულზადე აირჩიეს (Дж. Гасанлы, Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917-1920), М., 2011, с. 161). საბჭომ მზადყოფნა გამოთქვა, ეტვირთა მესვეურობა აზერბაიჯანისა, რომელიც გეოგრაფიული და ეთნოლინგვისტური ტერმინიდან პოლიტიკური შინაარსის ცნებად იქცეოდა და მომავალი სახელმწიფოს სახელწოდებად უნდა დამკვიდრებულიყო.

იმდროინდელი პერიოდული პრესის ცნობით, „მაჰმადიანთა ეროვნულმა საბჭომ საცირკულიარო დეპეშა დაუგზავნა ყველა სახელმწიფოს საგარეო საქმეთა მინისტრებს, რომელშიც აღნიშნავს, რომ ამიერკავკასიიდან საქართველოს გამოყოფის გამო ის ადერბეიჯანს დამოუკიდებელ დემოკრატიულ რესპუბლიკად აცხადებს. რესპუბლიკაში შედის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია“ (გაზ. „სახალხო საქმე“, 1918 წ., 30 მაისი).

აზერბაიჯანელ პოლიტიკოსთა ნაწილი, მათ შორის ფატალი ხან ხოისკი მერყეობდა და სხვებსაც ურჩევდა, ვიდრე რეგიონში სიტუაცია ბოლომდე გაირკვეოდა, თავი შეეკავებინათ დამოუკიდებლობის გამოცხადებისაგან და დაკმაყოფილებულიყვნენ აზერბაიჯანის სრულუფლებიანი მთავრობის შექმნით, რომელიც საზავო მოლაპარაკებათა გამართვის პრეროგატივით იქნებოდა აღჭურვილი (А. Балаев, Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), М., 2009, с. 116). იყვნენ აზერბაიჯანის ოსმალეთთან შეერთების მომხრენიცა და სხვ. მამედ რასულზადეს სიტყვით: „მარჯვნიდან ჩვენ გვეუბნებოდნენ, რომ აზერბაიჯანიზმის ლოზუნგის წამოყენებით, ჩვენ ვანაწევრებთ მუსულმანობას, აზერბაიჯანიზმის დროშის აღმართვით ჩვენ ვარღვევთ ისლამის საფუძვლებს. მარცხნიდან კი ბრალს გვდებდნენ იმაში, რომ აზერბაიჯანის ავტონომიის მოთხოვნით ჩვენ ხელს ვუწყობთ ერთიანი დემოკრატიული ფრონტის დაშლას“ (M. Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992, s. 114).

მიუხედავად ამისა, 1918 წლის 28 მაისს, ეროვნული საბჭოს სხდომაზე 24 ხმით (ორმა თავი შეიკავა) მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება აზერბაიჯანის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გამოცხადების თაობაზე. დამოუკიდებლობის აქტში აღნიშნული იყო: „ამიერიდან აზერბაიჯანის ხალხი სუვერენულ უფლებათა მატარებელია და აზერბაიჯანი, რომელიც შედგება აღმოსავლეთ და სამხრეთ ამიერკავკასიისაგან, სრულფასოვანი დამოუკიდებელი სახელმწიფოა“ (Г. Гасанов, На пути к первой республике, Очерки истории Азербайджана с февраля 1917 года до мая 1918 года, Баку, 2016, с. 428). მთავრობის შექმნა ფატალ ხან ხოისკის დაევალა (M.Yamraşov, XX yardya Azyarbayanda milli-azadliq shyaryakaty, Bakı, 2009, s. 133-134. http://anl.az/el/alf7/em_XX.pdf).

აზერბაიჯანის ეროვნული საბჭოს ეს ისტორიული სხდომა, რომელსაც მუსლიმთა ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე ჰასან-ბეკ აგაევი უძღვებოდა, თბილისში, შოთა რუსთაველის გამზირზე მდებარე ყოფილი მეფისნაცვლის სასახლეში გაიმართა (ორი დღით ადრე აქვე გამოცხადდა საქართველოს სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის განახლება და დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნაც). შენობაზე დღეს შესაბამისი მემორიალური დაფებია განთავსებულია.

აზერბაიჯანის სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობას ქართული პოლიტიკური სპექტრი კმაყოფილებით შეხვდა და მიესალმა, თუმცა გაჩნდა გარკვეული შიშიც, რომ ერთ ქალაქში სამი მთავრობის ფუნქციონირების გამო (იმავე დღეებში თბილისში ჩამოყალიბდა ასევე სომხეთის რესპუბლიკაც) ქართველი ერის სუვერენული უფლებები შეილახებოდა (O. Janelidze, Three States in One City,„Pro Georgia“, Warshav, 2017, # 27). ზოგიერთი ბეჭდური გამოცემა საქართვე-

ლოს მთავრობისაგან სათანადო ზომების მიღებასაც მოითხოვდა, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ პრესაში იბეჭდებოდა ლოიალური და მხარდამჭერი ხასიათის პუბლიკაციებიც. მაგალითად, ერთ-ერთ სტატიაში ნათქვამი იყო: „ჩვენ არ ვიქნებით ღირსი თავისუფლების, თუ სხვის ტკივილებს ვერ ვიგრძნობთ. ...ჩვენი ვალია, არა მარტო დემოკრატიული, არამედ უბრალო ადამიანური, ნამდვილი ძმური ხელი გავუწოდოთ მეზობელ ერებს და მივიღოთ ყოველი ზომები, შევამსუბუქოთ მათი მდგომარეობა“ (გაზ. „ერთობა“, 1918 წ., 28 მაისი).

1918 წლის 16 ივნისს აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობა ფატალი ხან-ხოისკის თავმჯდომარეობით ქალაქ ელიზავეტოპოლში გადავიდა, რომელსაც 30 ივლისიდან თავისი ძველი სახელი – განჯა დაუბრუნდა (История Азербайджана, Баку, 1995, с. 355). მთავრობა ბაქოში მხოლოდ 1918 წლის 17 სექტემბრიდან დამკვიდრდა (Р. Векилов, История возникновения Азербайджанской Республики, Баку, 1998, с. 18, 22) მას შემდეგ, რაც ოსმალეთის არმიის დახმარებით, იგი ბოლშევიკთაგან განთავისუფლდა.

საქართველომ და აზერბაიჯანმა დე ფაქტო ცნეს ერთმანეთის სუვერენიტეტი. საქართველოს ოფიციალურ წარმომადგენლად აზერბაიჯანში ნიკოლოზ ქარცივაძე დაინიშნა. სრულუფლებიანი ელჩის პოსტზე იგი ჯერ გერასიმე მახარაძემ, შემდეგ კი გრიგოლ ალშიბაიამ შეცვალეს. აზერბაიჯანის დიპლომატიური წარმომადგენლობა თბილისში თავიდან მინდობილი ჰქონდა მამედ ჯაფაროვს (Cəfərov Məmməd Yusif Hacıbaba oğlu), შემდეგ კი ფარის ბეი ვექილოვს (Vəkilov Faris bəy İbrahim ağa oğlu) (C. Həsənli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009, s. 428-434). სამხედრო ატაშე იყო პოდპოლკოვნიკი მამედ ალიევი. გენერალურ კონსულად ბათუმში დანიშნული იყო მაჰმუდ ბეი ეფენდიევი.

მეზობელი რესპუბლიკების პოლიტიკურ ურთიერთობაში სრულად იყო დაცული დიპლომატიური ეტიკეტი. მთავრობები და საკანონმდებლო ხელისუფლების ორგანოები თითოეული ერის სახელმწიფოებრივი ცხოვრების მნიშვნელოვან მოვლენასთან დაკავშირებით მისასალმებელ ადრესებს, მილოცვის დეპეშებს უგზავნიდნენ ერთმანეთს და სხვ.

საქართველოსა და აზერბაიჯანის ურთიერთობის ხასიათზე საგარეო ფაქტორების გარდა (მსოფლიო ომი და მისგან გამომდინარე შედეგები), გავლენას ახდენდა რუსეთის მძიმე კოლონიური მემკვიდრეობა, განსაკუთრებით, ურთიერთგაუმიჯნავი და მოუწესრიგებელი საზღვრები.

გეოსტრატეგიული ინტერესები, სამეურნეო და ეკონომიკური საჭიროებანი საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკებს ურთიერთდაახლოებისა და პარტნიორობისაკენ უბიძგებდა. ბაქოს ნავთობი საქართველოსათვის შეუცვლელი იყო, აზერბაიჯანისთვის კი საქართველო დასავლურ სამყაროსთან დამაკავშირებელ უმოკლეს გზას წარმოადგენდა. ამ გარემოებებს ორივე ქვეყანაში ანგარიში ეწეოდა. 1918 წლის დეკემბერში დაიდო ხელშეკრულება, რომელიც აზერბაიჯანსა და საქართველოს შორის თავისუფალ – უბაჟო ტრანზიტს აწესებდა, 1920 წელს გაფორმებული შეთანხმება კი საქონლის ურთიერთგაცვლის პროცედურათა გამარტივებას ითვალისწინებდა.

მეტად მნიშვნელოვანი იყო აზერბაიჯანისა და საქართველოს თანამშრომლობა თავდაცვის სფეროში, რაც 1919 წლის ივნისში ამ სახელმწიფოთა სამხედრო ხელშეკრულებით დაგვირგვინდა. ხელმომწერი მხარეები ვალდებულებას კისრულობდნენ, საგარეო საფრთხისა და აგრესიის შემთხვევაში თავიანთი შეიარაღებული ძალებით ერთად გამოსულიყვნენ ორივე რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის ან ტერიტორიული ხელშეუხებლობის დასაცავად. საქართველოს დამფუძნებელ კრებაში ხსენებული ხელშეკრულება ერთხმად იქნა რატიფიცირებული, აზერბაიჯანის პარლამენტში კი მისი დამტკიცების წინააღმდეგ მხოლოდ ბოლშევიკები გამოვიდნენ.

ორი სუვერენული სახელმწიფოს კეთილმეზობლური და პარტნიორული ურთიერთობა შეწყდა 1920 წლის აპრილის ბოლოს, როდესაც წითელი არმიის ნაწილებმა ბაქო დაიკავეს,

დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობას ბოლო მოუღეს და აზერბაიჯანის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შექმნა გამოაცხადეს. ბოლშევიკთაგან დევნილმა აზერბაიჯანის დამხობილი ხელისუფლების წარმომადგენლებმა პოლიტიკური თავშესაფარი ერთხანს თბილისში ჰპოვეს.

TBILISI – THE PLACE OF DECLARATION OF THE STATE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN

The February Revolution of 1917 and the overthrow of Tsarism brought significant social and political changes throughout the Russian Empire, including the South Caucasus.

The institute of the Caucasus Viceroyalty, the Gendarmerie, Okhranka, and other institutions of the old government were abolished. The Russian Provisional Government in Petrograd set up its trustee and supreme civil governing body in the region - the Transcaucasian Commissariat (Ozacom). One of the leaders of the Party of Cadets, Russian by nationality, Vasily Kharlamov, was appointed as a chairman of Ozacom, and the members were from title nations – Georgians, Armenians, and Azerbaijanis – joined by the members of Russia's IV State Duma – Akaki Chkhenkeli, Mikhail Papajanov, and Mamed Jafarov. Another member of Ozakom, Kita Abashidze, died soon after, while others became key figures in their independent states from 1918. For example, Chkhenkeli became the foreign minister of the Democratic Republic of Georgia and Jafarov the foreign minister of the Democratic Republic of Azerbaijan.

The composition of the Provisional Government changed several times, on September 1, 1917, Russia declared a republic, and a number of social laws were issued, etc., but the government did nothing for the self-determination of the peripheral nations.

On October 25, 1917, a coup d'état took place in Petrograd. Power was taken over by the Bolshevik Party, which established the Soviet rule in Russia – the dictatorship of the proletariat.

The major political parties in the South Caucasus did not recognize the October coup, considered it an adventurous event, and distanced themselves from the Soviet government. Instead of the ousted Ozacom, they established a new body of temporary regional government in Tbilisi on November 15, 1917 - the Transcaucasian Commissariat, headed by Evgeni Gegechkori. The Azerbaijanis included Fatali Khan-Khoisky (commissioner of public education), Mammad Jafarov (commissioner of trade and industry), Khudada-beg Melik-Aslanov (commissioner of roads building), and Khalil-bey Khasmamedov (commissioner of control).

After the Bolsheviks ousted the Constituent Assembly of Russia, the Transcaucasian Commissariat, in agreement with local influential political parties, established the party's legislature – the Transcaucasian Seimas.

Georgian, Armenian, and Azeri deputies of the dismissed founding assembly of Russia joined the Seim. Thus, the South Caucasian politicians worked side by side in the Transcaucasian Seim, which was also formed in Tbilisi on February 10, 1918, and in the Transcaucasian Democratic Federal Republic, which existed from April 22, 1918, to May 26, 1918. Due to the difficult external situation or internal contradictions, this political formation did not last long, but it disintegrated in a civilized way and remained as a small step on the path of the emergence of three new states – The republics of Georgia, Azerbaijan, and Armenia (O. Janelidze, Essays from the History of Georgia (XIX-XXI Centuries), New York, 2021, p. 175-176).

One of the most interesting episodes of Georgian-Azerbaijani cohabitation was the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in Tbilisi in May 1918. The whole Eastern Muslim world and the international community were informed from Tbilisi about the birth of this first republic, with Tbilisi as the seat of its government for some time.

On May 27, 1918, the Azerbaijani deputies of the already self-liquidated Seim of the Transcaucasia, proclaimed the Provisional National Council of Azerbaijan and elected Mammad Rasulzade, the leader of the Musavat party, as its chairman (Дж. Гасанлы, Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917-1920), М., 2011, с. 161). The Council expressed its readiness to assume the

sovereignty of Azerbaijan, which from a geographical and ethnolinguistic term became a concept of political content and was to be introduced as the name of the future state.

According to the periodical press of the time, "the National Council of Muslims sent a circular telegram to the foreign ministers of all states, stating that due to the secession of Georgia from the Caucasus, it declares Azerbaijan an independent democratic republic. The republic includes the South and East Caucasus " (newspaper the " People's Affairs ", May 30, 1918).

One part of Azerbaijani politicians, including Fatal Khan Khoyski, were hesitant and advised others to refrain from declaring independence before the situation in the region became clear and settle for a full-fledged government of Azerbaijan, which would be equipped with the prerogative of holding peace talks (А. Балаев, Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), М., 2009, с. 116). There were also supporters of Azerbaijan's unification with the Ottomans and others. According to Mammad Rasulzadeh: "In the right ear we were told that by promoting of the slogan of Azerbaijanizm, we are dividing Islam, by raising the flag of Azerbaijanizm, we are violating the foundations of Islam. In the left ear, we heard accusation for the disintegration of the united democratic front by demanding the autonomy of Azerbaijan "(M. Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Baku, 1992, p. 114).

Nevertheless, on May 28, 1918, at a meeting of the National Council, by 24 votes (two abstentions), a decision was made to declare the state independence of Azerbaijan. The Act notes that "From now on, the people of Azerbaijan is the bearer of sovereign rights and Azerbaijan, consisting of Eastern and Southern Transcaucasia is a full-fledged independent state" (G. Hasanov, On the way to the first republic, Essays on the history of Azerbaijan from February 1917 to May 1918, Baku, 2016, p. 428).

The formation of the government was entrusted to Fatal Khan Khoyski (M. Yamraşov, XX yardya Azyarbayanda milli-azadliq shyaryakaty, Bakı, 2009, s. 133-134. http://anl.az/el/alf7/em_XX.pdf).

This historic meeting of the National Council of Azerbaijan, chaired by Deputy Chairman of the National Council of Muslims Hasan-Bek Agayev, was held at the Palace of the former Caucasus Viceroy on Shota Rustaveli Avenue in Tbilisi (two days before, the renewal of Georgia's state sovereignty and the creation of a democratic republic were announced here). Relevant memorial plaques are placed on the building today.

The Georgian political spectrum welcomed the state independence of Azerbaijan with pleasure, although there were some fears that the sovereign rights of the Georgian nation would be violated due to the functioning of three governments in one city (the Republic of Armenia was formed in Tbilisi on the same days) (O. Janelidze, the Three States in One City, Pro Georgia, Warsaw, 2017, # 27). Some publications also demanded from the Georgian government to take appropriate actions; however, it should be noted that the Georgian press also published articles of loyal and supportive content. For example, one article stated: "We will not be worthy of freedom if we do not feel the pain of others. ... "It is our duty, not only to be democratic but also to be humane, to give a genuine brotherly hand to the neighboring nations and to take every measure to alleviate their plight" (newspaper "Ertoba" May 28, 1918.)

On June 16, 1918, the government of the Democratic Republic of Azerbaijan, headed by Fatal Khan-Khoisky, moved to the city of Elizavetopol, which returned to its old name – Ganja on July 30 (История Азербайджана, Baku, 1995, p. 355). The government was established in Baku only on September 17, 1918 (R. Vekilov, History of the Azeri Republic of Azerbaijan, Baku, 1998, pp. 18, 22), after which, with the help of the Ottoman army, the city was liberated from the Bolsheviks.

Georgia and Azerbaijan recognized each other's sovereignty de facto. Nikoloz Kartsivadze was appointed the official representative of Georgia in Azerbaijan. He was replaced by Gerasime Makharadze and then Grigol Alshibaia as the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary. Mammad Jafarov was initially entrusted to the diplomatic mission of Azerbaijan in Tbilisi (Cəfərov Məmməd Yusif Hacıbaba

oğlu), after came Faris bey Vekilov (Vəkilov Faris bəy İbrahim ağa oğlu) (C. Həsənli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009, s. 428-434). The military attaché was Lieutenant Colonel Mammad Aliyev. Mahmud Bey Efendiev was appointed as the Consul General in Batumi.

Diplomatic etiquette was fully maintained in the political relations of the neighboring republics. Governments and legislative bodies sent welcome addresses and congratulatory telegrams to each other on important events in the state life of each nation etc.

In addition to external factors (World War I and its aftermath), the nature of Georgian-Azerbaijani relations was influenced by Russia's heavy colonial heritage, especially its not demarcated and disorganized borders.

Geostrategic interests, agricultural and economic needs pushed the Republics of Georgia and Azerbaijan towards rapprochement and partnership relations. Baku oil was irreplaceable for Georgia, and for Azerbaijan, Georgia was the shortest way to connect with the Western world. These circumstances were reported in both countries.

In December 1918, an agreement was signed between Azerbaijan and Georgia establishing free of duty and free transit, and the agreement signed in 1920 provided for the simplification of exchange procedures.

The cooperation between Azerbaijan and Georgia in the field of defense was very important, and it was crowned in June 1919 by the military agreement between these states. The signatories undertook to come out with their armed forces in case of external threat and aggression to protect the state independence or territorial integrity of both republics. The abovementioned treaty was unanimously ratified by the Constituent Assembly of Georgia, and only the Bolsheviks opposed its approval in the Parliament of Azerbaijan.

Good-neighborly and partnership relations between the two sovereign states stopped in late April 1920, when Red Army units occupied Baku, ended the existence of a democratic republic, and declared the creation of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan. Representatives of the ousted Azerbaijani authorities, sued by the Bolsheviks, for some time found their political asylum in Tbilisi.

TBİLİSİ – AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN ELAN EDİLDİYİ YER

1917-ci ilin fevral inqilabı və çarizmin devrilməsi Rusiya İmperiyasının bütün məkanında və o cümlədən, Cənubi Qafqazda əhəmiyyətli ictimai və siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Çar canişini institutu, jandarmeriya, oxranka və köhnə hökumətin digər institusiyaları ləğv edilmişdir. Petroqradda yaradılmış müvəqqəti Rusiya hökuməti Tbilisidə öz müvəkkili və diyarın ali mülki idarəetmə orqanını – Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsini (Ozakom) formalaşdırmışdır. Ozakomun sədri olaraq kadetlər partiyasının liderlərindən biri, rus Vasili Xarlamov təyin edilmiş, üzvləri olaraq isə yerli titullu millətlərin – gürcülərin, erməni və azərbaycanlıların nümayəndələri, o cümlədən, Rusiyanın IV Dövlət Dumasının deputatları Akaki Çxenkeli, Mikael Papacanov və Məmməd Cəfərov daxil edilmişdir. Ozakomun daha bir üzvü Kita Abaşidze tezliklə vəfat etmiş, digərləri isə 1918-ci ildən etibarən öz müstəqil dövlətlərinin əsas fiqurlarına çevrilmişlər. Məsələn, Çxenkeli Gürcüstan Demokratik Respublikasının, Cəfərov isə Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici işlər nazirləri olmuşlar.

Müvəqqəti hökumətin tərkibi bir neçə dəfə dəyişmiş, 1 sentyabr 1917-ci il tarixində Rusiya respublika olaraq elan edilmiş, sosial xarakterli bir çox qanun və sair dərc edilmiş, lakin ətrafdakı millətlərin öz müqəddəratının təyin edilməsi üçün hakimiyyət heç nə etməmişdir.

25 oktyabr 1917-ci il tarixində Petroqradda dövlət çevrilişi həyata keçirilmişdir. Bolşevik partiyası hakimiyyəti ələ keçirmiş və Rusiyada sovet quruluşunu - proletariatın diktaturasını qurmuşdur.

Cənubi Qafqazın əsas siyasi partiyaları oktyabr çevrilişini tanımamış, onu avantüra hesab etmiş və sovet hökumətindən ayrılmışlar. Onlar qüvvəsini itirmiş Ozakom əvəzinə, 15 noyabr 1917-ci il tarixində Tbilisidə Yevgeni Qeqeçkorinin sədrliyi ilə yeni müvəqqəti regional idarəetmə orqanını - Zaqafqaziya Komissarlığını təsis etmişlər. Azərbaycanlılardan Komissarlığa Fətəli xan Xoyski (xalq təhsili komissarı), Məmməd Cəfərov (ticarət və sənaye komissarı), Xudadat bəy Məlik-Aslanov (yollar komissarı) və Xəlil bəy Xasməmmədov (nəzarət komissarı) daxil oldular.

Bolşeviklər Rusiyanın təsisetmə yığıncağını qovduqdan sonra Zaqafqaziya Komissarlığı yerli nüfuzlu siyasi partiyalar ilə razılaşaraq diyarın qanunvericilik orqanını - Zaqafqaziya Seymini yaratmışdır. Seymdə Rusiyanın istefaya göndərilmiş təsisetmə yığıncağının gürcü, erməni və azərbaycanlı deputatları birləşdilər. Belə ki, Cənubi Qafqazın siyasətçiləri həmçinin Tbilisidə, 10 fevral 1918-ci il tarixində formalaşdırılmış Zaqafqaziya Seymində də və 22 aprel 1918-ci il tarixindən həmin ilin mayın 26-na qədər mövcud olmuş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasında da bir-biri ilə yan-yana fəaliyyət göstərməli olmuşlar. Olduqca çətin xarici vəziyyət və ya daxili qarşıdurmalar səbəbindən bu siyasi təşkilat uzun müddət dayana bilməmiş, lakin o, sivil formada dağılmış və üç yeni dövlətin - Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının yaranması yolunda qısa bir mərhələ olaraq qalmışdır (O. Janelidze, Essays from the History of Georgia (XIX-XXI Centuries), New York, 2021, p. 175-176).

Gürcüstan-Azərbaycanın birgə yaşamasının bir maraqlı epizodu 1918-ci ilin may ayında Tbilisidə Azərbaycan Demokratik Respublikasının təsis edilməsində ifadə edilmişdir. Bütün şərqi müsəlman dünyasında bu ilk respublikanın doğulması barədə beynəlxalq cəmiyyətə Tbilisidən xəbər verilmişdir, çünki onun hakimiyyətinin yerləşdiyi yer müəyyən bir zaman ərzində bu şəhər idi.

Artıq özünü ləğv etmiş Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı deputatları 27 may 1918-ci il tarixində özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası kimi elan etmiş və sədri olaraq Müsavat partiyasının lideri Məmməd Rəsulzadəni seçmişlər (Дж. Гасанлы, Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917-1920), М., 2011, с. 161). Şura Azərbaycana himayəçilik etməyə hazır olduğunu bildirdi, hansı ki, coğrafi və etnolinqvist termindən siyasi məzmunlu bir anlayışa çevrilirdi və gələcək dövlətin adı kimi formalaşmalı idi.

O dövrün dövri mətbuatının məlumatına əsasən, "Müsəlman Milli Şurası bütün dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə sirkulyar depeşasını göndərmiş və onda qeyd etmişdir ki, Gürcüstanın Zaqafqaziyadan ayrılması səbəbindən o, Aderbeycanı müstəqil Demokratik Respublika olaraq elan edir. Respublikaya Cənubi və Şərqi Qafqaz daxildir" ("Xalq işi" qəzeti, 30 may 1918-ci il).

Azərbaycanlı siyasətçilərin bir hissəsi, o cümlədən, Fətəli xan Xoyski tərəddüd edirdi və başqalarına da məsləhət görürdü ki, regionda vəziyyət sonuna qədər aydınlaşdırılana qədər müstəqilliyi elan etməkdən çəkinsin və sülh danışıqlarını keçirmək preroqativi ilə təchiz edilmiş olacaq Azərbaycanın tamhüquqlu hökumətinin yaradılması ilə qane olsunlar (А. Балаев, Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), М., 2009, с. 116). Azərbaycanın Osmanlı İmperiyası ilə birləşməsinin tərəfdarları da var idi və s. Məmməd Rəsulzadənin dediyinə görə: "Sağ tərəfdən bizə deyirdilər ki, Azərbaycanizm şüarını irəli sürməklə biz müsəlmanları parçalayırıq, Azərbaycanizm bayrağını ucaltmaqla biz islam əsaslarını pozuruq. Sol tərəfdən isə bizi ittiham edirdilər ki, Azərbaycanın muxtariyyatını tələb etməklə biz vahid demokratik cəbhənin dağılmasına dəstək oluruq" (M. Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992, s. 114).

Buna baxmayaraq, 28 may 1918-ci il tarixində Milli Şuranın iclasında 24 səs ilə (iki nəfər bitərəf qaldı) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Müstəqillik aktında aşağıdakılar qeyd edilmişdir: "Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı suveren hüquqların daşıyıcısıdır və Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamdəyərli müstəqil bir dövlətdir" (Г. Гасанов, На пути к первой республике, Очерки истории Азербайджана с февраля 1917 года до мая 1918 года, Баку, 2016, с. 428). Hökumətin yaradılması Fətəli xan Xoyskiyə tapşırılmışdır (M.Yamraşov, XX yardya Azyarbayanda milli-azadliq shyaryakaty, Bakı, 2009, s. 133-134. http://anl.az/el/alf7/em_XX.pdf).

Müsəlman Milli Şurasının sədr müavini Həsən bəy Ağayevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Şurasının bu tarixi iclası Tbilisidə, Şota Rustaveli prospektində yerləşən keçmiş çar canişininin sarayında keçirilmişdir (iki gün bundan əvvəl elə buradaca Gürcüstan dövlət suverenliyinin yenilənməsi və demokratik respublikanın yaradılması da elan edilmişdir). Bu gün binanın üzərində müvafiq memorial lövhələr yerləşdirilib.

Gürcü siyasi spektri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini məmnunluqla qarşıladı və alqışladı, lakin müəyyən bir qorxu da yarandı ki, bir şəhərdə üç hökumətin fəaliyyət göstərməsi səbəbindən (həmin günlərdə Tbilisidə eləcə də Ermənistan Respublikası da formalaşmışdır) gürcü xalqının suveren hüquqları pozula bilərdi (O. Janelidze, Three States in One City,,Pro Georgia", Warshav, 2017, # 27). Bəzi çap nəşrləri Gürcüstan hökumətindən müvafiq ölçülərin götürülməsini də tələb edirdi, lakin qeyd edilməlidir ki, gürcü mətbuatında loyal və dəstəkləyici xarakter daşıyan publikasiyalar da çap edilirdi. Məsələn, məqalələrdən birində deyilirdi: "Əgər biz başqasının ağrılarını hiss edə bilməzsək, azadlığa layiq ola bilmərik". ...Bizim borcumuzdur ki, qonşu xalqlara təkcə demokratik deyil, eləcə də sadə insan, həqiqi qardaş əlini uzadaq və onların vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün bütün ölçüləri götürək" ("Birlik" qəzeti, 28 may 1918-ci il).

16 iyun 1918-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökuməti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə Yelizavetpol şəhərinə köçmüşdür ki, hansının öz qədim adı - Gəncə iyulun 30-dan qaytarılmışdır (История Азербайджана, Баку, 1995, с. 355). Hökumət Bakıda yalnız 17 sentyabr 1918-ci il tarixində (Р. Векилов, История возникновения Азербайджанской Республики, Баку, 1998, с. 18, 22), o, Osmanlı ordusunun köməyi ilə bolşeviklərdən azad edildikdən sonra yerləşmişdir.

Gürcüstan və Azərbaycan bir-birinin suverenliyini de fakto tanımışlar. Gürcüstanın Azərbaycandakı rəsmi nümayəndəsi olaraq Nikoloz Kartsivadze təyin edilmişdir. Onu tamhüquqlu səfir vəzifəsində öncə Qerasime Maxaradze, sonra isə Qriqol Alşibaia əvəz etmişlər. Azərbaycanın Tbilisidəki diplomatik nümayəndəliyi öncə Məmməd Cəfərova (Cəfərov Məmməd Yusif Hacıbaba oğlu), sonra

isə Faris bəy Vəkilova (Vəkilov Faris bəy İbrahim Ağa oğlu) həvalə edilmişdir (C. Həsənli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009, s. 428-434). Hərbi attaşe podpolkovnik Məmməd Əliyev olmuşdur. Batumidə baş konsul olaraq Mahmud bəy Əfəndiyev təyin edilmişdir.

Qonşu respublikaların siyasi münasibətlərində diplomatik etiketə tam olaraq riayət edilirdi. Hökumətlər və qanunvericilik hakimiyyətinin orqanları hər bir xalqın dövlətçilik həyatının əhəmiyyətli hadisəsi ilə əlaqədar olaraq bir-birinə salamlayıcı adresləri, təbrik depeşalarını göndərirdilər və s.

Gürcüstan ilə Azərbaycanın münasibətlərinin xarakterinə xarici amillərdən (dünya müharibəsi və ondan irəli gələn nəticələr) əlavə, Rusiyanın ağır kolonial irsi, xüsusilə, bir-birindən ayrılmamış və qaydaya salınmamış sərhədləri təsir göstərirdi.

Geostrateji maraqlar, təsərrüfat və iqtisadi ehtiyaclar Gürcüstan və Azərbaycan Respublikalarının bir-biri ilə yaxınlaşması və tərəfdaşlığına təkan verirdi. Bakı nefti Gürcüstan üçün əvəzolunmaz idi, Azərbaycan üçün isə Gürcüstan qərbi dünya ilə əlaqələndirən ən qısa yol idi. Hər iki ölkədə bu hallar nəzərə alınırdı. 1918-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında azad - rüsumsuz tranziti təyin edən müqavilə bağlanılmış, 1920-ci ildə rəsmiləşdirilmiş razılaşma isə malların qarşılıqlı mübadilə prosedurlarının sadələşdirilməsini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan ilə Gürcüstanın müdafiə sahəsində əməkdaşlığı olduqca əhəmiyyətli idi ki, bu da 1919-cu ilin iyun ayında həmin dövlətlərin hərbi müqaviləsi ilə nəticələnmişdir. İmzalayan tərəflər öhdəlik götürürdülər ki, xarici təhlükə və aqressiya təqdirində öz silahlı qüvvələri ilə birlikdə hər iki respublikanın dövlət müstəqilliyini və ya ərazi toxunulmazlığını müdafiə etməyə çıxacaqlar. Gürcüstanın Təsisetmə Yığıncağında qeyd edilən müqavilə yekdilliklə ratifikasiya edilmiş, Azərbaycan Parlamentində isə onun təsdiq edilməsinin əleyhinə yalnız bolşeviklər çıxış etmişlər.

İki suveren dövlətin mehriban qonşuluq və tərəfdaşlıq münasibətləri 1920-ci ilin aprelin sonunda, qızıl ordunun hissələri Bakını tutduqdan, Demokratik Respublikanın mövcudluğuna son qoyduqdan və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradılmasını elan etdikdən sonra kəsilmişdir. Bolşeviklər tərəfindən təqib edilən Azərbaycanın devrilmiş hakimiyyətinin nümayəndələri siyasi sığınacağı bir müddət Tbilisidə tapmışlar.

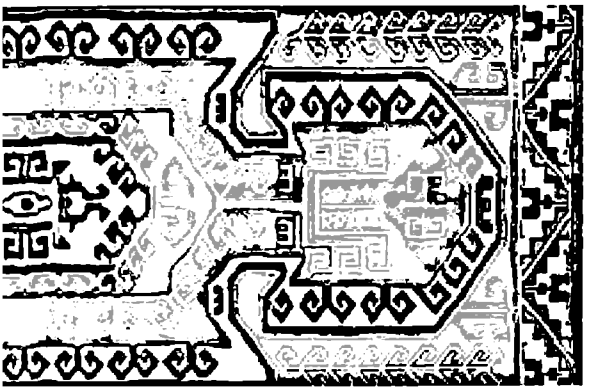

თავი VII
FƏSİL VII
CHAPTER VII

აზერბაიჯანელები საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პოლიტიკურ ცხოვრებაში

საქართველოს დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების განახლების გზაზე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი 1917 წლის ნოემბერში გადაიდგა, როდესაც პოლიტიკური პარტიების, საზოგადოებრივი ორგანიზაციების, კულტურულ-საგანმანათლებლო, კომერციულ და სხვა დაწესებულებათა დელეგატები, დასავლეთ თუ აღმოსავლეთ საქართველში მცხოვრები ეთნიკური უმცირესობების წარმომადგენლები თბილისში ეროვნულ ყრილობაზე შეიკრიბნენ. ყრილობამ აირჩია ეროვნული საბჭო, რომელსაც, ფაქტობრივად, ქვეყნის გაძღოლის ამოცანა დაეკისრა.

სწორედ ამ ყრილობაზე შექმნილმა ეროვნულმა საბჭომ, 1918 წლის 26 მაისს დაამტკიცა საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი, გამოაცხადა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა და ჩამოაყალიბა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა.

საქართველოს ეროვნული საბჭოს ამ სხდომას ესწრებოდა აზერბაიჯანელთა წარმომადგენელი, აზერბაიჯანის ეროვნული საბჭოს წევრი ფატალი ხან ხოისკი. იგი მიესალმა ქართველი ერის ისტორიულ გადაწყვეტილებას და სუვერენულ საქართველოს წარმატება და განვითარება უსურვა.

ამ დროისათვის, საერთო აღწერის მონაცემთა თანახმად, თბილისში 62 377 ქართველი მკვიდრობდა, თათარი მოსახლეობა კი 7 613 კაცს მოითვლიდა (ჟურნ. „ჩვენი ქალაქი“, 1920, # 4-5, გვ. 44; 46). დედაქალაქში და ქვეყნის მასშტაბით სხვა არაერთი ეროვნებისა და ეთნოსის წარმომადგენლებიც მრავლად ცხოვრობდნენ. ამიტომაც, ახლად შექმნილ ქართულ სახელმწიფოში ეროვნული უმცირესობების, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „ნატეხი ერების“, უფლებათა განსაზღვრისა და დამკვიდრების პრობლემა ერთ-ერთ პრიორიტეტულ ამოცანად იქცა.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მმართველმა პოლიტიკურმა ძალამ, სოციალ-დემოკრატიულმა პარტიამ ხელისუფლებაში მოსვლისთანავე ეროვნულ უმცირესობათა მიმართ ტოლერანტული კურსი აირჩია. ნოე ჟორდანიას სიტყვით, საქართველოში „ყველა ერის ინტერესებს თანასწორად ვიცავდით, ჩვენთვის არ იყო ელინი და ბარბაროსი, ყველას ელინებად ვრაცხდით“ (ნ. ჟორდანია, ჩემი წარსული, თბ., 1990, გვ. 104). საქართველოში ბინადარი არაქართველებისადმი შემწყნარებლური იყო ოპოზიციური პოლიტიკური სპექტრის დამოკიდებულებაც. „ნატეხ ერებს“ ქართველებთან ჰარმონიული თანაცხოვრების, თავისუფალი სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარების შესაძლებლობა მიეცათ. ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ეროვნულ უმცირესობათა სრულყოფილი ინტეგრაციის პრობლემა ხელისუფლებისათვის მუდმივი ყურადღების საგანი იყო.

„საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მოქალაქეობის დებულებით“, რომელიც ჯერ კიდევ 1918 წლის ივლისში ეროვნულმა საბჭომ შეიმუშავა, მოქალაქეობა მიენიჭა ქვეყნის ყველა მკვიდრს, ვინც რესპუბლიკის გამოცხადების დროს საქართველოს ტერიტორიაზე ცხოვრობდა. განსხვავებით საქართველოში მცხოვრები რუსი და სომეხი მოსახლეობის ნაწილისაგან, რომლებიც ბოიკოტით შეხვდნენ მოქალაქეობის კანონს (მ. კვარაცხელია, ქალაქ თბილისის თვითმმართველობა (1917-1921 წწ.), ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად შესრულებული სადოქტორო ნაშრომი, თბ., 2014, გვ. 69; 78), ადგილობრივი მუსლიმური თემის მხრიდან ამ ნიადაგზე რაიმე უკმაყოფილება არ გამოთქმულა.

დამფუძნებელი კრების მიერ 1919 წლის 27 მაისს დამტკიცებულმა კანონმა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მოქალაქეობის შესახებ მოქალაქის სტატუსის მიღება კიდევ უფრო გაამარტივა.

ეროვნულ უმცირესობათა ძირითადი სამოქალაქო უფლებები, როგორიცაა გამოხატვის თავისუფლება, მშვიდობიანი შეკრებისა და გაერთიანების, რწმენის თავისუფლება და სხვა

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში არა მხოლოდ დეკლარირებული იყო, არამედ – დაცულიც. სამართლებრივ აქტებში გაცხადებული დაპირებები თანმიმდევრულად ხორციელდებოდა პრაქტიკაში. სახელმწიფო უზრუნველყოფდა უმცირესობათა იდენტობის (რელიგიის, ენის, ტრადიციებისა და კულტურული მემკვიდრეობის) დაცვასა და შენარჩუნებას. შეუზღუდავი იყო რელიგიური კონფესიების, კულტურულ და საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობა. მაგალითად, როდესაც საქართველოს პარლამენტმა 1918 წლის 26 ნოემბერს მიიღო კანონი „საღვთო სჯულის სწავლების გაუქმების შესახებ“ და რესპუბლიკის ყველა ტიპის, როგორც სახელმწიფო, ისე კერძო სკოლაში აკრძალა ამ საგნის სწავლება გააუქმა მისი მასწავლებლების თანამდებობა (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული. 1918-1921, თბ., 1990, გვ. 110), მუსლიმურ სასწავლებლებს ეს შეზღუდვა არ შეხებია (საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში, 1918 წ. 26 ნოემბრის სხდომა). მეტიც, იგეგმებოდა საქართველოს მუსლიმი სასულიერო წოდების სამმართველოს შექმნა, რათა ისლამის აღმსარებელი მოსახლეობის ნაწილს თავი გარიყულად არ ეგრძნო (საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 1863, ანაწ. 1, საქმ. 846, ფურც. 6).

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში მარტო 31 თათრული სკოლა ითვლებოდა, რომელთაგან თითქმის მესამედი თბილისში ფუნქციონირებდა. აღსანიშნავია, რომ ამ სკოლათა მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო ბიუჯეტიდან ფინანსდებოდა. მათში, ისე როგორც ეროვნულ უმცირესობათა სხვა სკოლებში ისწავლებოდა ქართული ენაც, საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია (საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 1935, ანაწ. 1, საქმ. 84, ფურც. 26). საგულისხმოა ისიც, რომ მთავრობა ზრუნავდა ამ სკოლების პედაგოგთა მომზადებაზეც. გაზეთ „საქართველოს“ ინფორმაციით, „მუსულმან მასწავლებელთათვის კურსების გახსნის შესახებ ამ დღეებში სახალხო განათლების სამინისტრო სათანადო მოხსენებას წარადგენს“ (გაზ. „საქართველო“, 1919 წ., 21 იანვარი).

თბილისის აზერბაიჯანელი მოსახლეობა წარმოდგენილი იყო ქალაქის თვითმმართველობაში, რომლის კომპეტენციაში შედიოდა: ბეგარა-გადასახადების აკრეფა და განკარგვა, ქალაქის უძრავი და მოძრავი ქონების მართვა, საპოლიციო ზედამხედველობის განხორციელება, სასწავლო დაწესებულებების დაფინანსება, ჯანმრთელობის დაცვა, მრეწველობის, ვაჭრობისა და საკრედიტო საქმის განვითარებაზე ზრუნვა, მოქალაქეთა სურსათ-სანოვაგით მომარაგება და სხვ. 1917 წლის 30 ივლისს საქალაქო სათათბიროს ხმოსანთა არჩევნებში მუსლიმურმა ორგანიზაციამ 3 ხმოსანი გაიყვანა (საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 192, ანაწ. 4, საქმ 120, ფურც. 189-190). რაც შეეხება თბილისის ხმოსანთა საბჭოს (ასე დაერქვა დედაქალაქის სათათბიროს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ), რომლის არჩევნებში 1919 წლის 2 თებერვალს გაიმართა, საქართველოს მუსლიმთა საბჭომ სათანადო ხმები ვერ შეაგროვა და ხმოსნის გარეშე დარჩა (გაზ. „ერთობა“, 1919 წ., 5 თებერვალი; გაზ. „საქართველო“, 1919 წ., 5 თებერვალი).

თვითმმართველობის ეს არჩევნები სხვა მხრივაც არის საყურადღებო. 1. დედაქალაქის გამგეობამ მუსლიმი აღმსარებლობის მდედრობითი სქესის ამომრჩეველს არჩევნებში მონაწილეობისათვის კომფორტული პირობა შეუქმნა და 2. თბილისის მაზრის ერობის ხმოსნად არჩეული იქნა აზერბაიჯანელი მუსლიმი ქალბატონი.

ითვალისწინებდა რა მუსლიმ ქალთა რელიგიური და ოჯახური ცხოვრების სპეციფიკას, თბილისის გამგეობამ, 1919 წლის 2 თებერვალს, საქალაქო საბჭოს ხმოსანთა არჩევნებისას, მუსლიმებით დასახლებულ დედაქალაქის ნაწილში (მეხუთე კომისარიატი, უბანი # 17), უბნის თავმჯდომარედ ქალბატონი (ხურამოვიჩი) დანიშნა, ხოლო მუსლიმი ამომრჩეველი ქალებისათვის ბიულეტენების ჩასაყრელად ცალკე ყუთი დადგა (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წ., 31 იანვარი) (სავარაუდოდ, ქალაქის ამ გამოცდილებას გაითვალისწინებდა დამფუძ-

ნებელი კრების ცენტრალური საარჩევნო კომისია და იმავე წესს გამოიყენებდა ქვეყნის უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნებშიც, რომელიც სულ რაღაც ორი კვირის შემდგომ გაიმართა).

რუსეთში მეფის მთავრობის დამხობის შემდეგ ქალთა ემანსიპაციის საკითხი უფრო აქტუალური გახდა. ამ პროცესმა მუსლიმი ქალებიც მოიცვა. 1918 წლის შემოდგომაზე ქართული პერიოდული პრესა მკითხველს საყურადღებო ინფორმაციას აწვდიდა, წერდა: „აღსანიშნავია ერთი ფრიად სამხიარულო მოვლენა; ხმოსანთა რიცხვში შედის ყარაიაზის ოლქიდან წამოყენებული მუსულმანელი ქალი, პარი-ხანუმ სოფიევი". გაზეთი ამ ამბავს საგანგებოდ გამოჰყოფდა, როგორც მნიშვნელოვან სიახლეს რეგიონის მუსლიმი საზოგადოების ცხოვრებაში. შესაძლოა მაშინ საქართველოში არ სცოდნოდათ, მაგრამ თანამედროვე კვლევებით დადასტურებულია, რომ მუსლიმი ქალების საზოგადოებრივი აქტივობა ყოფილი იმპერიის სხვა კუთხეებშიც შეინიშნებოდა. მაგალითად, 1917 წელს მუსლიმი მომღერალი ქალი აბრუი საიფი აირჩიეს ქალაქ უფის სათათბიროს ხმოსნად. ის ასევე გახდა ერთადერთი ქალი, რომელიც შედიოდა ეროვნულ საკანონმდებლო ორგანოში – მილეტ მეჯლისში. იმავე წელს მოსკოვში გამართულ სრულიად რუსეთის მუსლიმთა კონგრესზე, მუხლისა ბუი ყადად აირჩიეს, რაც პირველი შემთხვევა იყო ისლამის ისტორიაში (Л. Габдрафикова, В начале XX века татарки были наиболее эмансипированными среди всех мусульманок России. https://realnoevremya.ru/articles/25438).

სამხრეთ კავკასიის მუსლიმ ქალთა ცხოვრებაში ამ მხრივ გამორჩეულია თბილისის მაზრის სოფელ ყარაიაზის საარჩევნო ოლქი. ძირითადად ეთნიკური აზერბაიჯანელებით დასახელებულ ამ სოფელში არჩევნებში გამარჯვებისათვის ერთმანეთს ეცილებოდნენ გავლენიანი პოლიტიკური პარტიების სოციალ-დემოკრატების, ფედერალისტების, ეროვნულ-დემოკრატებისა და სხვების კანდიდატები. ამ ჭიდილში გაიმარჯვა უპარტიო კანდიდატმა, აზერბაიჯანელი ეროვნების მუსლიმმა ქალმა ფარი-ხანუმ სოფიევამ, რომელმაც თბილისის სამაზრო ერობის ხმოსნის მანდატი მოიპოვა.

ფარი-ხანუმი თავისი სოფლის და მხარის აღიარებულ ლიდერად ჩამოყალიბდა, რომელიც ძირფესვიანად ამსხვრევდა ტრადიციულ საზოგადოებაში მუსლიმი ქალის შესაძლებლობების შესახებ არსებულ სტერეოტიპს (ი. ხვადაგიანი, ყარაიაზის მატრიარქი – ფარი-ხანუმ სოფიევაhttp://archive.ge/ka/blog/9).

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში თითქმის ყველა ეროვნულ უმცირესობას, მათ შორის აზერბაიჯანელებს, შექმნილი ჰქონდათ საკუთარი ეროვნული საბჭოები და სარგებლობდნენ კულტურული ავტონომიის უფლებებით. უმცირესობათა წარმომადგენლებს სპეციალური კვოტით ადგილი დაეთმოთ საქართველოს ეროვნულ საბჭოში, რომელიც 1918 წლის ოქტომბრიდან საქართველოს პარლამენტად გარდაიქმნა. ეროვნული უმცირესობები საქართველოს პარლამენტში ჯამში 26 მანდატს ფლობდნენ, რომელთაგან 4 აზერბაიჯანელი ეთნოსის (თათრების) წარგზავნილებს ეკუთვნოდათ (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული. 1918-1921, თბ., 1990, გვ. 62). ესენი იყვნენ: 1. აბდურაჰიმ ბეი ასადბეკის ძე ახვერდოვი (ჰახვერდიევ), 2. ალი ჰაიდარ ქერიმის ძე კარაევი, 3. აბდულ აზიზ შარიფოვი (შარიფ)და 4. ჰუსეინ ჰასან ზადე.

აბდურაჰიმ ახვერდოვი (1870-1933) - აზებაიჯანელი მწერალი და პოლიტიკური მოღვაწე იყო. იგი შუშაში, ღარიბი აზნაურის ოჯახში დაიბადა. იქვე სწავლობდა რუსულ-თათრული დაწყებით სკოლასა და რეალურ სასწავლებელში. შემდეგ საცხოვრებლად თბილისში გადმოვიდა, დაამთავრა ქალაქის რეალური სასწავლებელი და 1891 წელს პეტერბურგს გაემგზავრა, სადაც სწავლა რკინიგზის ინჟინერთა ინსტიტუტში განაგრძო. გატაცებული იყო თეატრით და ასევე, თავისუფალი მსმენელის რანგში, ლექციებს პეტერბურგის საიმპერატორო უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზეც ესწრებოდა. შეისწავლა სპარსული და არაბული

ენები, აღმოსავლეთის ხალხთა ლიტერატურა და სხვ. ორივე უმაღლეს სასწავლებელში წარმატებით ჩააბარა გამოცდები და რკინიგზის ინჟინრის დიპლომთან ერთად, აღმოსავლური ფილოლოგის დიპლომსაც დაუფლა.

1892 წელს გამოიცა მისი პირველი პიესა „Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini" („თუ ბატის ხორცს მიირთმევთ, გემოს იგრძნობთ"), რომელმაც სწრაფად მოუტანა აღიარება. ახვერდოვის შემოქმედებაზე დიდი გავლენა მოახდინა ცნობილი აზერბაიჯანელი მწერლის მირზა ფათალი ახუნდოვის მხატვრულმა მემკვიდრეობამ. მისი დრამატურგიული ნაწარმოებები ხშირად იდგმებოდა სცენაზე და პოპულარობით სარგებლობდა მაყურებლებში.

მწერლობის პარალელურად, აბდურაჰიმ ახვერდოვი ჩაბმული იყო საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ საქმიანობაში. 1904 წელს აირჩიეს ხმოსნად მშობლიურ შუშის ქალაქის საბჭოში, ხოლო 1906 წელს – რუსეთის პირველი მოწვევის სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატად ელიზავეტპოლის გუბერნიიდან. სათათბირო მალევე დაითხოვეს და აზერბაიჯანელი დეპუტატიც სამშობლოში დაბრუნდა.

1906 წელს, თბილისში ახლად დაარსებული აზერბაიჯანული დემოკრატიული მიმართულების სატირული ჟურნალის „მოლა ნასრედინის" რედაქტორმა ჯალილ მამედყულიზადემ დრამატურგი სათანამშრომლოდ მიიწვია და ახვერდოვიც გამოცემის ერთ-ერთი აქტიური ავტორი გახდა. აქვეყნებდა მოთხრობებს, ფელეტონებს, პუბლიცისტურ წერილებს, დაუნდობლად აკრიტიკებდა ბიუროკრატიულ სახელმწიფო სისტემის მანკიერებებს, მემამულეთა სიხარბეს, სასულიერო პირების რელიგიურ ფანატიზმს. ამ პერიოდში დაიწერა მისი ისეთი ცნობილი მოთხრობები და ნოველები, როგორიცაა „მამა და შვილი", „შეიხ შაბანი", ასევე კომედიები „ფანტაზია", „ერის მეგობრები", „ვინ არის დამნაშავე?", დრამატული ნაწარმოები ისტორიულ თემაზე „აღა მაჰმად ხან ყაჯარი" და სხვ. მან დიდი ძალისხმევა გასწია სახალხო მომღერალთა - აშუღების შემოქმედების პოპულარიზაციისთვის, რითაც ხელი შეუწყო ეროვნული მუსიკალური კულტურის განვითარებას. როდესაც 1908 წლის იანვარში, ბაქოს თეატრში დაიდგა ოპერა „ლეილი და მაჯნუნი", ის იყო პირველი აზერბაიჯანელი დირიჟორი, რომელიც ხელმძღვანელობდა გუნდსა და ორკესტრს (А. Багиров, Знатный Карабахский интеллигент. https://irs-az.com/new/files/2017/213/2720.pdf).

1917 წლის თებერვლის რევოლუციის დროიდან აბდურაჰიმ ახვერდოვი თბილისში ცხოვრობდა და ჩართული იყო საქართველოში ჩამოყალიბებულ მუსლიმთა ეროვნული საბჭოს საქმიანობაში, შედიოდა ასევე, თბილისის მუშათა დეპუტატების საბჭოს აღმასკომის შემადგენლობაში და გარკვეული დროით იყო ბორჩალოს მაზრის კომისარიც. 1918 წლის შემოდგომაზე, საქართველოს პარლამენტში აზერბაიჯანელთათვის გამოყოფილი კვოტით, ის გახდა პარლამენტის წევრი.

1919 წლიდან მუშაობდა აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სამინისტროში. იყო კონსული საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, მთიელთა რესპუბლიკასა და სომხეთის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში.

აზერბაიჯანის საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ აბდურაჰიმ ახვერდოვი ემიგრაციაში არ წასულა. ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტში კითხულობდა ლექციებს აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში. ეწეოდა მთარგმნელობით საქმიანობას. მის მიერ თარგმნილი უილიამ შექსპირის, ფრიდრიხ შილერის, ვალტერ სკოტის, ემილ ზოლას, მაქსიმ გორკის, ანტონ ჩეხოვისა და სხვა ნაწარმოებთა თარგმანები დღემდე თარგმნილი ლიტერატურის მაღალხარისხოვან ნიმუშებად ითვლება.

აბდურაჰიმ ახვერდოვი იყო აზერბაიჯანის მწერალთა კავშირის აღმასრულებელი მდივანი (1931-1932), მინიჭებული ჰქონდა „აზერბაიჯანის სსრ ხელოვნების დამსახურებული მოღვაწის" საპატიო წოდება.

აღსანიშნავია აბდურაჰიმ ახვერდოვის გამოსვლა საქართველოს პარლამენტში 1918 წლის

17 დეკემბერს, როდესაც საქართველო სომხეთის ჯარების თავდასხმას იგერიებდა. დეპუტატმა ერთმნიშვნელოვნად დაუჭირა მხარი საქართველოს რესპუბლიკას და აღნიშნა: როდესაც პარლამენტში შემოვედით, ჩვენს დეკლარაციაში განვაცხადეთ, რომ საქართველოს მუსლიმები ყოველგვარი შესაძლებელი ზომებით დაიცავენ თავიანთ სამშობლოს, ყველასაგან, ვინც არ უნდა იყოს მისი მტერი. და დღეს ამასვე ვაცხადებთ და ზეიმით ვიმეორებთ, როცა საჭიროა სიტყვიდან საქმეზე გადასვლა. უკვე შემდგარია ბორჩალოელ მუსლიმთა რაზმი, სიხარულით მიდის მათ წინააღმდეგ, ვინც ლამობს ფეხქვეშ გათელოს საქართველოსა და ამიერკავკასიის თავისუფლება (გაზ. „შრომა“, 1918 წ., 20 დეკემბერი).

საქართველოს პარლამენტის აზერბაიჯანელი წევრი ალი ჰაიდარ ქერიმის ძე კარაევი (1896-1938) – პოლიტიკური მოღვაწე, სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია „ჰუმეტის“ ერთ-ერთი ლიდერი, პუბლიცისტი და სხვადასხვა პერიოდული გამოცემის რედაქტორი იყო.

ქ. შემახაში, წვრილი ვაჭრის ოჯახში დაბადებული ალი ექვსი წლის ასაკში სასულიერო სკოლაში შეიყვანეს, შემდეგ კი სწავლა რეალურ სასწავლებელში განაგრძო, რომელიც 1915 წელს დაამთავრა. აქტიურ მონაწილეობას იღებდა კულტურულ-საგანმანათლებლო საზოგადოება „ნიჯათ“-ის შემახის განყოფილების მუშაობასა და რევოლუციურ პროპაგანდაში.

უმაღლესი განათლებისათვის საჭირო ფულის დასაგროვებლად, ალი კარაევი ბაქოში გადავიდა და მასწავლებლობა დაიწყო. 1916 წელს ის ნოვოჩერკასკში დონის პოლიტექნიკური ინსტიტუტის სტუდენტი გახდა, დაუახლოვდა სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობას და ჩაება სტუდენტურ მოძრაობაში. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ კარაევი შემახაში დაბრუნდა და ქმედით მონაწილეობას იღებდა კულტურულ, საგანმანათლებლო და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ საქმიანობაში.

შემახის მაზრის გლეხობამ იგი ამიერკავკასიის გლეხთა დეპუტატების სამხარეო ყრილობის დელეგატად წარგზავნა, რომელიც 1917 წლის ივნისში თბილისში გაიმართა. აქ იგი რეგიონის გლეხთა დეპუტატების საბჭოს ერთ-ერთ ხელმძღვანელად აირჩიეს. კარაევი შეუერთდა ორგანიზაცია „ჰუმმეტის“ თბილისის ორგანიზაციას, იყო აზერბაიჯანული გაზეთის „ალ ბაირაღის“ („წითელი დროშა“) სარედაქციო კოლეგიის წევრი, ხოლო შემდეგ თბილისშივე გამოსცა სატირული ჟურნალი სახელწოდებით „ტარტან-პარტანი“ („სისულელე“) (უსახსრობის გამო ჟურნალის მხოლოდ ერთი ნომერი გამოვიდა).

1918 წლის ოქტომბერში 22 წლის ალი კარაევი, აზერბაიჯანელთათვის გამოყოფილი კვოტით, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტის წევრი გახდა, თუმცა აქ დიდხანს არ უმოღვაწია – მალევე სადეპუტატო უფლებამოსილების შეჩერება მოითხოვა (საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში, 56-ე სხდომა. 1918 წ. 5 ნოემბერი, გვ. 1), რადგანაც არ იცოდა ქართული ენა და ვერ იღებდა მონაწილეობას კანონშემოქმედებით მუშაობაში. მისივე განცხადებით, არ უნდოდა მოეტყუებინა ის ადამიანები, ვინც პარლამენტის წევრად დაასახელა (ი. ირემაძე, კარაევი ალი ჰაიდარ ქერიმის ძე, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921). ენციკლოპედია-ლექსიკონი, თბ., 1918, გვ. 215).

ალი კარაევი 1918 წლის ბოლოდან აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის საკანონმდებლო ორგანოს დეპუტატია, გაერთიანებულია პარლამენტის სოციალისტურ ფრაქციასა და სხვადასხვა კომისიაში. იყო ბაქოში უნივერსიტეტის გახსნის თავგამოდებული მხარდამჭერი. მემარცხენე პოზიციაზე მდგარი კარაევი 1919 წლის თებერვლიდან ბოლშევიკთა რიგებში გადავიდა, რედაქტორობდა ან თანამშრომლობდა ადგილობრივ ბოლშევიკურ პრესაში, რომელთა ერთი ნაწილი ლეგალურად, მეორე კი არალეგალურად იბეჭდებოდა. აზერბაიჯანის გასაბჭოების შემდგომ მას ეკავა სხვადსხვა დარგის სახალხო კომისრის პოსტი. რეპრესირებულია 1938 წელს.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტში შედიოდა ასევე, აზერბაიჯანელი მწერალი, ჟურნალისტი და საზოგადო მოღვაწე აბდულ აზიზ შარიფოვი (შარიფ) (1895-

1988). იგი წარმოშობით ნახიჩევანიდან იყო, იქვე დაამთავრა დაწყებითი სკოლა, ხოლო საშუალო განათლება მიიღო თბილისში, სადაც მამის მეგობარს, აზერბაიჯანელ მწერალსა და პუბლიცისტს ჯალილ მამედყულიზადეს გახსნილი ჰქონდა სკოლა-პანსიონი. შარიფის პირველი ნაწერები სწორედ მამედყულიზადემ გამოაქვეყნა ჟურნალ „მოლლა ნასრედდინის" ფურცლებზე 1910 წელს.

1915 წელს აზიზ შარიფი მოსკოვში გაემგზავრა და სწავლა კომერციულ ინსიტუტში განაგრძო. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ იგი თბილისში დაბრუნდა და აქტიურ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და საგანმანათლებლო საქმიანობას შეუდგა. იყო აზერბაიჯანული სოციალ-დემოკრატიული პარტიის „ჰუმეტის" წევრი. 1917 წლის ბოლოს ნახიჩევანში ჩამოაყალიბა „წითელი გვარდია", რომელიც ადგილობრივი მუშებისა და გლეხებისგან შედგებოდა. 1918 წლის იანვარში აირჩიეს ნახიჩევანის მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარედ. მუსლიმთა ეროვნული საბჭოს საქველმოქმედო ფონდის მეშვეობით დახმარებას უწევდა მუსლიმ ლტოლვილებს.

აზიზ შარიფი კარგად იცნობდა ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ გარემოს, რამაც განაპირობა მისი წარდგენა საქართველოს პარლამენტის დეპუტატად ეთნიკური უმცირესობის კვოტით. იგი ჩინებულად ფლობდა ქართულ ენას და მოგვიანებით აზერბაიჯანულ ენაზე თარგმნა ეგნატე ნინოშვილის მოთხრობები და სხვ.

აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შარიფი ჩაება ანტისაბჭოთა საქმიანობაში, რისთვისაც 1921 დააპატიმრეს კიდეც, თუმცა მალევე გაანთავისუფლეს.

იმ დროს წითელი არმიის მიერ დაკავებული ნახიჩევანი გამოცხადებული იყო ნახიჩევანის საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკად (იარსება 1923 წლამდე, როდესაც გარდაიქმნა ნახიჩევანის ავტონომიურ რესპუბლიკად აზერბაიჯანის სსრ-ს შემადგენლობაში) და თავისი დიპლომატიური მისიები ჰყავდა მეზობელ ქვეყნებში. აზიზ შარიფი 1922 წელს იყო ნახიჩევანის სსრ წარმომადგენელი საქრთველოში (E. Kəlbizadə, İ. Hacıyev, Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan:Əcəmi, 2017, s. 62-63; 117-119).

1943 წელს დაამთავრა მოსკოვის მაქსიმ გორკის სახელობის ლიტერატურის ინსტიტუტი. დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „ჯალილ მამაყულუზადეს ცხოვრება და მოღვაწეობა", მუშაობდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობისა და მსოფლიო ლიტერატურის ინსტიტუტებში. იყო მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი. კითხულობდა ლექციებს ამიერკავკასიის ხალხთა ლიტერატურისა და ისტორიის შესახებ (ი. ირემაძე, შარიფოვი (შარიფ) აბდულ აზიზ. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921). ენციკლოპედია-ლექსიკონი, თბ., 1918, გვ. 480). აზიზ შარიფი არის მრავალი წიგნის ავტორი, მათ შორის: „მოლა ნასრედინის დაბადება", ბაქო, 1968 (რუსულ ენაზე); Keçmiş günlərdən, Atam və mən. Bakı: („გარდასული დღეებიდან. მამა და მე"), ბაქო, 1983 და სხვ. მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის აზერბაიჯანული მემუარისტიკის განვითარებაში.

საქართველოს მუსლიმთა ეროვნულმა საბჭომ საქართველოს პარლამენტის წევრობა აზერბაიჯანელთა კიდევ ერთ წარმომადგენელს – მირზა ჰუსეინ ჰასან ზადეს (1869-1948) მიანდო. ცნობები ჰუსეინ ზადეს ბიოგრაფიის შესახებ ძალიან მწირია. ცნობილია, რომ იგი იყო პედაგოგი. დამთავრებული ჰქონდა გორის სასულიერო სემინარია. 1912 წელს გამოსცა სახელმძღვანელო სახელწოდებით „თათრული ანბანი". მუშაობდა მასწავლებლად თბილისის ისტორიულ უბანში – ხარფუხში არსებულ თათრულ სკოლაში. აზერბაიჯანელ მოსახლეობაში სარგებლობდა პატივისცემითა და ავტორიტეტით. 1920 წელს ჰუსეინ ზადეს „სახალხო მასწავლებლის" წოდება მიანიჭეს. იგი ფართოდ იყო ჩართული საზოგადოებრივ საქმიანობაში, თუმცა არ წარმოადგენდა არც ერთ პარტიას. ეროვნულ უმცირესობათა სხვა წარმომადგენლების მსგავსად, საქართველოს პარლამენტის დეპუტატის მანდატი მანაც 1918 წლის ოქტომბერში მიიღო (საქართველოს ეროვნული არქივი, ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი

1836, ანაწ. 1, საქმ. 109, 119).

როდესაც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აზერბაიჯანელთა მონაწილეობაზე ვსაუბრობთ, აუცილებელია აღინიშნოს, რომ იმავე პერიოდში აზერბაიჯანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში ქმედითად იყო ჩართული ბაქოში არსებული ქართული ეროვნული საბჭო. ამ საბჭოს სახელით აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტის წევრები იყვნენ ჯერ გრიგოლ ცხაკაია, ხოლო შემდეგ ვლადიმერ ბაქრაძე (Э. Калибзаде, Грузины в парламенте АДР. https://kaspiy.az/news.php?id=82972#.YiJA0OhBzIU). ამასთან, არაერთი მაღალი რანგის ქართველი ოფიცერი მონაწილეობას იღებდა აზერბაიჯანის სამხედრო მშენებლობაში და სხვ.

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე მოღვაწეობდნენ ეთნიკური ნიშნით აღმოცენებული პოლიტიკური ორგანიზაციები თუ გაერთიანებები. მაგალითად, „მუსულმანთა ეროვნული საბჭო“ და „ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრები მუსულმანთა ჯგუფი“ საქართველოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნებში მონაწილეობდნენ, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური სუბიექტები. აზერბაიჯანელი აბდულ რაჰიმ ახვერდოვი, როგორც ამ ორგანიზაციების („თათართა ბლოკის“) წარმომადგენელი ცენტრალურ საარჩევნო კომისიაშიც შედიოდა (საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 1834, ანაწ. 2, საქმ. 74).

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მონაწილეობისათვის „მუსულმანთა ეროვნულმა საბჭომ“ 50 ათასი ბიულეტენი დაბეჭდა, „ბორჩალოს მუსულმანთა ჯგუფმა“ კი 83 ათასი (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წ., 31 იანვარი).

„მუსულმანთა ეროვნული საბჭოს“ საკანდიდატო სია (# 6) ხუთ ადამიანს აერთიანებდა: 1. ბაირამოვი ალაიბეკ ასლან აღა ოღლი (ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე), 2. ხან ახმედოვი აბბას კული ჯაბბარ ოღლი, 3. ბაირამოვი კასუმ აბას ოღლი, 4. ნარიმანოვი ალი მირზა მოლლა მაგომედ ოღლი (მასწავლებელი) 5. ხალილოვი ისმაილ ისა ოღლი. ხუთი კანდიდატი იყო დასახელებული ამავე ორგანიზაციის დამატებით სიაშიც (საქართველოს ეროვნული არქივი, ცენტრალურ საისტორიო არქივი, ფონდი 1834, ანაწ. 2, საქმ. 83).

„ბორჩალოს მუსულმანთა ჯგუფის“ - საკანდიდატო სიაც (# 12) ხუთ კანდიდატს აერთიანებდა. ესენი იყვნენ: 1. ახუნდოვი ბეიუკ ბეკ ალანბეკ ოღლი, 2. ალიაზადე მირზა რიზა მაჰმუდ ალი ოღლი, 3. მამედოვი მოლლა აბბას აჯიმ კაზი ოღლი, 4. მურსაკულოვი იბრაგიმ ბეკ აჯი აღა ოღლი, 5. კურბან ასან ოღლი (საქართველოს ეროვნული არქივი, ცენტრალურ საისტორიო არქივი, ფონდი 1834, ანაწ. 2, საქმ. N84; გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წ., 1 თებერვალი; პირველი საყოველთაო დემოკრატიული არჩევნები დამოუკიდებელ საქართველოში, თბ., 2017, გვ. 31).

ვერც ერთმა ამ ორგანიზაციამ საქართველოს დამფუძნებელი კრების ვერც ძირითად და ვერც დამატებით არჩევნებში სადეპუტატო მანდატისათვის საჭირო ხმების მოგროვება ვერ შეძლო. ამის მიუხედავად, აზერბაიჯანელები ქვეყნის უმაღლეს კანონშემოქმედებას მოწყვეტილნი არ ყოფილან. ეთნიკურად აზერბაიჯანელი სოციალ-დემოკრატი ჰუსეინ ყული-მამედ ოღლი მამედოვი საქართველოს დამფუძნებელი კრების წევრი გახდა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის # 1 სიით.

1875 წელს, აზერბაიჯანელი გლეხის ოჯახში დაბადებულმა ჰუსეინმა, რომელსაც მცირე საოჯახო განათლება ჰქონდა მიღებული, 1903 წლიდან საკუთარი ბედი რსდმპ-ს დაუკავშირა. 1904 წელს მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო ამ პარტიის მუსლიმური ფრაქცია „ჰუმეთის“ დაფუძნებაში. „ჰუმეთი“ ქართველ სოციალ-დემოკრატ მენშევიკებთან თანამშრომლობდა, განსაკუთრებით რუსეთის 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდგომ. ამ დროიდან მამედოვიც აქტიურად ჩანს ჩართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში, იგი არჩეული იყო იორმუღანლოს თემის თავმჯდომარედ.

როგორც ნოე ჟორდანია გვიმოწმებს, საქართველოს სოციალ-დემოკრატიაში შედიოდნენ „საქართველოს სომხები, თათრები, რუსები და ამათ გვერდით შემოდიოდნენ აზერბაიჯანის და სომხეთის სოციალ-დემოკრატები“ (ნ. ჟორდანია, ჩემი წარსული, თბ., 1990, გვ. 106). არაერთმა აფხაზმა, ოსმა, რუსმა, ებრაელმა, სომეხმა, ბერძენმა თუ გერმანელი ეროვნების მოქალაქემ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სიით სადეპუტატო მანდატები საქართველოს უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოში – დამფუძნებელ კრებაშიც მიიღო. მათ შორის იყო ჰუსეინ მამედოვიც (სიაში დასახელებული იყო მე-40 ნომრად).

საინტერესოა, რომ მამედოვი შედიოდა დამფუძნებელი კრების მიერ 1919 წლის მარტში შექმნილ დროებით კომისიაში, რომელსაც იმ დროს ახალციხეში შექმნილი კრიტიკული ვითარება უნდა შეეწსწავლა და დასკვნაც მოემზადებინა (საქართველოს დამფუძნებელი კრება. სხდომის ოქმები. ტ. I, 1919 წლის 12 მარტი – 27 მაისი, თბ., 2019, გვ. 51). მისი რამდენიმე წერილი დაიბეჭდა გაზეთში „ერთობა“. ცდილობდა მოსახლეობის პრობლემები მიეტანა ხელისუფალთა ყურამდე და უანგაროდ ზრუნავდა მათ გადასაჭრელად. შეიძლება ითქვას, რომ ჰუსეინ მამედოვი მუსლიმი მოსახლეობის ხმა იყო საქართველოს პარლამენტში.

საქართველოს ბოლშევიკური ოკუპაციის შემდეგ ემიგრაციაში არ გახიზნულა, დარჩა საქართველოში, თუმცა მისი შემდგომი ცხოვრება-საქმიანობის შესახებ ინფორმაცია არ მოგვეპოვება (ი. ხვადაგიანი, საქართველოს დამფუძნებელი კრება 1919, თბ., 2016, გვ.).

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის აზერბაიჯანელ მოქალაქეთა წარმომადგენლებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს საქართველოს კონსტიტუციის პროექტის იმ ნაწილის განხილვაში, რომელსაც ქვეყანაში ეროვნულ უმცირესობათა უფლებანი უნდა განესაზღვრა. დამფუძნებელი კრების საკონსტიტუციო კომისიამ საქართველოში მცხოვრებ ეროვნულ უმცირესობათა საბჭოებს წინადადებით მიმართა, თავიანთი შეხედულებანი ამ საკითხზე პროექტების სახით წარმოედგინათ. კომისიამ 7 სხვადასხვა პროექტი მიიღო, რომლებზეც მსჯელობას, მათივე წარმდგენთა მონაწილეობით, 1920 წლის მარტში რამდენიმე სხდომა მიეძღვნა.

კომისიაში ერთი ასეთი პროექტი აღმოსავლეთ საქართველოს მუსლიმთა (აზერბაიჯანელთა) სახელით იყო წარდგენილი. პროექტი ითხოვდა მუსლიმთათვის ერთი მინისტრისა და ორი მინისტრის მოადგილის არჩევის უფლებას; მუსლიმურ დასახლებებში მოსამართლეებად, გამომძიებლებად და ადმინისტრაციულ თანამდებობებზე პიროვნებათა არჩევა და დანიშვნა მუსლიმთაგან უნდა მომხდარიყო; ქვეყნის უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოში მუსლიმებს ადგილები მოსახლეობის პროპორციის შესაბამისად უნდა მისცემოდათ და ამ ადგილებზე კანდიდატებს თავად მუსლიმი მოსახლეობა აირჩევდა პოლიტიკური პარტიების მონაწილეობის გარეშე (საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 1833, ანაწ. 1, საქმ. 181, ფურც. 112; მ. მაცაბერიძე, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუცია: შემუშავება და მიღება, სახელმწიფოს მოწყობის კონცეფცია, თბ., 2021, გვ. 300). 1921 წლის 21 თებერვალს მიღებულ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის კონსტიტუციაში ეროვნულ უმცირესობებს 9 მუხლისაგან შემდგარი მთელი თავი დაეთმო, (თავი 14), რომელიც უფლებათა ფართო სპექტრს მოიცავდა.

ეროვნულ უმცირესობათა უფლებების აღიარების, დაცვისა და პატივისცემის პარალელურად, ქართული სახელმწიფო მათგან გარკვეულ მოვალეობათა შესრულებასაც მოითხოვდა. უპირველესად ეს იყო სამხედრო ბეგარა: 20-დან 40 წლამდე ასაკის რესპუბლიკის ყოველ მოქალაქეს, მათ შორის ეროვნულ უმცირესობათა წარმომადგენლებსაც, შეეიარაღებულ ძალებში (მუდმივ ჯარში ან ლაშქარში) სამსახური ეკისრებოდა. სახელმწიფოსადმი ლოიალურად განწყობილი რესპუბლიკის არაქართველი ეროვნების მოქალაქენი ამ ბეგარას პატიოსნად იხდიდნენ და ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცებაში თავიანთი წვლილიც შეჰქონდათ. მაგალითად, 1918 წლის ბოლოს, სომხეთ-საქართველოს ომის მსვლელობისას,

ბორჩალოელმა მუსლიმებმა ოპერატიულად შეადგინეს შეიარაღებული რაზმი და ფრონტზე გაგზავნა ითხოვეს. რაზმის მეთაურის სიტყვით: „საქართველოს მიწა-წყალზე მცხოვრები მაჰმადიანები თავის წმინდა მოვალეობად სთვლიან იარაღით ხელში სამშობლო საქართველო უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე დაიცვან“ (გაზ. „საქართველო“, 1919 წ., 1 იანვარი). მსგავსი პოზიცია გამოხატა საქართველოს პარლამენტში მუსლიმთა წარმომადგენელმა აბდურაჰიმ ახვერდოვმა, რომელმაც დაარწმუნა ქვეყნის უმაღლესი წარმომადგენლობითი დაწესებულება, რომ მუსლიმები ხალისით მიდიან მათ წინააღმდეგ საბრძოლველად, ვინც ლამობს „ფეხქვეშ გათელოს საქართველოს თავისუფლება და თავისუფლება ამიერკავკასიისა (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918 წ., 19 დეკემბერი).

1921 წლის თებერვალში, როდესაც საქართველოს საზღვრებში საბჭოთა რუსეთის წითელი არმიის ნაწილები შემოიჭრნენ, ბორჩალოელი მუსლიმების დელეგაცია წარუდგა მთავრობის თავმჯდომარე ნოე ჟორდანიას და განუცხადა, რომ „მთელი მუსულმანობა მზად არის სისხლით დაიცვას საქართველოს მიწა-წყალი ვერაგ მტრისაგან“ და ითხოვა: ყველანი, ვისაც კი ხელში თოფის დაჭერა შეუძლია, ფრონტზე გაგვინვიეთო (გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1921 წ., 18 თებერვალი). ეს რომ ლიტონი სიტყვები არ იყო, მოწმობს კონკრეტული ფაქტი: მეორე დღეს, პოლკოვნიკ ედიგაროვის მეთაურობით, შეიკრიბა ბორჩალოელ და თბილისელ მუსლიმთა 200-კაციანი რაზმი (გაზ. „საქართველო“, 1921 წ., 19 თებერვალი), რომელმაც დედაქალაქის მისადგომებთან მონაწილეობა მიიღო წითელი არმიის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1918-1921 წლები საქართველოს ეროვნული უმცირესობებისათვის ერთგვარი ტესტი აღმოჩნდა ქართველებთან მათი თანაცხოვრების სიმტკიცეზე. ზოგმა უორგულა თავისუფალ ქართულ სახელმწიფოს, მასში ცხოვრება აღარ ისურვა, დაპირისპირება და სეპარატიზმი აირჩია. ნაწილმა აჯანყებებით ქვეყნისაგან ჩამოშორებაც დააპირა, თუმცა უშედეგოდ. მათგან განსხვავებით, აზერბაიჯანელებმა გამოცდა წარმატებით ჩააბარეს. საქართველოს მკვიდრმა, მათ შორის, თბილისელმა აზერბაიჯანელებმა თავი დემოკრატიული რესპუბლიკის სრულუფლებიან მოქალაქეებად აღიქვეს და მისადმი სრული ლოიალობა შეინარჩუნეს. ამას აზერბაიჯანელების მხრიდან სახელმწიფოს მიმართ პასუხისმგებლობა, მოქალაქეობრივ ვალდებულებათა შესრულება და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩართულობა-მონაწილეობაც ადასტურებს.

AZERBAIJANIS IN THE POLITICAL LIFE OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA

One of the most important steps towards the renewal of the independent state life of Georgia was taken in November 1917, when delegates from political parties, public organizations, cultural-educational, commercial and other institutions, representatives of ethnic minorities living in western or eastern Georgia gathered at the National Congress in Tbilisi. Congress elected a National Council, which was tasked with leading the country.

The National Council established at this congress, on May 26, 1918, approved the Act of Independence of Georgia, declared the restoration of the state independence of Georgia, and established the Democratic Republic of Georgia.

The sitting of the National Council of Georgia was attended by the representative of the Azerbaijanis, a member of the National Council of Azerbaijan Fatali Khan Khoisky. He welcomed the historic decision of the Georgian nation and wished them success and development of sovereign Georgia.

At that time, according to the general census, there were 62,377 Georgians living in Tbilisi, while the Tatar population numbered 7,613 (Journal of Our City, 1920, # 4-5, pp. 44; 46). Many people of many other nationalities and ethnicities lived in the capital and across the country. Therefore, in the newly created Georgian state, the problem of defining and establishing the rights of national minorities, as they were then called, "fragmented nations", has become one of the priority tasks.

The ruling political force of the Democratic Republic of Georgia, the Social Democratic Party, chose a tolerant course towards national minorities as soon as it came to power. According to Noe Jordania, in Georgia "we defended the interests of all nations equally, for us there was no Hellenic and Barbaric, we considered everyone Hellenic" (N. Jordania, My Past, Tbilisi, 1990, p. 104). The attitude of the opposition political spectrum towards non-Georgians living in Georgia was also tolerant. The "broken nations" were given the opportunity of harmonious coexistence with Georgians and free social, economic, and cultural development. The problem of the perfect integration of national minorities into the public life of the country was a subject of constant attention for the government.

According to the "Statute of Citizenship of the Democratic Republic of Georgia", which was drafted by the National Council in July 1918, citizenship was granted to all citizens of the country who lived on the territory of Georgia at the time of the proclamation of the Republic. Unlike the part of the Russian and Armenian population living in Georgia, who boycotted the law on citizenship (M. Kvaratskhelia, Tbilisi self-government (1917-1921), doctoral dissertation for the degree of Doctor of History, Tbilisi, 2014, p. 69; 78), no dissatisfaction was expressed on this ground by the local Muslim community.

The Law on Citizenship of the Democratic Republic of Georgia, approved by the Constituent Assembly on May 27, 1919, further facilitated the acquisition of citizenship status.

The basic civil rights of national minorities, such as freedom of expression, peaceful assembly and association, freedom of religion, and others, were not only proclaimed but also protected in the Democratic Republic of Georgia. The promises made in the legal acts were consistently implemented in practice. The state ensured the protection and preservation of the identity of minorities (religion, language, traditions, and cultural heritage). The activities of religious denominations and cultural and educational institutions were unlimited. For example, when the Parliament of Georgia passed the Law on the Abolition of the Teaching of the Divine Law on November 26, 1918, and prohibited the teaching of this subject in all types of schools, both public and private, and abolished the position of its teachers (Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia. 1918-1921., 1990, p. 110), Muslim schools were not affected by this restriction (Parliament of Georgia. Shorthand Report, sitting of November 26, 1918).

Moreover, it was planned to create a division of the Muslim religious officials in Georgia, so that the

part of the population professing Islam would not feel excluded from the life of the country (National Archive of Georgia, Historical Central Archive, Fund 1863, part. 1, case. 846, sheet. 6).

There were only 31 Tatar schools in the Democratic Republic of Georgia, almost a third of which operated in Tbilisi. It should be noted that a significant part of these schools was funded from the state budget. Georgian language, history, and geography of Georgia were taught in them, as well as in other schools of national minorities (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1935, ref. 1, cas. 84, p. 26). It is also noteworthy that the government also took care of the training of teachers in these schools. According to the newspaper Sakartvelo, "the Ministry of Public Education will present a relevant report on the opening of courses for Muslim teachers these days" (Newspaper Sakartvelo, January 21, 1919).

The Azerbaijani population of Tbilisi was represented in the city self-government, which was responsible for: collecting and disposing of taxes, managing the city's real and movable property, overseeing police, financing educational institutions, health care, and taking care and developing industry, commerce, and credits, food supplies for the population, etc. On July 30, 1917 elections of the City Council, the Muslim organization withdrew 3 votes (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 192, ref. 4, cas. 120, pp. 189-190). As for the Tbilisi Voters' Council (so-called after the declaration of independence of the Duma of the capital), which was elected on February 2, 1919, the Muslim Council of Georgia failed to collect proper votes and was left without a vote (Newspaper Ertoba, February 5, 1919; Newspaper Sakartvelo, 1919, February 5).

These self-government elections are also noteworthy in other respects. 1. The City council of the capital created a comfortable environment for female voters of the Muslim faith to participate in the elections; An Azerbaijani Muslim woman was elected to vote in for the Tiflis Uyezd community.

Taking into account the specifics of the religious and family life of Muslim women, the Tbilisi Council, on February 2, 1919, during the city council elections in a Muslim-populated part of the capital (Fifth Commissariat, Precinct # 17), appointed Mrs. (Khuramovichi). And a separate box for ballot papers for Muslim women voters was set up. (Newspaper Sakartvelos Respublika, January 31, 1919) (presumably, the city's experience was taken into account by the Central Election Commission of the Constituent Assembly, and the same rule was used in the country's supreme legislative elections just two weeks later).

After the overthrow of the Tsarist government in Russia, the issue of women's emancipation became more relevant. This process also involved Muslim women. In the autumn of 1918, the Georgian periodical press provided the reader with interesting information, writing: "One very funny event is noteworthy; "Among the speakers is a Muslim woman from the Karayaz district, Paris-Khanum Sofiev." The newspaper singled out this story as important news in the life of the Muslim community in the region. They may not have known it in Georgia at the time, but modern research showed that the social activism of Muslim women was observed in other parts of the former empire as well. In 1917, for example, Muslim singer Abru Saif was elected to the Ufa City Council. She also became the only woman to enter the national legislature - the Millet Majlis. The same year, at the Congress of All-Russian Muslims in Moscow, Mukhlisa Bubi was elected as a Qadi which was the first case in the history of Islam (L. Gabdrafikova, At the beginning of the 20th century, Tatar women were the most emancipated among all Muslim women in Russia. https://realnoevremya.ru/articles/25438).

In the life of Muslim women in the South Caucasus, the constituency of the village of Karayazi in the Tbilisi region stands out in this respect. In this predominantly ethnic Azerbaijani village, candidates from influential political parties, the Social Democrats, the Federalists, the National Democrats, and others, competed to win elections. The non-partisan candidate, Fari-Khanum Sofieva, a Muslim woman of Azerbaijani nationality, won this seat and won the mandate of the Tiflis Uyezd Council.

Fari-Khanum has emerged as a recognized leader of its village and region, radically shattering stereotypes about the capabilities of Muslim women in traditional society (I. Khvadagiani, Patriarch of Karayaz - Fari-Khanum Sofieva http://archive.ge/ka/blog/)

In the Democratic Republic of Georgia, almost all national minorities, including Azerbaijanis, formed their national councils and enjoyed the rights of cultural autonomy. Minority representatives were given a seat by a special quota in the Georgian National Council, which was transformed into the Parliament of Georgia in October 1918. National minorities held a total of 26 seats in the Parliament of Georgia, 4 of which belonged to the delegates of the Azerbaijani ethnos (Tatars) (Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia. 1918-1921, Tbilisi, 1990, p. 62). They were: 1. Abdurahim Bey Asadbek Akhverdov (Hakhverdiyev), 2. Ali Haidar Karim Karaev, 3. Abdul Aziz Sharifov (Sharif) and 4. Hussein Hassan Zade.

Abdurahim Akhverdov (1870-1933) was an Azerbaijani writer and political figure. He was born in Shusha, in a family of impoverished aristocrats. He also studied at a Russian-Tatar primary school and a real school. He then moved to Tbilisi, graduated from the city's real school, and in 1891 moved to St. Petersburg, where he continued his studies at the Institute of Railway Engineers. He was fascinated by theater and also, as a free listener, attended lectures at the Faculty of Oriental Languages of the Imperial University of St. Petersburg. Studied Persian and Arabic languages, literature of the peoples of the East, etc. He successfully passed the exams in both higher education institutions and, in addition to a diploma in railway engineering, also obtained a diploma in oriental philology.

His first play, Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini ("If you eat goose meat, you will feel the taste of it") published in 1892, quickly gained recognition. Akhverdov's work was greatly influenced by the artistic legacy of the famous Azerbaijani writer Mirza Fatali Akhundov. His dramatic works were often staged and enjoyed popularity among the audience.

In parallel with writing, Abdurahim Akhverdov was involved in public and political activities. In 1904 he was elected to the Shushi City Council, and in 1906 - a member of the State Duma of the first convocation of Russia from the province of Elizavetpol. The Duma was soon dismissed and the Azerbaijani MP also returned to his homeland.

In 1906, Jalil Mamedkulizade, the editor of the newly founded Azerbaijani satirical magazine Mullah Nasruddin, invited a playwright to work in Tbilisi, and Akhverdov became one of the active authors of the publication. He published stories, feuilletons, and publicist letters ruthlessly criticized the vices of the bureaucratic state system, the greed of the landlords, and the religious fanaticism of the clergy. During this period, he wrote such famous short stories and novels as "Father and Son", "Sheikh Shaban", as well as comedies "Fantasy", "Friends of the Nation", "Who is to blame?", Dramatic works on the historical theme "Agha Mohammad Khan Qajar", and so on. He made great efforts to popularize the works of folk singers – Ashughs, thus contributing to the development of national musical culture. When the opera "Layla and the Majnun" was staged at the Baku Theater in January 1908, he was the first Azerbaijani conductor to lead a choir and orchestra (A. Bagirov, Noble Karabakh intellectual. Https://irs-az.com/new/files/2017 /213/2720.pdf).

Since the February Revolution of 1917, Abdurahim Akhverdov lived in Tbilisi and was involved in the activities of the National Council of Muslims established in Georgia. He was also a member of the Executive Committee of the Tbilisi Workers' Council of Deputies and for some time was also a commissioner of the Borchaly Uyezd. In the autumn of 1918, he became a member of parliament with a quota for Azerbaijanis in the Georgian parliament.

From 1919 he worked in the Ministry of Foreign Affairs of the Democratic Republic of Azerbaijan. Was the Consul in the Democratic Republic of Georgia, the Mountainous Republic of the Northern Caucasus, and the Democratic Republic of Armenia.

Abdurrahman Akhverdov did not emigrate after the establishment of the Soviet government in Azerbaijan. He lectured on Azerbaijani literature at Baku State University. Was engaged in translation activities. The translations of William Shakespeare, Friedrich Schiller, Walter Scott, Emile Zola, Maxim Gorky, Anton Chekhov, and others are considered to be the highest quality works of translated literature to date.

Abdurahim Akhverdov was the Executive Secretary of the Writers' Union of Azerbaijan (1931-1932) and was awarded the title of "Honored Art Worker of the Azerbaijani SSR".

Abdurahim Akhverdov's speech in the Georgian Parliament on December 17, 1918, when Georgia repulsed the attack of the Armenian troops, is noteworthy. The MP unequivocally supported the Republic of Georgia and noted: When we entered the Parliament, we declared in our declaration that the Muslims of Georgia will protect their homeland by all possible measures, from all whoever is its enemy. And today we say the same thing and repeat it with celebration when it is necessary to move from words to actions. A detachment of Borchalo Muslims has already been formed, happily going against those who want to trample on the freedom of Georgia and the Transcaucasia (Newspaper Shroma, December 20, 1918).

Ali Haidar Kerim Karaev (1896-1938), an Azerbaijani member of the Georgian Parliament, was a political figure, one of the leaders of the Social-Democratic organization Humet, a publicist and the editor of various periodicals.

Born into a small merchant family in Shemakha, Ali was admitted to a theological school at the age of six and then continued his education at a real school, graduating in 1915. He took an active part in the work of the Shemakhi branch of the Cultural-Educational Society "Nijat" and the revolutionary propaganda.

To raise money for higher education, Ali Karaev moved to Baku and began teaching. In 1916 he became a student at the Donetsk Polytechnic Institute in Novocherkassk, became acquainted with the Social-Democratic movement, and became involved in the student movement. After the February Revolution of 1917, Karaev returned to Shemakha and took an active part in cultural, educational, and socio-political activities.

The peasants of the Shemakhi district sent him as a delegate to the regional congress of the Transcaucasian peasants' deputies, which was held in June 1917 in Tbilisi. Here he was elected one of the heads of the Council of Peasants of the Region. Karaev joined Hummet's Tbilisi branch, was a member of the editorial board of the Azerbaijani newspaper Al Bairagh (Red Flag), and later published a satirical magazine in Tbilisi called Tartan-Partan (Nonsense) (the only issue of the magazine due to lack of funds).

In October 1918, Ali Karaev, who was 22 at that time, became a member of the Parliament of the Democratic Republic of Georgia with a quota allocated to Azerbaijanis, but did not stay here long - he soon demanded the suspension of his parliamentary mandate (Parliament of Georgia. Shorthand Report, 56th Sitting. November 5, 1918, p. 1), because he did not know the Georgian language and could not take part in legislative work. According to him, he did not want to deceive the people who nominated him as a member of parliament (I. Iremadze, Karaev Ali Haidar Kerim, Democratic Republic of Georgia (1918-1921). Encyclopedia-Dictionary, Tbilisi, 1918, p. 215).

Ali Karaev was a member of the legislature of the Democratic Republic of Azerbaijan since the end of 1918, united in the Socialist faction of parliament and various commissions. Was a staunch supporter of the opening of a university in Baku. Karaev, a leftist, joined the Bolsheviks in February 1919, editing or collaborating with the local Bolshevik press, some of which were published legally and some illegally. After the socialization of Azerbaijan, he held the post of People's Commissar in various fields. Repressed in 1938.

The Parliament of the Democratic Republic of Georgia also included the Azerbaijani writer, journalist, and public figure Abdul Aziz Sharifov (Sharif) (1895-1988). He was originally from Nakhichevan, where he graduated from primary school and received his secondary education in Tbilisi, where his father's friend, Azerbaijani writer and publicist Jalil Mammadkulizade, had opened a boarding school. The first writings of Sharif were published by Mamedkulizade in the magazine "Mullah Nasruddin" in 1910.

In 1915, Aziz Sharif left for Moscow and continued his studies at the Commercial Institute. After the February Revolution of 1917, he returned to Tbilisi and became involved in socio-political and educational activities. He was a member of the Azerbaijani Social Democratic Party "Humet". At the end of 1917, a formed "Red Guard" in Nakhichevan, consisting of local workers and peasants. In January 1918, he was elected Chairman of the Executive Committee of the Nakhichevan Workers' and Soldiers' Council of Deputies. The National Council of Muslims provided assistance to Muslim refugees through a charity fund.

Aziz Sharif was well acquainted with the Georgian socio-political environment, which led to his nomination as a member of the Georgian Parliament with an ethnic minority quota. He was fluent in Georgian and later translated Egnate Ninoshvili's stories into Azerbaijani.

After the establishment of Soviet rule in Azerbaijan, Sharif became involved in anti-Soviet activities, for which he was arrested in 1921, but was soon released.

Occupied by the Red Army at the time, Nakhichevan was declared the Nakhichevan Soviet Socialist Republic (it existed until 1923 when it was transformed into the Nakhichevan Autonomous Republic within the Azerbaijani SSR) and had its diplomatic missions in neighboring countries. Aziz Sharif was the representative of the Nakhichevan SSR in Georgia in 1922 (E. Kəlbizadə, H. Hacıyev, Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, pp. 62-63; 117-119).

In 1943 he graduated from the Maxim Gorky Institute of Literature in Moscow. He defended his doctoral dissertation on "The Life and Work of Jalil Mamakuluzade", and worked at the Institutes of Oriental Studies and World Literature of the USSR Academy of Sciences. Was a professor at Moscow State University. He lectured on the literature and history of the Transcaucasian peoples (I. Iremadze, Sharifov (Sharif) Abdul Aziz. Democratic Republic of Georgia (1918-1921). Encyclopedia-Dictionary, Tbilisi, 1918, p. 480). Aziz Sharif is the author of many books, including: "Birth of Mullah Nasruddin", Baku, 1968 (in Russian); Keçmiş günlərdən, Atam və mən. Bakı: ("From the Past Days. Father and I"), Baku, 1983 and others. He made a significant contribution to the development of Azerbaijani memoirs.

The National Council of Muslims of Georgia entrusted the membership of the Parliament of Georgia to another representative of the Azerbaijanis – Mirza Hussein Hasan Zade (1869-1948). Information on the biography of Hussein Zadeh is very scarce. It is known that he was a teacher. He graduated from Gori Theological Seminary. He published a textbook entitled "Tatar Alphabet", worked as a teacher at a Tatar school in the historic district of Tbilisi - Kharpukhi, and enjoyed the respect and authority of the Azerbaijani people. Like other members of national minorities, he was elected to the Parliament of Georgia in October 1918 (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1836, ref. 1, cas. 109, 119).

When we talk about the participation of Azerbaijanis in the political life of the Democratic Republic of Georgia, it is necessary to mention that at the same time the Georgian National Council in Baku was actively involved in the public and political life of Azerbaijan. On behalf of this council, first Grigol Tskhakaia was a member of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, and then Vladimer Bakradze (E. Kalibzade, Georgians in the ADR Parliament. https://kaspiy.az/news.php?id=82972#.YiJA0OhBzIU). In addition, several high-ranking Georgian officers took part in the military construction of Azerbaijan and others.

Ethnic political organizations or unions operated in the Democratic Republic of Georgia without any

restrictions. For example, the National Council of Muslims and a group of Muslims living in Borchaly Uezd participated in the elections of the highest legislative body of Georgia as independent political entities. Abdul Rahim Akhverdov from Azerbaijan, as a representative of these organizations ("Tatar bloc"), was also a member of the Central Election Commission (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1834, ref. 2, cas. 74).

The National Council of Muslims printed 50,000 ballot papers for the elections to the Constituent Assembly of Georgia, while the Muslim Group of Borchalo printed 83,000 ballots (Newspaper Sakartvelos Respublika, January 31, 1919).

The list of candidates for the National Council of Muslims (# 6) consisted of five people: 1. Bairamov Alaibek Aslan Agha Oghli (Deputy Chairman of the National Council), 2. Khan Akhmedov Abbas Kuli Jabbar Oghli, 3. Bairamov Kasum Abbas Oghli, 4. Narimanov Ali Mullah Magomed Oghli (Teacher) 5. Khalilov Ismail Isa Oghli. Five candidates were nominated in the additional list of the same organization (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1834, ref. 2, cas. 83).

"The Borchalo Muslim Group's" candidate list (# 12) also included five candidates. These were: 1. Akhundov Beyuk Bek Alanbek Oghli, 2. Aliazade Mirza Riza Mahmud Ali Oghli, 3. Mamedov Molla Abbas Ajim Kazi Oghli, 4. Mursakulov Ibragim Bek Aji Agha Oghli, 5. Kurban Asan Oghli (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1834, ref. 2, cas. 84; Newspaper Sakartvelos Respublika, February 1, 1919; The First Universal Democratic Elections in Independent Georgia, Tbilisi, 2017, p. 31).

None of these organizations was able to get the votes needed for the mandate of a member of the Constituent Assembly of Georgia, nor in the by-elections. Nevertheless, Azerbaijanis have not been disconnected from the country's highest legislative body. Ethnic Azerbaijani Social Democrat Hüseyn Faiq oğlu became a member of the Constituent Assembly of Georgia as the # 1 on the list of the Georgian Social-Democratic Party.

Born in 1875 to a peasant family in Azerbaijan, Hussein, who had received little family education, linked his destiny to the RSDLP in 1903. In 1904, he took an active part in founding the party's Muslim fraction, "Humet". "Humet" cooperated with the Georgian Social Democrat Mensheviks, especially after the Russian Revolution of February 1917. From that time on, Mammadov also seems to be actively involved in public and political life, he was elected chairman of the Yormughanlo community.

As Noe Jordania confirms, Georgia's social democracy included "Georgian Armenians, Tatars, Russians, and alongside them the Social Democrats of Azerbaijan and Armenia" (N. Jordania, My Past, Tbilisi, 1990, p. 106). Numerous Abkhazians, Ossetians, Russians, Jews, Armenians, Greeks, and Germans have been elected to the Constituent Assembly of Georgia as members of the Social Democratic Party. Among them was Hussein Mammadov (he was ranked 40th on the list).

Interestingly, Mammadov was a member of the temporary commission set up by the Constituent Assembly in March 1919 to study the critical situation in Akhaltsikhe at that time and to prepare a report (Constituent Assembly of Georgia. Minutes of the Session. Vol. I, March 12, 1919 - May 27, 1919, Tbilisi). 2019, p. 51). Several of his letters were published in the newspaper "Ertoba". He tried to bring the problems of the population to the attention of the authorities and unselfishly cared to solve them. It can be said that Hussein Mammadov was the voice of the Muslim population in the Parliament of Georgia.

After the Bolshevik occupation of Georgia, he did not emigrate and stayed in Georgia, although we do not have information about his further life and activities (I. Khvadagiani, The Founding Assembly of Georgia 1919, Tbilisi, 2016, p.).

Representatives of the Azerbaijani citizens of the Democratic Republic of Georgia took an active part in the discussion of the part of the draft Constitution of Georgia, which was to define the rights of national minorities in the country. The Constitutional Commission of the Constituent Assembly

addressed the Councils of National Minorities living in Georgia with a proposal to present their views on this issue in the form of drafts. The commission adopted seven different drafts, which were discussed in several sessions in March 1920 with the participation of their representatives.

One such project was submitted to the commission on behalf of the Muslims (Azerbaijanis) of Eastern Georgia. The project called for Muslims to elect one minister and two deputy ministers; The selection and appointment of judges, investigators, and administrators in Muslim settlements should have taken place among Muslims; In the supreme legislative body of the country, Muslims were to be given seats in proportion to the population, and candidates for these seats were chosen by the Muslim population without the participation of political parties (National Archives of Georgia, Central Historical Archive, fund 1833, ref. 1, cas. 181, p. 112; M. Matsaberidze, Constitution of Georgia of 1921: Elaboration and Adoption, Concept of State Organization, Tbilisi, 2021, p. 300). The Constitution of the Democratic Republic of Georgia, adopted on February 21, 1921, devoted a whole chapter of 9 articles (Chapter 14) to national minorities, which covered a wide range of rights.

In addition to recognizing, protecting, and respecting the rights of national minorities, the Georgian state also required them to perform certain duties. Primarily it was a military tax: every citizen of the Republic between the ages of 20 and 40, including members of national minorities, was required to serve in the armed forces (permanent army or lashqari). Citizens of non-Georgian nationalities loyal to the state paid this tax honestly and also contributed to strengthening the country's defense capabilities. For example, at the end of 1918, during the Armenian-Georgian war, the Muslims of Borchalo operatively formed an armed detachment and demanded to be sent to the front. According to the commander of the detachment: "Muslims living on the land and water of Georgia consider it their sacred duty to defend their homeland Georgia with the last drop of blood" (Newspaper Sakartvelo, January 1, 1919). A similar position was expressed by Abdurahim Akhverdov, a Muslim representative in the Georgian parliament, who assured the country's highest representative body that Muslims were willing to go to war against those who sought to "trample on the freedom and liberty of the Transcaucasus" (Newspaper Sakartvelos Respublika, December 19, 1918).

In February 1921, when units of the Soviet Russian Red Army invaded Georgia, a delegation of Muslims from Borchalo presented himself to Prime Minister Noe Jordania and told him that "all Muslims are ready to defend Georgia's land and water from the evil enemy." And they demanded to recruit everybody able to carry arms to fight (Newspaper Sakartvelos Respublika, February 18, 1921). That these were not empty words is evidenced by a concrete fact: the next day, under the command of Colonel Edigarov, a 200-strong detachment of Muslims from Borchalo and Tbilisi (Newspaper Sakartvelo, February 19, 1921) assembled and took part in the fight against the Red Army on the outskirts of the capital.

The years 1918-1921 turned out to be a kind of test for the national minorities of Georgia on the strength of their coexistence with Georgians. Some people betrayed the free Georgian state, they no longer wanted to live in it, and they chose confrontation and separatism. Part of them tried to break away from Georgia through uprisings, though with no results. Unlike them, the Azerbaijanis passed the test successfully. Residents of Georgia, including Azerbaijanis from Tbilisi, perceived themselves as full citizens of the Democratic Republic and maintained full loyalty to it. This is confirmed by the responsibility of the Azerbaijanis towards the state, fulfillment of civic obligations, and involvement in public and political life.

AZƏRBAYCANLILAR GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ SİYASİ HƏYATINDA

Gürcüstanın müstəqil dövlət həyatının yenilənməsi yolunda əhəmiyyətli addımlardan biri 1917-ci ilin noyabr ayında atılmışdır ki, həmin zaman siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, mədəni-maarif, kommersiya və digər müəssisələrin deleqatları, Qərbi və ya Şərqi Gürcüstanda yaşayan etnik azlıqların nümayəndələri Tbilisidə milli qurultayda toplaşmışdılar. Qurultay Milli Şuranı seçmiş və öhdəsinə faktiki olaraq ölkəyə rəhbərlik etmək vəzifəsini qoymuşdur.

Məhz həmin qurultayda yaradılmış Milli Şura 26 may 1918-ci il tarixində Gürcüstanın müstəqillik aktını təsdiq etmiş, Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsini elan etmiş və Gürcüstan Demokratik Respublikasını formalaşdırmışdır.

Gürcüstan Milli Şurasının həmin iclasında azərbaycanlıların nümayəndəsi, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olan Fətəli xan Xoyski iştirak edirdi. O, gürcü xalqının tarixi qərarını alqışlayaraq suveren Gürcüstana müvəffəqiyyət və inkişaf arzulamışdır.

Həmin zaman, ümumi siyahıyaalmanın məlumatlarına əsasən, Tbilisidə 62 377 gürcü yaşayırdı, tatar əhalisi isə 7 613 nəfər təşkil edirdi ("Bizim şəhər" jurnalı, 1920, №4-5, səh. 44; 46). Paytaxtda və ölkə miqyasında başqa bir çox millət və etnosun nümayəndələri də çox sayda yaşayırdılar. Buna görə də yeni yaradılmış gürcü dövlətində milli azlıqların, o zaman adlandırdıqları kimi, "qırıntı millətlərin" hüquqlarının müəyyən edilmə və möhkəmləndirmə problemi prioritetli vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

Gürcüstan Demokratik Respublikasını idarə edən siyasi qüvvə, Sosial-Demokrat partiyası hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra milli azlıqlara qarşı tolerant kursu seçmişdir. Noe Jordanianın dediyinə görə, Gürcüstanda "bütün millətlərin maraqlarını bərabər şəkildə qoruyurduq, bizim üçün ellin və barbar yox idi, hər kəsi ellinlər olaraq hesab edirdik" (N. Jordania, Mənim keçmişim, Tb., 1990, səh. 104). Gürcüstanda yaşayan qeyri-gürcülərə qarşı müxalifət siyasi spektrinin münasibəti də tolerant idi. "Qırıntı millətlərə" gürcülərlə birlikdə harmonik şəkildə yaşamaq, azad sosial, iqtisadi və mədəni inkişaf imkanı verilmişdir. Ölkənin ictimai həyatına milli azlıqların tamdəyərli inteqrasiyası problemi hakimiyyət üçün daima diqqət predmeti olmuşdur.

Hələ 1918-ci ilin iyul ayında Milli Şura tərəfindən işlənib hazırlanmış "Gürcüstan Demokratik Respublikasının vətəndaşlıq əsasnaməsi" ilə respublika elan edildiyi zaman Gürcüstan ərazisində yaşayan ölkənin bütün sakinlərinə vətəndaşlıq verilmişdir. Vətəndaşlıq haqqında qanunu (M. Kvaratsxelia, Tbilisi şəhərinin özünüidarəetməsi (1917-1921-ci illər), tarix doktoru akademik dərəcəsini əldə etmək üçün yerinə yetirilmiş doktorluq işi, Tb., 2014, səh. 69; 78) boykot ilə qarşılayan Gürcüstanda yaşayan rus və erməni əhalisinin bir hissəsindən fərqli olaraq, yerli müsəlman icması tərəfindən bu zəmində hər hansı bir narazılıq bildirilməmişdir.

Təsis yığıncağı tərəfindən 27 may 1919-cu il tarixində təsdiq edilmiş Gürcüstan Demokratik Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunu vətəndaş statusunun əldə edilməsini daha da asanlaşdırmışdır.

İfadə etmə azadlığı, dinc toplaşma və birləşmə, inanc azadlığı və sair kimi milli azlıqların əsas vətəndaş hüquqları Gürcüstan Demokratik Respublikasında təkcə bəyan edilməmişdi, həm də qorunmuş idi. Hüquqi aktlarda elan edilmiş vədlər ardıcıl şəkildə təcrübədə həyata keçirilirdi. Dövlət azlıqların eyniliyinin (din, millət, ənənələr və mədəni irsinin) qorunması və saxlanılmasını təmin edirdi. Dini konfessiyaların, mədəniyyət və maarif müəssisələrinin fəaliyyəti məhdudiyyətsiz idi. Məsələn, Gürcüstan Parlamenti 26 noyabr 1918-ci il tarixində "İlahi qanun tədrisinin ləğv edilməsi haqqında" qanunu qəbul etdiyi və respublikanın bütün növ, dövlət, eləcə də özəl məktəblərində bu fənnin tədrisini qadağan etdiyi, onun müəllimlərinin vəzifəsini ləğv etdiyi zaman (Gürcüstan Demokratik

Respublikasının hüquqi aktlarının toplusu. 1918-1921, Tb., 1990, səh. 110), həmin məhdudiyyət müsəlman məktəblərinə aid edilməmişdir (Gürcüstan Parlamenti. Stenoqrafik hesabat, 26 noyabr 1918-ci il tarixli iclas). Bundan əlavə, Gürcüstan Müsəlman Ruhani Adı İdarəsinin yaradılması planlaşdırılırdı ki, dini islam olan əhalinin bir hissəsi özünü rədd edilmiş hiss etməsin (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1863, qeyd 1, iş 846, vərəq 6).

Gürcüstan Demokratik Respublikasında yalnız 31 tatar məktəbi mövcud idi, hansılardan demək olar ki, üçdə biri Tbilisidə fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edilməlidir ki, həmin məktəblərin əhəmiyyətli hissəsi dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilirdi. Onlarda, milli azlıqların digər məktəblərində olduğu kimi, gürcü dili, Gürcüstan tarixi və coğrafiyası də tədris olunurdu (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəti Tarix Arxivi, fond 1935, qeyd 1, iş 84, vərəq 26). O da diqqətəlayiqdir ki, hökumət həmin məktəblərin pedaqoqlarının hazırlanmasına da qayğı göstərirdi. "Gürcüstan" qəzetinin məlumatına görə, "Xalq Təhsil Nazirliyi bu günlərdə müsəlman müəllimləri üçün kursların açılması barədə müvafiq məruzəni təqdim edəcəkdir" ("Gürcüstan" qəzeti, 1919-cu il, 21 yanvar).

Tbilisinin azərbaycanlı əhalisi şəhərin özünüidarəetməsində təmsil olunurdu və onun kompetensiyasına aşağıdakılar daxil idi: cərimə-vergilərin toplanılması və üzərində sərəncam verilməsi, şəhərin daşınmaz və daşınar əmlakının idarə edilməsi, polis nəzarətinin həyata keçirilməsi, təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi, səhiyyə, sənaye, ticarət və kredit işinin inkişaf etdirilməsinə qayğı göstərilməsi, vətəndaşların ərzaq ilə təchiz edilməsi və s. 30 iyul 1917-ci il tarixində şəhər dumasının səs verənlərinin seçkilərində müsəlman təşkilatı 3 səs veräni çıxarmışdır (Gürcüstan Milli Arxivi. Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 192, qeyd 4, iş 120, vərəq 189-190). Tbilisi Səs Verənlər Şurasına (müstəqillik elan edildikdən sonra paytaxtın duması belə adlandırılmışdır) gəldikdə isə, hansının seçkilərində 2 fevral 1919-cu il tarixində keçirilmişdir, Gürcüstan Müsəlmanları Şurası müvafiq səsləri toplaya bilməmiş və səs verənsiz qalmışdır ("Birlik" qəzeti, 1919-cu il, 5 fevral; "Gürcüstan" qəzeti, 1919-cu il, 5 fevral).

Özünüidarəetmənin bu seçkiləri başqa tərəfdən də diqqətəlayiqdir. 1. Paytaxtın idarəsi islam dininə mənsub olan qadın cinsli seçiciyə seçkilərdə iştirak etmək üçün rahat şərait yaratmış və 2. Tbilisi qəzasının zemstvosunun səs veräni kimi azərbaycanlı müsəlman xanım seçilmişdir.

Tbilisi şəhər idarəsi müsəlman qadınlarının dini və ailə həyatının spesifikasını nəzərə alaraq 2 fevral 1919-cu il tarixində şəhər şurasının səs verənlərinin seçkiləri zamanı paytaxtın müsəlmanların məskunlaşdıqları hissəsində (Beşinci Komissarlıq, sahə №17) məhəllənin sədri olaraq qadın (Xuramoviç) təyin edilmiş, müsəlman seçici qadınlar üçün bülletenləri salmaq üçün ayrıca qutu qoyulmuşdur ("Gürcüstan Respublikası" qəzeti, 1919-cu il, 31 yanvar) (ehtimal olaraq, təsis yığıncağının mərkəzi seçki komissiyası şəhərin bu təcrübəsini nəzərə alaraq həmin qaydadan cəmi iki həftə sonra keçirilən ölkənin ali qanunvericilik orqanının seçkilərində də istifadə etmişdir).

Rusiyada çar hakimiyyəti devrildikdən sonra qadınların emansipasiya məsələsi daha da aktual olmuşdur. Bu proses müsəlman qadınlarını da ehtiva etmişdir. 1918-ci ilin payızında gürcü dövri mətbuatı oxucuya diqqətəlayiq məlumatı təqdim edirdi, o, yazırdı: "olduqca xoş bir hadisə qeyd edilməlidir; səs verənlər sayına Qarayazı dairəsindən irəli sürülmüş müsəlman qadın, Pərixanım Sofiyeva daxildir". Qəzet bu hadisəni fövqəladə şəkildə regionun müsəlman cəmiyyətinin həyatında əhəmiyyətli bir yenilik kimi ayırırdı. Ola bilsin ki, o zaman Gürcüstanda bilmirdilər, lakin müasir tədqiqatlarla təsdiq edilmişdir ki, müsəlman qadınların ictimai fəallığı keçmiş imperiyanın digər guşələrində də qeyd edilirdi. Məsələn, 1917-ci ildə müsəlman müğənni qadın Abruy Sayfi Ufa şəhərinin dumasının səs veräni olaraq seçilmişdir. O, həmçinin milli qanunvericilik orqanına - Millət Məclisinə daxil olan yeganə qadın olmuşdur. Həmin il Moskvada keçirilmiş ümum Rusiya müsəlmanları konqresində Muhlisa Bubi qazı olaraq seçilmişdir ki, bu da islam tarixində ilk dəfə idi (Л. Габдрафикова, В начале XX века татарки были наиболее эмансипированными среди всех мусульманок России. https://realnoevremya.ru/

articles/25438).

Cənubi Qafqazın müsəlman qadınlarının həyatında bu baxımdan Tbilisi qəzasının Qarayazı kəndinin seçki dairəsi seçilir. Əsasən etnik azərbaycanlıların məskunlaşdığı bu kənddə seçkilərdə qalib gəlmək üçün nüfuzlu siyasi partiyaların - sosial-demokratların, federalistlərin, milli-demokratların və başqaların namizədləri bir-biri ilə yarışırdılar. Bu mübarizədə partiyasız namizəd, milliyyətcə azərbaycanlı müsəlman qadın Pərixanım Sofiyeva qalib gəlmiş və Tbilisi qəza zemstvosunun səs verəni mandatını əldə etmişdir.

Pərixanım Sofiyeva öz kəndi və diyarının tanınmış lideri kimi formalaşmışdır ki, o, ənənəvi cəmiyyətdə müsəlman qadının imkanları barədə mövcud olan stereotipi əsaslı şəkildə dağıdırdı (İ. Xvadaqiani, Qarayazı matriarxı - Pərixanım Sofiyeva http://archive.ge/ka/blog/9).

Gürcüstan Demokratik Respublikasında demək olar ki, bütün milli azlıqlar, o cümlədən, azərbaycanlılar öz milli şuralarını yaratmışdı və mədəni muxtariyyət hüquqlarından yararlanırdılar. 1918-ci ilin oktyabr ayından azlıqların nümayəndələrinə xüsusi kvota ilə Gürcüstan Parlamentinə çevrilmiş Gürcüstan Milli Şurasında yer verilmişdir. Gürcüstan Parlamentində milli azlıqlar ümumilikdə 26 mandata sahib idilər ki, hansılardan 4 azərbaycanlı etnosun (tatarların) göndərdiyi şəxslərə məxsus idi (Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktlarının toplusu. 1918-1921, Tb., 1990, səh. 62). Bunlar aşağıdakılar idi: 1. Əbdürrəhim bəy Əsəd bəy oğlu Haqverdiyev, 2. Qarayev Əliheydər Kərim oğlu, 3. Əbdüləziz Şərifov (Şərif) və 4. Hüseyn Həsənzadə.

Əbdürrəhim bəy Əsəd bəy oğlu Haqverdiyev (1870-1933) - azərbaycanlı yazıçı və siyasi xadim idi. O, Şuşada, yoxsul zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Oradaca rus-tatar ibtidai məktəbində və real təhsil müəssisəsində təhsil almışdır. Daha sonra yaşamağa Tbilisiyə köçmüş, şəhərin real təhsil müəssisəsini bitirmiş və 1891-ci ildə Peterburqa gedərək orada təhsilini Dəmiryol Mühəndisləri İnstitutunda davam etdirmişdir. Teatra həvəsi var idi və eləcə də sərbəst dinləyici qismində Peterburqun İmperator Universitetinin şərqi dillər fakültəsindəki mühazirələrdə də iştirak edirdi. Fars və ərəb dillərini, şərq xalqları ədəbiyyatını və sair öyrənmişdir. Hər iki ali təhsil müəssisəsində imtahanları uğurla vermiş və dəmiryol mühəndisi diplomu ilə birlikdə, şərq filologu diplomunu da almışdır.

1892-ci ildə onun "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini" adlı ilk pyesi dərc edilmiş və ona tezliklə məşhurluq qazandırmışdır. Haqverdiyevin yaradıcılığına tanınmış azərbaycanlı yazıçı Mirzə Fətəli Axundovun bədii irsi böyük təsir göstərmişdir. Onun dram əsərləri tez-tez səhnəyə qoyulurdu və tamaşaçılar arasında məşhur idi.

Yazıçı olması ilə parallel olaraq, Əbdürrəhim Haqverdiyev ictimai və siyasi fəaliyyətə qoşulmuş idi. 1904-cü ildə doğma Şuşa şəhər şurasına səs verən olaraq, 1906-cı ildə isə Yelizavetpol quberniyasından Rusiyanın birinci çağırış dövlət dumasının deputatı seçilmişdir. Duma tezliklə buraxılmış və azərbaycanlı deputat da vətəninə qayıtmışdır.

1906-cı ildə Tbilisidə yeni təsis edilmiş Azərbaycan demokratik istiqamətinin "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə dramaturqu əməkdaşlıq etmək üçün dəvət etmiş və Haqverdiyev də nəşrin fəal müəlliflərindən birinə çevrilmişdir. O, hekayə, felyeton, publisistik məktubları dərc edir, bürokratik dövlət sisteminin qüsurlarını, həmvətənlilərinin acgözlülüyünü, ruhani şəxslərin dini fanatizmini amansızcasına tənqid edirdi. Bu dövrdə onun "Ata və oğul", "Şeyx Şaban" kimi məşhur hekayə və novellaları, eləcə də "Xəyalat", "Millət dostları", "Kimdir müqəssir?" komediyaları, "Ağa Məhəmməd Şah Qacar" adlı tarixi mövzuda olan dram əsəri və sair yazılmışdır. O, xalq müğənniləri - aşıqların yaradıcılığının populyarizasiyası üçün böyük səy göstərmişdir ki, bununla da milli musiqi mədəniyyətinin inkişafına dəstək olmuşdur. 1908-ci ilin yanvar ayında Bakı Teatrında "Leyli və Məcnun" operası qoyulduğu zaman o, xor və orkestrə rəhbərlik edən ilk azərbaycanlı dirijor olmuşdur (А. Багиров, Знатный Карабахский интеллигент. https://irs-az.com/new/files/2017/213/2720.pdf).

1917-ci ilin fevral inqilabı zamanından Əbdürrəhim Haqverdiyev Tbilisidə yaşamış və Gürcüstanda formalaşmış Milli Müsəlmanlar Şurasının fəaliyyətinə qoşulmuşdur, eləcə də Tbilisi fəhlələrinin deputatlar şurasının icra komitəsinin tərkibinə daxil olmuş və bir müddət Borçalı qəzasının komissarı da olmuşdur. 1918-ci ilin payızında o, Gürcüstan Parlamentində azərbaycanlılar üçün ayrılmış kvota ilə parlamentin üzvü olmuşdur.

1919-cu ildən etibarən Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyində işləmişdir. Gürcüstan Demokratik Respublikasında, Dağlılar Respublikasında və Ermənistan Demokratik Respublikasında konsul olmuşdur.

Azərbaycanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Əbdürrəhim Haqverdiyev mühacirətə getməmişdir. Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə mühazirələr oxuyurdu. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. Onun tərəfindən tərcümə olunmuş Uilyam Şekspirin, Fridrix Şillerin, Valter Skottun, Emil Zolyanın, Maksim Qorkinin, Anton Çexovun və başqalarının əsərlərinin tərcümələri bu günə qədər tərcümə olunmuş ədəbiyyatın yüksəkkeyfiyyətli nümunələri hesab edilir.

Əbdürrəhim Haqverdiyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının icraçı katibi olmuş (1931-1932), ona "Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adı verilmişdir.

Gürcüstan Ermənistan ordusunun hücumuna müqavimət göstərdiyi zaman 17 dekabr 1918-ci il tarixində Əbdürrəhim Haqverdiyevin Gürcüstan Parlamentindəki çıxışı qeyd edilməlidir. Deputat Gürcüstan Respublikasını birmənalı şəkildə dəstəkləyərək qeyd etmişdir: Parlamentə daxil olduğumuz zaman bəyanatımızda bildirdik ki, Gürcüstan müsəlmanları bütün növ mümkün tədbirlərlə öz vətənini, düşməninin kim olduğundan asılı olmayaraq, hər kəsdən müdafiə edəcəklər. Və bu gün həmçinin bildirir və zövq ilə təkrar edirik ki, sözdən hərəkətə keçmək lazımdır. Artıq Borçalı müsəlmanlarının dəstəsi təşkil edilib və Gürcüstan və Zaqafqaziyanın azadlığını tapdalamaq istəyənlərə qarşı sevinc ilə yola düşübdür ("Əmək" qəzeti, 1918-ci il, 20 dekabr).

Gürcüstan Parlamentinin azərbaycanlı üzvü Qarayev Əliheydər Ağakərim oğlu (1896-1938) siyasi xadim, "Hümmət" sosial-demokratik təşkilatının liderlərindən biri, publisist və müxtəlif dövri nəşrlərin redaktoru olmuşdur.

Şamaxı şəhərində xırda tacirin ailəsində doğulmuş Əliheydər altı yaşında ruhani məktəbinə qəbul edilmiş, sonra isə təhsilini real təhsil müəssisəsində davam etdirmiş və onu 1915-ci ildə bitirmişdir. "Nicat" mədəni-maarif cəmiyyətinin Şamaxı şöbəsinin fəaliyyəti və inqilabi təbliğatda fəal iştirak etmişdir.

Ali təhsil üçün zəruri olan pulu toplamaq üçün Əliheydər Qarayev Bakıya gedərək müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1916-cı ildə isə Novoçerkasskda Don Politexnik İnstitutunun tələbəsi olmuş, sosial-demokratik cərəyanı ilə yaxınlaşmış və tələbə hərəkatına qoşulmuşdur. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Qarayev Şamaxıya qayıdaraq mədəni, təhsil və ictimai-siyasi fəaliyyətdə fəal iştirak etmişdir.

Şamaxı qəzasının kəndliləri onu 1917-ci ilin iyun ayında Tbilisidə keçirilmiş Zaqafqaziya kəndlilərinin deputatlarının diyar qurultayının deleqatı kimi göndərmişdir. Burada o, regionun kəndlilərinin deputatlar şurasının rəhbərlərindən biri seçilmişdir. Qarayev "Hümmət" təşkilatının Tbilisi təşkilatına qoşulmuş, "Al Bayraq" Azərbaycan qəzetinin redaksiya kollegiyasının üzvü olmuş, sonra isə Tbilisidə "Tartan-partan" adlı satirik jurnalı nəşr etmişdir (vəsaitsizlik səbəbindən jurnalın yalnız bir nömrəsi çıxmışdır).

1918-ci ilin oktyabr ayında 22 yaşında olan Əliheydər Qarayev azərbaycanlılar üçün ayrılmış kvota ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası Parlamentinin üzvü olmuş, lakin burada uzun müddət fəaliyyət göstərməmiş - tezliklə deputat səlahiyyətinin dayandırılmasını tələb etmişdir (Gürcüstan Parlamenti. Stenoqrafik hesabat, 56-cı iclas. 5 noyabr 1918-ci il, səh. 1), çünki gürcü dilini bilmirdi və qanunyaradıcılıq işində iştirak edə bilmirdi. Elə onun bildirdiyinə görə, onu Parlamentin üzvü kimi

adlandırmış insanları aldatmaq istəmirdi (İ. İremadze, Qarayev Əliheydər Ağakərim oğlu, Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-leksikon, Tb., 1918, səh. 215).

Əliheydər Qarayev 1918-ci ilin sonundan Azərbaycan Demokratik Respublikasının qanunvericilik orqanının deputatıdır, parlamentin Sosialist fraksiyası və müxtəlif komissiyalarla birləşmişdir. Bakıda universitetin açılmasının qeyrətli dəstəkləyicisi olmuşdur. Solçu mövqeyində duran Qarayev 1919-cu ilin fevral ayından bolşevik sıralarına keçmiş, yerli bolşevik mətbuatında redaktorluq və ya əməkdaşlıq edirdi ki, hansıların bir hissəsi qanuni, digəri isə qeyri-qanuni olaraq çap edilirdi. Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra o, müxtəlif sahələrin xalq komissarı postunu tutmuşdur. 1938-ci ildə repressiya edilmişdir.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Parlamentinə eləcə də azərbaycanlı yazıçı, jurnalist və ictimai xadim Əbdüləziz Şərifov (Şərif) (Şərifzadə Əziz Qurbanəli oğlu) (1895-1988) daxil idi. O, əslən naxçıvanlı idi, elə oradaca ibtidai məktəbi bitirmiş, orta təhsilini isə Tbilisidə almışdır ki, burada atasının dostu, azərbaycanlı yazıçı və publisist Cəlil Məmmədquluzadə məktəb-pansionu açmışdır. Şərifin ilk yazılarını məhz Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində 1910-cu ildə dərc etmişdir.

1915-ci ildə Əziz Şərif Moskvaya gedərək təhsilini Kommersiya İnstitutunda davam etdirmişdir. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra o, Tbilisiyə qayıdaraq fəal ictimai-siyasi və maarifçilik fəaliyyətinə başlamışdır. O, Azərbaycanın "Hümmət" sosial-demokrat partiyasının üzvü olmuşdur. 1917-ci ilin sonunda Naxçıvanda yerli fəhlə və kəndlilərdən ibarət olan "Qızıl Qvardiya"-nı formalaşdırmışdır. 1918-ci ilin yanvar ayında o, Naxçıvan fəhlə və əsgərlərinin deputatlar şurasının icra komitəsinin sədri seçilmişdir. Milli Müsəlmanlar Şurasının xeyriyyə fondu vasitəsilə müsəlman qaçqınlara yardım edirdi.

Əziz Şərif gürcü ictimai-siyasi mühitini yaxşı bilirdi ki, bu da onun etnik azlığın kvotası ilə Gürcüstan Parlamentinin deputatı olaraq təqdim edilməsini şərtləndirmişdir. O, gürcü dilini mükəmməl bilirdi və daha sonra Eqnate Ninoşvilinin hekayələrini və sair Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şərif antisovet fəaliyyətinə qoşulmuş və bunun üçün 1921-ci ildə həbs edilmiş, lakin tezliklə azad edilmişdir.

Həmin zaman qızıl ordu tərəfindən tutulmuş Naxçıvan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası (1923-cü ilə qədər mövcud olmuş və sonra Azərbaycan SSR-nin tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilmişdir) elan edilmiş və qonşu ölkələrdə öz diplomatik missiyaları olmuşdur. Əziz Şərif 1922-ci ildə Naxçıvan SSR-nin Gürcüstandakı nümayəndəsi olmuşdur (E. Kəlbizadə, İ. Hacıyev, Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s. 62-63; 117-119).

1943-cü ildə Moskvanın Maksim Qorki adına ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir. "Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq və Dünya Ədəbiyyatı İnstitutlarında işləmişdir. Moskva Dövlət Universitetinin professoru olmuşdur. Zaqafqaziya xalqlarının ədəbiyyatı və tarixi barədə mühazirələr oxuyurdu (İ. İremadze, Əbdüləziz Şərifov (Şərif). Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-leksikon, Tb., 1918, səh. 480). Əziz Şərif bir çox kitabın müəllifidir, o cümlədən: "Molla Nəsrəddinin doğulması", Bakı, 1968 (rus dilində); Keçmiş günlərdən, Atam və mən", Bakı, 1983 və sair. Azərbaycan memuaristikasının inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli töhvə vermişdir.

Gürcüstan Milli Müsəlmanlar Şurası Gürcüstan Parlamentinin üzvlüyünü azərbaycanlıların daha bir nümayəndəsi - Mirzə Hüseyn Həsənzadəyə (1869-1948) etibar etmişdir. Həsənzadənin tərcümeyi-halı barədə çox az məlumat vardır. Məlumdur ki, o, pedaqoq olmuşdur. Qori Ruhani Seminariyasını bitirmişdir. 1912-ci ildə "Tatar əlifbası" adlı dərsliyi nəşr etmişdir. Tbilisinin tarixi məhəlləsində - Xarpuxda mövcud olan tatar məktəbində müəllim işləmişdir. Azərbaycanlı əhalisi arasında hörmət və nüfuz qazanmışdır. 1920-ci ildə Həsənzadəyə "Xalq müəllimi" adı verilmişdir. O, ictimai fəaliyyətə fəal qoşulmuşdur, lakin heç bir partiyanı təmsil etmirdi. Milli azlıqların digər nümayəndələrinə

bənzər olaraq, Gürcüstan Parlamentinin deputat mandatını o, da 1918-ci ilin oktyabr ayında almışdır (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1836, qeyd 1, iş 109, 119).

Azərbaycanlıların Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi həyatındakı iştirakı barədə söhbət etdiyimiz zaman, mütləq qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına Bakıda mövcud olan Gürcü Milli Şurası fəal qoşulmuşdur. Həmin şura adından Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentinin üzvləri öncə Qriqol Tsxakaia, sonra isə Vladimer Bakradze olmuşdur (Э. Калибзаде, Грузины в парламенте АДР. https://kaspiy.az/news.php?id=82972#.YiJA0OhBzIU). Bununla yanaşı, bir çox yüksək rütbəli gürcü zabiti Azərbaycanın hərbi quruculuğunda iştirak etmişdir.

Gürcüstan Demokratik Respublikasında hər hansı növ məhdudiyyət olmadan etnik əlamətlə yaranmış siyasi təşkilatlar və ya birliklər fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn, "Milli Müsəlmanlar Şurası" və "Borçalı qəzasında yaşayan müsəlmanlar qrupu" Gürcüstanın ali qanunvericilik orqanının seçkilərində müstəqil siyasi subyektlər kimi iştirak edirdilər. Azərbaycanlı Əbdürrəhim Haqverdiyev, həmin təşkilatların ("Tatarlar blokunun") nümayəndəsi kimi Mərkəzi Seçki Komissiyasına da daxil idi (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1834, qeyd 2, iş 74).

Gürcüstan təsis yığıncağının seçkilərində iştirak etmək üçün "Milli Müsəlmanlar Şurası" 50 min, "Borçalı Müsəlmanları Qrupu" isə 83 min bülleten çap etmişdir ("Gürcüstan Respublikası" qəzeti, 1919-cu il, 31 yanvar).

"Milli Müsəlmanlar Şurasının" namizədlər siyahısı (№6) beş nəfəri birləşdirirdi: 1. Bayramov Alaybəy Aslan ağa oğlu (Milli Şuranın sədr müavini), 2. Xanəhmədov Abbasqulu Cabbar oğlu, 3. Bayramov Qasım Abbas oğlu, 4. Nərimanov Əlimirzə Molla Məhəmməd oğlu (müəllim), 5. Xəlilov İsmayıl İsa oğlu. Həmin təşkilatın əlavə siyahısında da beş namizəd adlandırılmışdır (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1834, qeyd 2, iş 83).

"Borçalı Müsəlmanları Qrupunun" namizədlər siyahısı da (№12) beş namizədi birləşdirirdi. Bunlar aşağıdakılar idi: 1. Axundov Böyükbəy Alanbəy oğlu, 2. Əlizadə Mirzə Rza Mahmudəli oğlu, 3. Məmmədov Molla Abbas Hacı Qasım oğlu, 4. Mursaqulov İbrahim bəy Hacıağa oğlu, 5. Qurban Həsən oğlu (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1834, qeyd 2, iş №84; "Gürcüstan Respublikası" qəzeti, 1919-cu il, 1 fevral; müstəqil Gürcüstanda ilk ümumi demokratik seçkilər, Tb., 2017, səh. 31).

Heç bir təşkilat Gürcüstan təsis yığıncağının nə əsas, nə də ki, əlavə seçkilərində deputat mandatı üçün zəruri olan səsləri toplaya bilməmişdir. Buna baxmayaraq, azərbaycanlılar ölkənin ali qanunyaradıcılığından kənarda qalmamışdılar. Etnik azərbaycanlı sosial-demokrat Məmmədov Hüseynqulu Məmməd oğlu (Hüseyn Faiq oğlu) Gürcüstanın sosial-demokrat partiyasının 1 №-li siyahısı ilə Gürcüstan təsis yığıncağının üzvü olmuşdur.

1875-ci ildə azərbaycanlı kəndlinin ailəsində anadan olmuş və kiçik ailə təhsilini almış Hüseyn 1903-cü ildən etibarən öz taleyini RSDFP ilə əlaqələndirmişdir. 1904-cü ildə o, bu partiyanın müsəlman fraksiyası olan "Hümmət"-in təsis edilməsində fəal iştirak etmişdir. "Hümmət" xüsusilə Rusiyanın 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra gürcü sosial-demokrat menşevikləri ilə əməkdaşlıq edirdi. Həmin vaxtdan Məmmədov da ictimai-siyasi həyatda fəal görünür, o, Yormuğanlı icmasının sədri seçilmişdir.

Noe Jordanianın dediyinə görə, Gürcüstanın sosial-demokratiyasına "Gürcüstan ermənilər, tatarları, rusları daxil idi və bunların yanında Azərbaycan və Ermənistanın sosial-demokratları daxil olurdular" (N. Jordania, Mənim keçmişim, Tb., 1990, səh. 106). Bir çox abxaz, osetin, rus, yəhudi, erməni, yunan və ya alman milliyyətli vətəndaş sosial-demokrat partiyasının siyahısı ilə Gürcüstanın ali qanunvericilik orqanında - təsis yığıncağında da deputat mandatlarını əldə etmişdilər. Onlar arasında Hüseyn Məmmədov da olmuşdur (siyahıda 40-cı nömrə kimi adlandırılmışdır).

Maraqlıdır ki, Məmmədov təsis yığıncağı tərəfindən 1919-cu ilin mart ayında yaradılmış müvəqqəti komissiyaya daxil idi, hansı ki, o vaxt Axaltsixedə yaranmış kritik vəziyyəti öyrənməli və rəy də hazırlamalı idi (Gürcüstan təsis yığıncağı. İclas protokolları. c. I, 12 mart - 27 may 1919-cu il, Tb., 2019,

səh. 51). Onun bir neçə məktubu "Birlik" qəzetində çap edilmişdir. Əhalinin problemlərini hakimiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışır və onların həll edilməsi üçün təmənnasız qayğı göstərirdi. Demək olar ki, Hüseyn Məmmədov müsəlman əhalisinin Gürcüstan Parlamentindəki səsi idi.

Gürcüstanın bolşevik işğalından sonra mühacirətə getməmiş, Gürcüstanda qalmışdır, lakin onun sonrakı həyat-fəaliyyəti barədə məlumatımız yoxdur (İ. Xvadaqiani, Gürcüstan təsis yığıncağı 1919, Tb., 2016, səh.).

Gürcüstan Demokratik Respublikasının azərbaycanlı vətəndaşlarının nümayəndələri Gürcüstan konstitusiyasının layihəsinin ölkədə milli azlıqların hüquqlarını müəyyən etməli olan hissəsinin müzakirəsində fəal iştirak etmişdilər. Təsis yığıncağının konstitusiya komissiyası Gürcüstanda yaşayan milli azlıqların şuralarına təkliflə müraciət etdi ki, onlar bu məsələ barədə öz mülahizələrini layihələr şəklində təqdim etsinlər. Komissiya 7 müxtəlif layihəni qəbul etmişdir ki, hansılar barədə müzakirəyə elə onları təqdim edənlərin iştirakı ilə 1920-ci ilin mart ayında bir neçə iclas həsr olunmuşdur.

Komissiyada bu cür bir layihə Şərqi Gürcüstan müsəlmanlarının (azərbaycanlıların) adından təqdim edilmişdir. Layihə müsəlmanlar üçün bir naziri və iki nazir müavinini seçmək hüququnu xahiş edirdi; müsəlman yaşayış məntəqələrində hakimlər, müstəntiqlər və inzibati vəzifələrə şəxslər müsəlmanlardan seçilməli və təyin edilməli idi; ölkənin ali qanunvericilik orqanına müsəlmanlara yerlər əhalinin proporsiyasına uyğun olaraq verilməli idi və bu yerlərə namizədləri müsəlman əhalisinin özü siyasi partiyaların iştirakı olmadan seçməli idi (Gürcüstan Milli Arxivi, Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 1833, qeyd 1, iş 181, vər. 112; M. Matsaberidze, Gürcüstanın 1921-ci ilin konstitusiyası: işləyib hazırlanması və qəbul edilməsi, dövlət quruluşunun konsepsiyası, Tb., 2021, səh. 300). 21 fevral 1921-ci il tarixində qəbul edilmiş Gürcüstan Demokratik Respublikasının konstitusiyasında milli azlıqlara 9 maddədən ibarət olan hüquqların geniş spektrini ehtiva edən bütöv fəsİl ayrılmışdır (fəsİl 14).

Milli azlıqların hüquqlarının tanınması, müdafiəsi və hörmət edilməsi ilə parallel olaraq, gürcü dövləti onlardan müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsini də tələb edirdi. İlk növbədə bu hərbi mükəlləfiyyət idi: respublikanın 20-dən 40 yaşadək olan hər bir vətəndaşının, o cümlədən, milli azlıqların nümayəndələrinin də öhdəsinə silahlı qüvvələrdə (daimi orduda və ya qoşunda) xidmət etmək vəzifəsi qoyulurdu. Dövlətə qarşı loyal münasibəti olan respublikanın qeyri-gürcü milliyyətli vətəndaşlar bu mükəlləfiyyəti ləyaqətlə yerinə yetirir və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə öz töhvəsini də verirdilər. Məsələn, 1918-ci ilin sonunda Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin gedişatında Borçalı müsəlmanları operativ şəkildə silahlı dəstəni təşkil edərək cəbhəyə göndərilməsini tələb etmişdilər. Dəstənin başçısının dediyinə görə: "Gürcüstanın torpaq-suyunda yaşayan müsəlmanlar öz vətəni olan Gürcüstanı əlinə silah götürərək qanının son damcısına qədər müdafiə etməyi öz müqəddəs vəzifəsi hesab edirlər ("Gürcüstan" qəzeti, 1919-cu il, 1 yanvar). Bənzər mövqeni müsəlmanların Gürcüstan Parlamentindəki nümayəndəsi Əbdürrəhim Haqverdiyev ifadə etmiş və ölkənin ali təmsilçilik müəssisəsini inandırmışdır ki, müsəlmanlar "Gürcüstan azadlığını və Zaqafqaziyanın azadlığını tapdalamaq" istəyənlərə qarşı döyüşməyə həvəslə gedirlər ("Gürcüstan Respublikası" qəzeti, 1918-ci il, 19 dekabr).

1921-ci ilin fevral ayında Sovet Rusiyasının qızıl ordusunun hissələri Gürcüstan sərhədlərinə zorla girdikləri zaman Borçalı müsəlmanlarının nümayəndə heyəti hökumətin sədri Noe Jordaniaya müraciət edərək bildirmişdir ki, "Bütün müsəlmanlar Gürcüstanın torpaq-suyunu hiyləgər düşməndən öz qanı ilə müdafiə etməyə hazırdır" və xahiş etmişdir ki: əlində tüfəng tuta bilən hamımızı cəbhəyə çağırın ("Gürcüstan Respublikası" qəzeti, 1921-ci il, 18 fevral). Bunun əsassız sözlər olmadığını konkret fakt təsdiq edir: sabahısı gün polkovnik Yadigarovun başçılığı ilə Borçalı və Tbilisi müsəlmanlarının 200 nəfərlik dəstəsi toplaşaraq ("Gürcüstan" qəzeti, 1921-ci il, 19 fevral) paytaxtın girişlərində qızıl orduya qarşı döyüşdə iştirak etmişdir.

1918-1921-ci illər Gürcüstanın milli azlıqları üçün gürcülərlə birgə yaşamasının möhkəmliyinə görə

bir növ test olmuşdur. Bəziləri azad gürcü dövlətinə ikiüzlülük etmiş, onda artıq yaşamaq istəməmiş, qarşıdurma və separatizmi seçmişdir. Bir hissəsi qiyamlarla ölkədən uzaqlaşmaq da istəmiş, lakin nəticəsiz olmuşdur. Onlardan fərqli olaraq, azərbaycanlılar imtahanı uğurla vermişdilər. Gürcüstan sakini olan, o cümlədən, Tbilisili azərbaycanlılar özlərini Demokratik Respublikanın tamhüquqlu vətəndaşları olaraq dərk etmiş və ona qarşı tam loyallığı saxlayıb qorumuşdur. Bunu azərbaycanlılar tərəfindən dövlətə qarşı məsuliyyət, vətəndaş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və ictimai-siyasi həyata qoşulma və iştirak da təsdiq edir.

თავი VIII
FƏSİL VIII
CHAPTER VIII

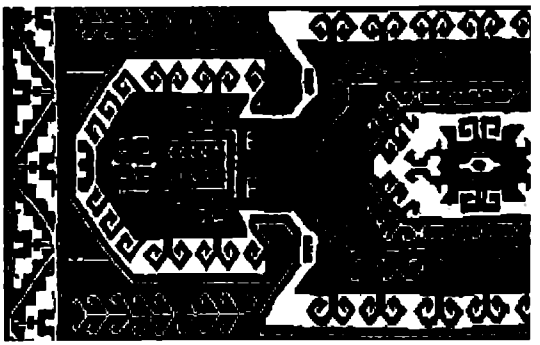

თბილისელი აზერბაიჯანელი ქალები საზოგადოებრივ ასპარეზზე

საქართველო მრავალეთნიკური ქვეყანაა, რომლის ყველაზე მრავალრიცხოვან ეთნიკურ უმცირესობას აზერბაიჯანელები წარმოადგენენ. თუმცა, მათი პოლიტიკური, კულტურული თუ სამოქალაქო ჩართულობა დღეს შედარებით მცირეა, უჭირთ საკუთარი თავი ერთიანი ერი-სახელმწიფოს წევრებად აღიქვან, რასაც ვერ ვიტყვით საუკუნეების წინანდელ გამოცდილებაზე, როცა აზერბაიჯანელები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

როგორც ცნობილია, ეთნიკურად აზერბაიჯანელი კაცების გვერდით, საკმაოდ აქტიურები იყვნენ ქალებიც. ისტორიამ რამდენიმე ასეთი ქალის სახელი შემოგვინახა. მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ, ფარი ხანუმ სოფიევა, რომელიც დღემდე არსებული ინფორმაციის მიხედვით, მსოფლიოში პირველი მუსლიმი ქალი დეპუტატი იყო. საქართველოს უკავშირდება თბილისში დაბადებული აზერბაიჯანელი პიანისტის ხადიჯა მიუფთიზადე-გაიბოვასა და პირველი აზერბაიჯანელი მედდის ნიგარ გიზი შიხლინსკაიას სახელებიც.

ფარი-ხანუმ სოფიევა (1884-1951). მსოფლიოში პირველი მუსლიმი ქალი, რომელმაც 1918 წლის საქართველოს ადგილობრივი თვითმმართველობის არჩევნებში გაიმარჯვა, სოფიევების გავლენიან მრავალშვილიან ოჯახში დაიბადა. ფარი-ხანუმი ადრეული ასაკიდანვე ამსხვრევდა მუსლიმი ქალის შესაძლებლობების შესახებ არსებულ სტერეოტიპებს და მალევე სოფლის ლიდერად იქცა. უფროსი თაობა მას „ჩი-ფარად" მოიხსენიებს, რომელიც „კაცი-ფარს" ნიშნავს. ეწეოდა ქველმოქმედებას და ეხმარებოდა თანასოფლელების ობლებს, იყო ობოლ ბავშვთა თავშესაფრის გახსნის ინიციატორი, მასვე მიაწერენ სოფელ ყარაჯალარისათვის რკინიგზის ხაზზე სადგურის მოწყობას. მასთან დადიოდნენ რჩევის საკითხავად, იწვევდნენ მომრიგებლად, სოფლის საქმეებისა და დავების გადასაწყვეტად. ფარი-ხანუმი ყოველთვის სამართლიან გადაწყვეტილებას იღებდა, მას სოფელში ყველა ემორჩილებოდა, თვით უხუცესებიც კი.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნის შემდეგ, 1918 წლის შემოდგომაზე, ქვეყანაში არჩევნების გზით თვითმმართველობის ორგანოთა ფორმირება დაიწყო. ქართული პრესა კმაყოფილებით აღნიშნავდა, რომ ხმოსანთა რიცხვში შედის ყარაიაზის ოლქიდან წამოყენებული მუსლიმი ქალი, ფარი-ხანუმ სოფიევი. ის თბილისის მაზრის საერობო არჩევნებში დამოუკიდებელი, უპარტიო კანდიდატი იყო, მაგრამ თავისი ავტორიტეტის წყალობით, გავლენიანი პოლიტიკური პარტიების კანდიდატებს დამაჯერებლად აჯობა. ხმოსანი ქალი აქტიურად ჩაერთო ადგილობრივი თვითმმართველობის ცხოვრებაში.

საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ სოფიევების ოჯახი იმის გამო, რომ რეჟიმთან თანამშრომლობის გზა არ აირჩია, „გააკულაკეს" და ქონება ჩამოართვეს. რეპრესიებს შეეწირა ფარი-ხანუმის სამი ძმა. თავად ფარი-ხანუმი კი ძმისშვილის დაპატიმრების გამო 1951 წელს გულის შეტევით გარდაიცვალა (ი. ხვადაგიანი, ყარაიაზის მატრიარქი – ფარი-ხანუმ სოფიევა. http://archive.ge/ka/blog/9).

ხადიჯა მიუფთიზადე-გაიბოვა (1893-1938). „თუ ქალს უნდა, წარმატებას მიაღწევს. ერთადერთი, რაც მას სჭირდება განათლებისა და განმანათლებლობისათვის – შრომაა, უსაზღვროდ მჯერა ჩემი სამშობლოს გოგონების," – ეს სიტყვები პირველ აზერბაიჯანელ პიანისტ ქალს – ხადიჯა გაიბოვას ეკუთვნის, რომელიც 1893 წლის 24 მაისს თბილისში დაიბადა. მამა – ოსმან ბექ მუფტიზადე თბილისის სუნიტური სასულიერო ცენტრის ხელმძღვანელი იყო, დედა კი ტერეგულოვების ცნობილი გვარის შთამომავალი, რომლის ოჯახი XIX საუკუნის დასაწყისში დამკვიდრდა საქართველოში.

ხადიჯამ საშუალო განათლება წმინდა ნინოს ქალთა გიმნაზიაში მიიღო, სწავლის პარალელურად კი, პროფესორ ნ. ნიკოლაევის კლასში ფორტეპიანოზე დაკვრას ეუფლებოდა. გო-

გონამ სწავლის გაგრძელება ვერ მოახერხა, რადგან მისი მამა და და-ძმა იმხანად თბილისში გავრცელებულ ტუბერკულიოზს შეეწირნენ და თავადაც მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა.

ერთხანს ხადიჯა მასწავლებლად მუშაობდა და მოსწავლეებს ფორტეპიანოზე დაკვრას ასწავლიდა. მალევე ინჟინერ ნადირ გაიბოვზე დაოჯახდა, რომლის მამა კავკასიის მუფტი ჰუსეინ ეფენდი გახლდათ, ხოლო და – ნიგიარ შიხლინსკაია – აზერბაიჯანში პირველი მოწყალების და.

1919 წლიდან ხადიჯა მეუღლესთან ერთად საცხოვრებლად ბაქოში გადავიდა, სადაც მუსიკალური საქმიანობა გააგრძელა და ბაქოს კონსერვატორიის დაარსების ერთ-ერთი მოთავეც გახდა.

გაიბოვების ოჯახის ბაქოში გადასვლიდან ერთ წელში აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელისუფლება დამყარდა. საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ ხადიჯას სამუსიკო და პედაგოგიური მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია. 1920-იანი წლების განმავლობაში ის აზერბაიჯანის სახელმწიფო კონსერვატორიასა და აზერბაიჯანის სახალხო განათლების კომისარიატში აღმოსავლური მუსიკის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა. მისი ინიციატივით შეიქმნა აღმოსავლური მუსიკის მოკლევადიანი კურსები და საბავშვო გუნდი. მას მოიხსენიებდნენ, როგორც აზერბაიჯანული სახალხო მუსიკის ჟანრის – მუღამების ფორტეპიანოზე დაკვრის დიდოსტატს.

საბჭოთა რუსეთის ძალადობის წინააღმდეგ აზერბაიჯანში მასობრივ გამოსვლებში გაიბოვების ოჯახიც მონაწილეობდა. უცნობია, რა ბედი ენია ხადიჯას პირველ ქმარს ნადირ გაიბოვს. სავარაუდოდ, ის რეპრესიებს ემსხვერპლა.

„კონტრრევოლუციურ“ საქმიანობაში იყო შემჩნეული ხადიჯას მეორე ქმარიც – რაშად გაიბოვი, რომელიც 1933 წელს დააკავეს. მალევე დაიჭირეს ხადიჯაც, თუმცა სამი თვის ციხეში გატარების შემდეგ უდანაშაულოდ ცნეს და ყველა ბრალი მოუხსნეს.

გაიბოვების ოჯახი აზერბაიჯანში ყველასთვის საყვარელ თავშეყრის ადგილს წარმოადგენდა. ბაქოში ჩასული სტუმრებისთვის ხშირად იმართებოდა სალონური საღამოები – მსჯელობდნენ პოლიტიკაზე, კულტურაზე, განიხილავდნენ რუსული აგრესიის შედეგებს. ეს ყოველივე შეუმჩნეველი არც საბჭოთა ხელისუფლებას დარჩენია, რომელიც ოჯახის თურქეთთან კავშირს ეჭვობდა.

1938 წლის 17 მარტს კიდევ ერთხელ დააპატიმრეს ხადიჯას ქმარი. იმავე დღეს სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის № 4390 ბრძანების საფუძველზე, დააკავეს ხადიჯაც, რომელსაც ბრალი მუსავატისტებთან კავშირში დასდეს და ხუთი კვირის განმავლობაში დაკითხვაზე ცხრაჯერ დაიბარეს. მიუხედავად ტერორისა და ჯაშუშობის ბრალდებისა, ხადიჯა არ გატყდა და ბრალი არ აღიარა. 1938 წლის 19 ოქტომბერს თხუთმეტწუთიანი სასამართლო სხდომის შემდეგ მას სასჯელის უმაღლესი ზომა – დახვრეტა მიესაჯა.

აზერბაიჯანის შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის მე-3 განყოფილების უფროსის მოადგილემ ლეიტენანტმა ტევოსიანმა ხადიჯას ბრალი წაუყენა: „თურქეთისა და ბრიტანეთის შტაბ-ბინა ბაქოში ხადიჯა გაიბოვასთან თანამშრომლობდა. აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ გაიბოვამ სახლში მუსავატის პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი მუსტაფა ვაკილოვი დამალა და გაქცევაში დაეხმარა. ვაკილოვმა თავი თურქეთს შეაფარა. 1924 წელს გაიბოვას სახლში სულთან ჰუსეინზადეც იმალებოდა, რომელიც ჯერ ირანში გაიქცა, შემდეგ კი გერმანიისა და იაპონიის დაზვერვაში მსახურობდა. გამოძიება უნდა მოხდეს სისხლის სამართლის კოდექსის 68-ე მუხლის მიხედვით.“

ერთი კვირის შემდეგ, ხადიჯა ბაქოში დახვრიტეს.

დაკავების დროს ხადიჯას 23 წლის ვაჟი – აბდულკარიმი და 12 წლის ქალიშვილი – ალანგუ ჰყავდა. ალანგუ იხსენებს დედის დაკავებას: „ღამით მოვიდნენ. მე ხმაურმა გამაღვიძა. დედა შეძრწუნდა. მზად იყო, თუმცა, სულ გათეთრდა. კედელზე ხელოვნების ნიმუში ჭადრაკი ეკიდა, რომელიც დედამ მათ აჩუქა, მათ [პოლიციამ] წაიღეს“...

ზიავერ ეფენდიევი (მაჯიდ ეფენდიევის ცოლი), რომელიც ასევე რეპრესირებული ოჯახიდან იყო, იგონებდა: „ციხე სავსე იყო ქალებით, ისინი ქმრების გამო იყვნენ დაპატიმრებულნი, ისინი ჩინოვნიკებისა და სამხედროების ცოლები იყვნენ... ქალბატონი ხადიჯა ძალიან მტკიცე ნებისყოფის ქალი იყო, მხიარული ... ხან სიმღერებს მღეროდა, ხან ცეკვავდა. ერთხელ თქვა: „მე ხელოვანი ვარ, ჩემი მუსიკალური სამყარო კანონშია ჩაფლული. მე უნდა დავიცვა თავი, გადასახლებაშიც რომ გამგზავნონ, ვერ გამანადგურებენ, იქ მუსიკალურ კლუბს მოვაწყობ, ვიცეკვებ, ვიმღერებ და ვითამაშებ. დაე, მათ არ გაიხარონ“...

1956 წელს ხადიჯას შვილმა ალანგუ ხულთანოვამ დედის საქმის გადახედვა ითხოვა, რომლის საფუძველზეც ხადიჯა გაიბოვა რეაბილიტირებულ იქნა (С. Гянджали, Женщины, красота и святость. Баку, 2001, с. 154-155).

ნიგარ გიზი შიხლინსკაია (1878-1942). პირველი აზერბაიჯანელი მედდა, უმაღლესი განათლების მქონე პირველი აზერბაიჯანელი ქალი ნიგარ ჰუსეინ ეფენდი გიზი 1878 წლის 10 ოქტომბერს თბილისში დაიბადა. მამა – აზერბაიჯანელი განმანათლებელი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი გახლდათ, დედა – საადატი. ნიგარის ძმა – ლეიტენანტი ფარუხ გაიბოვი პირველი აზერბაიჯანელი მფრინავი იყო, რომელიც 1916 წელს საჰაერო ბრძოლის დროს დაიღუპა.

1889 წელს, თბილისის ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტი ოქროს მედალზე დასრულების შემდეგ, ნიგარი პირველი აზერბაიჯანელი ქალი იყო, რომელმაც უმაღლესი განათლება მიიღო. თავისუფლად ფლობდა რუსულ, ფრანგულ, არაბულ და სპარსულ ენებს.

ნიგარის პირველი ქმარი დერვიშ-ბეკ ფალავანდოვი, ფალავანდიშვილთა საგვარეულოდან იყო. წყვილი ბედნიერად ცხოვრობდა, თუმცა ახალგაზრდა ქალი მოულოდნელად დაქვრივდა. 1909 წელს ის პოლკოვნიკ ალი-აღა შიხლინსკიზე დაქორწინდა, რომელთან ერთადაც ცარსკოე სელოში გადავიდა საცხოვრებლად.

პირველი მსოფლიო ომის დაწყებისას, ნიგარმა გაზეთში «Русский инвалид» გამოაქვეყნა მიმართვა ჯარისკაცების ცოლებისადმი. მეორე დღეს კი მეუღლეს პეტროგრადის სამხედრო ოლქის გვარდიის შტაბში გაჰყვა. იყო ოფიცერთა საარტილერიო სკოლის ქალთა კომიტეტის ხელმძღვანელი. იქ არსებული საავადმყოფო „შიხლინსკაიას საავადმყოფოდ“ იწოდებოდა.

ალი აღა შიხლინსკი მოგონებებში წერდა: „ჩემი ცოლი გამუდმებით საავადმყოფოში იყო. კომიტეტის თავმჯდომარის მოვალეობებს ასრულებდა. ჯარისკაცებს წერილის წერაში ეხმარებოდა. ჯარისკაცები ეძახდნენ დედას“ (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, с. 111).

1918 წელს, ბაქოში დაბრუნების შემდეგ, ნიგარმა სტატიების წერა დაიწყო. პარალელურად, აზერბაიჯანში წითელი ჯვრის საზოგადოებას მართავდა. ორიოდ წელში, შიხლინსკიმ, რომელიც აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის თავდაცვის მინისტრის მოადგილე იყო, წითელი ნახევარმთვარის საზოგადოება დააარსა და ნიგარი პირველი აზერბაიჯანელი მედდა გახდა.

მთელი ცხოვრების განმავლობაში ნიგარი აზერბაიჯანელი ქალების თავისუფლებისათვის და განათლებისათვის იბრძოდა. აქვეყნებდა წერილებს, ეხმარებოდა ჯარისკაცების ოჯახებს. იყო „ტფილისის კავკასიის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების“ უვადო წევრი.

ნიგარ შიხლინსკაია 1931 წლის 12 აგვისტოს გარდაიცვალა. მისი პირადი ნივთები და წერილები აზერბაიჯანის ისტორიის ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიისა და დოკუმენტური წყაროების ფონდშია დაცული.

ალი აღა შიხლინსკისათვის მეუღლის დაკარგვა რთული აღმოჩნდა. გარდაცვალებამდე ყოველ ხუთშაბათ დღეს აკითხავდა საყვარელი ქალის საფლავს და ლექსებს უძღვნიდა. თავის მოგონებებში წერდა: „ჩემი მეუღლის სიკვდილი ჩემთვის საბედისწერო დარტყმა იყო. ჩემს მეუღლესთან ერთად ყველაფერი წავიდა – ბედნიერება და ჯანმრთელობაც“... „დაითვალეთ ჩემი სიკვდილის თარიღი ნიგარის გარდაცვალების შემდეგ“. ალი აღა ნიგარის გარდაცვალებიდან 11 წლის შემდეგ გარდაიცვალა. არსებობს მისი ანდერძის ოთხი ვარიანტი, სადაც ერთი პუნქტი უცვლელია: ოთხივეში მეუღლის გვერდით დაკრძალვას ითხოვს (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, с. 90).

AZERBAIJANI WOMEN FROM TBILISI IN THE PUBLIC ARENA

Georgia is a multi-ethnic country, the largest ethnic minority of which is the Azerbaijanis. However, their political, cultural, or civil involvement is relatively small today, they find it difficult to perceive themselves as members of a single nation-state. What cannot be said about the experience of centuries ago, when Azerbaijanis were actively involved in the political, economic, and cultural life of the country.

As it is known, along with ethnically Azerbaijani men, women were also quite active. History has given us the names of several such women. For example, we can cite Fari Khanum Sofiyeva, who, according to the available information, was the first Muslim female deputy in the world. The names of Tbilisi-born Azerbaijani pianist Khadija Miuftizade-Gaibova and the first Azerbaijani nurse Nigar Gizi Shikhlinskaya are also connected with Georgia.

Fari-Khanum Sofieva (1884 -1951). The first Muslim woman in the world, who won the 1918 local self-government elections in Georgia, was born into the influential family of Sofievs. From an early age, Fari-Khanum broke the stereotypes about the capabilities of Muslim women and soon became a village leader. The older generation refers to her as "Chi-Far", which means "Man-Far". She was involved in charity work and helped the orphans of her fellow villagers, was the initiator of the opening of an orphanage, and is credited with arranging a station on the railway line for the village of Karajalar. People came to her for advice, and invited her as a mediator, to resolve village affairs and disputes. Fari-Khanum always made fair decisions, everyone in the village listened to her, even the elders.

After the creation of the Democratic Republic of Georgia, in the fall of 1918, the formation of self-government bodies began in the country through elections. The Georgian media was pleased to note that among those who were voted, a Muslim woman from Karayazi district, Fari-Khanum Sofiev, was included. She was an independent, non-party candidate in the national elections of Tbilisi Mazra, but thanks to her reputation, she convincingly beat the candidates of influential political parties. She as a voting woman was actively involved in the life of local self-government.

After the Soviet occupation, the Sofiev, because they did not choose the path of cooperation with the regime, was subject to " dekulakization, " and their property was confiscated. Three brothers of Fari-Khanum fell victim to the repressions. Fari-Khanum herself died of a heart attack in 1951 due to the arrest of her nephew (I. Khvadagiani, the matriarch of Karayaz – Fari-Khanum Sofieva. http://archive.ge/ka/blog/9).

Khadija Miuftizade-Gaibova (1893-1938). "If a woman wants, she will succeed. The only thing she needs for education and enlightenment is hard work, I have boundless faith in the girls of my homeland," - these words belong to the first Azerbaijani female pianist - Khadija Gaibova, who was born on May 24, 1893, in Tbilisi. Her father, Osman Bek Muftizade, was the head of the Tbilisi Sunni Theological Center, and her mother was a descendant of the famous Teregulov family, which settled in Georgia at the beginning of the 19th century.

Khadija received her secondary education at St. Nino's Women's Gymnasium, and at the same time, she studied piano in Professor N. Nikolaev's class. The girl could not continue her studies, because her father and siblings died of tuberculosis, which was spreading in Tbilisi at that time, and she herself was in a serious condition.

For a while, Khadija worked as a teacher and taught students to play the piano. Soon after, she married engineer Nadir Gaibov, whose father was Mufti of the Caucasus Hussein Effendi, and whose sister, Nigiar Shikhlinskaya, was the first Sister of Mercy in Azerbaijan.

In 1919, Khadija moved to Baku with her husband, where she continued her musical activities and

became one of the founders of the Baku Conservatory.

A year after the Gaibov family moved to Baku, the Soviet government was established in Azerbaijan. After the Soviet occupation, Khadija did not stop her musical and teaching activities. During the 1920s, she headed the Department of Oriental Music at the Azerbaijan State Conservatory and the Azerbaijan Commissariat of Public Education. On her initiative, short-term courses in oriental music and a children's choir were created. She was referred to as a great master of playing the piano of Mughams, a genre of Azerbaijani folk music.

The Gaibova family also participated in mass demonstrations against the violence of Soviet Russia in Azerbaijan. It is not known what happened to Khadija's first husband, Nadir Gaibov. He was probably killed during the repressions.

Khadija's second husband - Rashad Gaibov, who was arrested in 1933, was also noticed in the "counter-revolutionary" activity. Soon, Khadija was also caught, but after spending three months in prison, she was found innocent and all charges were cleared.

Gaibov's family was a favorite gathering place for everyone in Azerbaijan. Salon evenings were often held for the guests who arrived in Baku - they discussed politics, culture, and the consequences of Russian aggression. All this did not go unnoticed by the Soviet authorities, who suspected the family's connection with Turkey.

On March 17, 1938, Khadija's husband was arrested again. On the same day, based on the order of the State Security Committee No. 4390, Khadija was also arrested, was accused of being in connection with the Musavatists, and was summoned for questioning nine times within five weeks. Despite the accusations of terrorism and espionage, Khadija did not break down and did not plead guilty. On October 19, 1938, after a fifteen-minute court session, she was sentenced to the highest measure of punishment - shooting.

Lieutenant Tevosyan, the deputy head of the 3rd department of the State Security Committee of the People's Commissariat of Internal Affairs of Azerbaijan, accused Khadija: "The Turkish and British headquarters in Baku cooperated with Khadija Gaibova. After the establishment of the Soviet government in Azerbaijan, Gaibova hid one of the leaders of the Musavat party, Mustafa Vakilov, and helped him escape. Vakilov took refuge in Turkey. In 1924, Sultan Huseinzadeh was also hiding in Gaibova's house, who first escaped to Iran, and then served in German and Japanese intelligence. The investigation should be conducted according to Article 68 of the Criminal Code."

A week later, Khadija was shot in Baku.

At the time of her arrest, Khadija had a 23-year-old son - Abdulkarim, and a 12-year-old daughter - Alangu. Alangu recalls his mother's arrest: "They came at night. I was woken up by a noise. Mother was shocked. She thought was ready, her hair turned completely white. There was a chess set of art hanging on the wall, which the mother gave to them, they [the police] took it away"...

Ziver Efendiyev (Majid Efendiyev's wife), who was also from a repressed family, recalled: "The prison was full of women, they were imprisoned because of their husbands, they were the wives of officials and soldiers... Mrs. Khadija was a very strong-willed woman, cheerful ... sometimes she sang songs, sometimes danced. Once she said: "I am an artist, my musical world is immersed in the law." I have to protect myself, even if they send me to exile, they won't destroy me, I will organize a music club there, I will dance, sing and play. Damn with them"...

In 1956, Khadija's son Alangu Khultanova requested a review of her mother's case, based on which Khadija Gaibova was rehabilitated (С. Ганджали, Женщины, красота и святость. Baku, 2001, pp. 154-155).

Nigar Gizi Shikhlinskaya (1878-1942). The first Azerbaijani nurse, the first Azerbaijani woman with higher education Nigar Hussein Effendi Gizi was born on October 10, 1878, in Tbilisi. Her father was

the Azerbaijani educator Hussein Efendi Gaibov, her mother was Saadat. Nigar's brother, Lieutenant Farrukh Gaibov, was the first Azerbaijani pilot who was killed in air combat in 1916.

In 1889, after graduating from Tbilisi Transcaucasian Women's Institute with a gold medal, Nigari was the first Azerbaijani woman to receive higher education. He was fluent in Russian, French, Arabic, and Persian languages.

Nigar's first husband, Dervish-Bek Palavandov, was from the Palavandishvili lineage. The couple lived happily, but the young woman suddenly became a widow. In 1909, she married Colonel Ali-Agha Shikhlinsky, with whom she moved to Tsarskoye Selo.

At the beginning of the First World War, Nigar published an appeal to the wives of soldiers in the newspaper "Русский инвалид" (Russian Invalid). The next day, she followed her husband to the headquarters of the Guards of the Petrograd Military District. She was the head of the Women's Committee of the Officers' Artillery School. The hospital there was called "Shikhlinskaya hospital".

Ali Agha Shikhlinsky wrote in his memoirs: "My wife was constantly in the hospital. She performed the duties of the chairman of the committee. She helped the soldiers write letters. The soldiers called her a mother" (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, p. 111).

In 1918, after returning to Baku, Nigar started writing articles. At the same time, she managed the Red Cross Society in Azerbaijan. Within two years, Shikhlinsky, who was the Deputy Minister of Defense of the Azerbaijan Democratic Republic, founded the Red Crescent Society and Nigar became the first Azerbaijani nurse.

Throughout her life, Nigar fought for the freedom and education of Azerbaijani women. She published letters and helped families of soldiers. She was a lifelong member of the "Tbilisi Caucasus Women's Charitable Society".

Nigar Shikhlinskaya died on August 12, 1931. Her personal belongings and letters are preserved in the fund of ethnography and documentary sources of the National Museum of History of Azerbaijan.

Losing his wife was difficult for Ali Aga Shikhlinsky. Before his death, every Thursday, he visited the grave of his beloved woman and dedicated poems to her. In his memoirs, he wrote: "The death of my wife was a fatal blow to me. Everything went away with my wife - happiness and health too"... "Calculate the date of my death after the death of Nigar". Ali Agha died 11 years after Nigar's death. There are four versions of his will, where one point is unchanged: in all four of them, he asks to be buried next to his wife (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, p. 90).

TBİLİSİLİ AZƏRBAYCANLI QADINLAR İCTİMAİ MEYDANDA

Gürcüstan çoxetnikli ölkədir və onun ən çoxsaylı etnik azlığını azərbaycanlılar təşkil edirlər. Lakin, onların siyasi, mədəni və ya vətəndaş qoşululuğu bu gün nisbətən azdır, özlərini vahid xalq-dövlətin üzvləri kimi dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Əsrlərin əvvəlki təcrübəsi barədə isə bunu deyə bilmərik, həmin zaman azərbaycanlılar ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına fəal qoşulmuşdular.

Məlum olduğu kimi, etnik azərbaycanlı kişilərin yanında qadınlar da kifayət qədər fəal idilər. Tarix bizim üçün bir neçə bu cür qadının adını saxlayıb qorumuşdur. Misal olaraq Pərixanım Sofiyevanı göstərə bilərik, o, bu günə qədər mövcud olan məlumata görə, dünyada ilk müsəlman qadın deputat olmuşdur. Tbilisidə anadan olmuş azərbaycanlı pianoçu Xədicə Müftizadə-Qayıbovanın və ilk azərbaycanlı tibb bacısı Nigar Şıxlinskayanın adları da Gürcüstan ilə bağlıdır.

Pərixanım Sofiyeva (1884-1951). 1918-ci ildə Gürcüstanın yerli özünüidarəetmə seçkilərində qalib gəlmiş dünyada ilk müsəlman qadın nüfuzlu çoxuşaqlı Sofiyevlər ailəsində anadan olmuşdur. Pərixanım elə erkən yaşlarından müsəlman qadının imkanları barədə mövcud olan stereotipləri dağıdırdı və tezliklə kəndin liderinə çevrilmişdir. Böyük nəsil onu "kişi Pəri" adlandırırdı. O, xeyriyyə işləri ilə məşğul idi və həmkəndlilərinin yetimlərinə kömək edirdi, yetim uşaq sığınacağının açılmasının təşəbbüskarı olmuşdur, Qaracalar kəndi üçün dəmiryol xəttində stansiyanın qurulmasını ona aid edirlər. Onun yanına məsləhət almaq üçün gedirdilər, barışdırıcı kimi, kəndin işləri və mübahisələrini həll etmək üçün dəvət edirdilər. Pərixanım hər zaman ədalətli qərar qəbul edirdi, kənddə hər kəs, ağsaqqallar belə ona tabe olurdu.

Gürcüstan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra, 1918-ci ilin payızında ölkədə seçkilər yolu ilə özünüidarəetmə orqanlarının formalaşdırılması başlamışdır. Gürcü mətbuatı məmnunluqla qeyd edirdi ki, səs verənlər sayına Qarayazı dairəsindən irəli sürülmüş müsəlman qadın, Pərixanım Sofiyeva daxildir. O, Tbilisi qəzasının zemstvosunun seçkilərində müstəqil, partiyasız namizəd idi, lakin öz nüfuzu sayəsində, nüfuzlu siyasi partiyaların namizədlərindən inandırıcı şəkildə üstün gəlmişdir. Səs verən qadın yerli özünüidarəetmənin həyatına fəal qoşulmuşdur.

Sovet işğalından sonra Sofiyevlər ailəsi rejim ilə əməkdaşlıq yolunu seçmədiyi üçün onu "qolçomaqlıqdan salmış" və əmlakını əlindən almışdılar. Pərixanımın üç qardaşı represiyaların qurbanı olmuşdur. Pərixanımın özü isə qardaşı oğlunun həbs edilməsinə görə 1951-ci ildə ürək tutmasından vəfat etmişdir (İ. Xvadaqiani, Qarayazı matriarxı – Pərixanım Sofiyeva. http://archive.ge/ka/blog/9).

Xədicə Müftizadə-Qayıbova (1893-1938). "Qadın istərsə, başarar, nail olar. Tək gərək savad və maarif üçün çalışmaqdır. Mən vətənimin qızlarına sonsuz etimad edirəm," – bu sözlər 24 may 1893-cü il tarixində Tbilisidə anadan olmuş ilk azərbaycanlı qadın pianoçu – Xədicə Qayıbovaya aiddir. Atası – Osman bəy Müftizadə Tbilisi Sünnü Ruhani Mərkəzinin rəhbəri idi, anası isə tanınmış Terequlov nəslindən idi, hansının ailəsi XIX əsrin əvvəlində Gürcüstana yerləşmişdir.

Xədicə orta təhsilini Müqəddəs Nina Qızlar Gimnaziyasında almışdır, təhsil almaqla parallel olaraq isə professor N. Nikolayevin sinfində fortepianoda çalmağı öyrənirdi. Qız təhsilini davam etdirə bilməmişdir, çünki onun atası və bacı-qardaşları həmin dövrdə Tbilisidə yayılmış vərəmin qurbanı olmuş və özü də ağır vəziyyətə düşmüşdür.

Bir müddət Xədicə müəllim işləyir və şagirdlərə fortepianoda çalmağı öyrədirdi. Tezliklə mühəndis Nadir Qayıbov ilə evlənmişdir, hansının atası Qafqazın müftisi Hüseyn Əfəndi idi, bacısı isə Azərbaycanda ilk şəfqət bacısı Nigar Şıxlinskaya idi.

1919-cu ildən Xədicə həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşamağa Bakıya köçmüşdür, orada musiqi fəaliyyətini davam etdirmiş və Bakı Konservatoriyasının təsis edilməsinin başçılarından biri də olmuşdur.

Qayıbovlar ailəsi Bakıya köçdükdən bir il sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olmuşdur. Sovet işğalından sonra Xədicə musiqi və pedaqoji fəaliyyətini davandırmamışdır. 1920-ci illər ərzində o,

Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası və Azərbaycan Xalq Təhsil Komissarlığında şərq musiqi şöbəsinə rəhbərlik edirdi. Onun təşəbbüsü ilə qısamüddətli şərq musiqi kursları və uşaq xoru yaradılmışdır. Onu Azərbaycan xalq musiqisinin janrı olan muğamların fortepianoda çalmağın böyük ustası kimi adlandırırdılar.

Azərbaycanda Sovet Rusiyasının zorakılığına qarşı kütləvi çıxışlarda Qayıbovların ailəsi də iştirak edirdi. Xədicənin ilk həyat yoldaşı Nadir Qayıbovun taleyi məlum deyildir. Ehtimal olaraq, o, repressiyaların qurbanı olmuşdur.

Xədicənin ikinci həyat yoldaşı – Rəşad Qayıbovun da "kontrinqilabi" fəaliyyət ilə məşğul olduğu aşkar edilmiş və 1933-cü ildə həbs edilmişdir. Xədicəni də tezliklə həbs etdilər, lakin üç ay həbsxanada keçirdikdən sonra onu təqsirsiz tanımış və bütün ittihamları üzərindən qaldırmışdılar.

Qayıbovlar ailəsi Azərbaycanda hər kəs üçün sevimli toplaşma yeri idi. Bakıya gəlmiş qonaqlar üçün tez-tez salon axşamları keçirilirdi – siyasət, mədəniyyət barədə söhbət edir, rus aqressiyasının nəticələrini müzakirə edirdilər. Bütün bunlar ailənin Türkiyə ilə əlaqəsi barədə şübhələnən Sovet hakimiyyəti üçün də gözə görünməz qalmamışdır.

17 mart 1938-ci il tarixində Xədicənin həyat yoldaşını bir daha həbs etdilər. Həmin gün Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 4390 №-li əmri əsasında Xədicəni də həbs etdilər, onu müsavatçılar ilə əlaqədə olmaqda ittiham edərək beş həftə ərzində doqquz dəfə dindirilməyə çağırdılar. Terror və casusluq ittihamına baxmayaraq, Xədicə sınmamış və ittihamı etiraf etməmişdir. 19 oktyabr 1938-ci il tarixində on beş dəqiqəlik məhkəmə iclasından sonra ona ən yüksək cəza ölçüsü – güllələmə cəzası təyin edilmişdir.

Azərbaycan Daxili İşlər Xalq Komissarlığının Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 3-cü şöbəsinin rəis müavini, leytenant Tevosyan Xədicəyə qarşı aşağıdakı ittihamı irəli sürmüşdür: "Türkiyə və Britaniyanın qərargahı Bakıda Xədicə Qayıbova ilə əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra, Qayıbova öz evində Müsavat partiyasının liderlərindən biri olan Mustafa Vəkilovu gizlətmiş və ona qaçmaqda kömək etmişdir. Vəkilov Türkiyəyə sığınmışdır. 1924-cü ildə Qayıbovanın evində Sultan Hüseynzadə də gizlənirdi, o, öncə İrana qaçdı, sonra isə Almaniya və Yaponiyanın kəşfiyyatında xidmət edirdi. İstintaq Cinayət Məcəlləsinin 68-ci maddəsinə əsasən aparılmalıdır."

Bir həftə sonra Xədicə Bakıda güllələnmişdir.

Həbs edildiyi zaman Xədicənin Əbdülkərim adlı 23 yaşında oğlu və Alanqu adlı 12 yaşında qızı var idi. Alanqu anasının həbs edilməsini belə xatırlayır: "Gecə gəldilər. Məni səs-küy oyandırdı. Anam səksəndi. Hazır idi, lakin tamamilə rəngi qaçmışdı. Divarda incəsənət nümunəsi şahmat asılmışdı, hansını anam onlara bağışladı, onlar [polis] apardılar"...

Həmçinin repressiya olunmuş ailədən olan Zivər Əfəndiyeva (Məcid Əfəndiyevin həyat yoldaşı) xatırlayırdı: "Həbsxana qadınlarla dolu idi, onlar həyat yoldaşlarına görə həbs edilmişdi, onlar məmur və hərbiçilərin həyat yoldaşları idi... Xədicə xanım çox güclü iradəli, şən bir qadın idi... Gah mahnı oxuyur, gah rəqs edirdi. Bir gün dedi: "Mən sənətkaram, mənim müsiqi dünyam qanunda gizlənib. Mən özümü müdafiə etməliyəm, məni sürgün etsələr belə məni məhv edə bilməzlər, orada musiqi klubunu təşkil edəcəyəm, rəqs edəcəyəm, mahnı oxuyub oynayacağam. Onlar heç sevinməsinlər"...

1956-cı ildə Xədicənin qızı Alanqu Sultanova anasının işinə yenidən baxılmasını tələb etmiş, bunun əsasında da Xədicə Qayıbovaya bəraət verilmişdir (С. Гянджали, Женщины, красота и святость. Баку, 2001, с. 154-155).

Nigar Şıxlinskaya (1878-1942). İlk azərbaycanlı tibb bacısı, ali təhsilə malik olan ilk azərbaycanlı qadın Nigar Hüseyn Əfəndi qızı 10 oktyabr 1878-ci il tarixində Tbilisidə anadan olmuşdur. Atası - azərbaycanlı maarifçi Hüseyn Əfəndi Qayıbov, anası isə - Səadət xanım idi. Nigarın qardaşı - leytenant Fərrux Qayıbov ilk azərbaycanlı təyyaraçi idi, o, 1916-cı ildə hava döyüşü zamanı həlak olmuşdur.

Nigar 1889-cu ildə Tbilisi Zaqafqaziya Qadın İnstitutunu qızıl medal ilə bitirdikdən sonra ali təhsil

almış ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur. O, sərbəst şəkildə rus, fransız, ərəb və fars dillərini bilirdi.

Nigarın ilk həyat yoldaşı Dərviş bəy Palavandov Palavandişvililər nəslindən idi. Cütlük xoşbəxt yaşayırdı, lakin gənc qadın gözlənilmədən dul qaldı. 1909-cu ildə o, polkovnik Əliağa Şıxlinski ilə evlənmiş və onunla birlikdə yaşamaq üçün Tsarskoye Seloya köçmüşdür.

Birinci dünya müharibəsi başladığı zaman Nigar "Русский инвалид" qəzetində əsgərlərin arvadlarına müraciətini dərc etmişdir. Sabahısı gün isə həyat yoldaşı ilə birlikdə Petroqradın hərbi dairəsinin qvardiyasının qərargahına getmişdir. O, Zabitlərin Artilleriya Məktəbinin qadın komitəsinin rəhbəri olmuşdur. Orada mövcud olan xəstəxana "Şıxlinskaya Xəstəxanası" adlanırdı.

Əliağa Şıxlinski öz xatirələrində yazırdı: "Mənim həyat yoldaşım daima xəstəxanada olurdu. Komitə sədrinin vəzifələrini yerinə yetirirdi. Əsgərlərə məktub yazmaqda kömək edirdi. Əsgərlər ona ana deyirdilər" (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, с. 111).

1918-ci ildə Nigar Bakıya qayıtdıqdan sonra məqalələr yazmağa başlamışdır. Parallel olaraq Azərbaycanda Qırmızı Xaç Cəmiyyətini idarə edirdi. İki ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının müdafiə nazirinin müavini olan Şıxlinski Qırmızı Aypara Cəmiyyətini təsis etmiş və Nigar ilk azərbaycanlı tibb bacısı olmuşdur.

Nigar bütün həyatı boyunca azərbaycanlı qadınların azadlığı və təhsili naminə mübarizə aparmışdır. O, məktubları dərc edir, əsgərlərin ailələrinə yardım edirdi. O, "Tiflis Qafqaz Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin" müddətsiz üzvü olmuşdur.

Nigar Şıxlinskaya 12 avqust 1931-ci il tarixində vəfat etmişdir. Onun şəxsi əşyaları və məktubları Azərbaycanın Milli Tarix Muzeyinin etnoqrafiya və sənədli mənbələr fondunda mühafizə olunur.

Əliağa Şıxlinski üçün həyat yoldaşını itirmək ağır idi. O, vəfat edənə qədər hər cümə axşamı günləri sevimli qadının məzarına baş çəkərək ona şeirləri həsr edirdi. O, öz xatirələrində yazırdı: "Həyat yoldaşımın ölümü mənim üçün faciəli bir zərbə idi. Mənim hər şeyim: həm səadətim, həm də səhhətim həyat yoldaşımla getdi"... "'Mənim ölüm tariximi sevimli Nigar xanımın vəfatı günü ilə hesablayın". Əliağa Nigarın vəfatından 11 il sonra vəfat etdi. Onun vəsiyyətnaməsinin dörd variantı mövcuddur, hansılarda bir bənd dəyişməzdir: hər dördündə həyat yoldaşının yanında dəfn edilməsini tələb edir (А. Шихлинский, Мои воспоминания. Баку, 1984, с. 90).

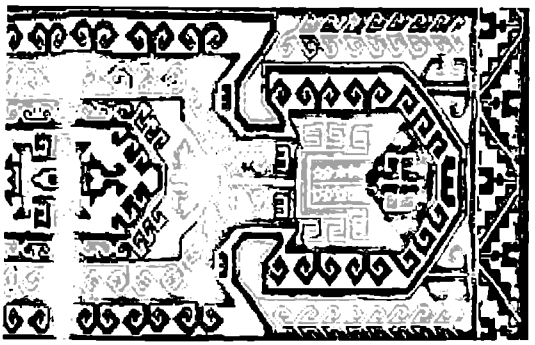

თავი IX
FƏSİL IX
CHAPTER IX

აზერბაიჯანთან დაკავშირებული ქუჩები თბილისში

ისტორიულად თბილისში ქართველების გარდა სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებიც მრავლად ცხოვრობდნენ. მრავალეთნიკურობა, ჩვეულებრივ, დიდი ქალაქების დამახასიათებელი ნიშანია. თითოეული ერისა თუ ეთნოსის წევრები თავისებურ განუმეორებლობას სძენდნენ და ამდიდრებდნენ ქალაქს. მულტიკულტურული გარემო მსოფლიოს ბევრი დიდი ქალაქისთვის არის ნიშანდობლივი. ამ თვალსაზრისით თბილისიც მუდამ გამორჩეული იყო. მრავალეთნიკურმა გარემომ ქალაქის იერსახის ჩამოყალიბებას საუკუნეების განმავლობაში განსაკუთრებული კვალი დააჩნია. თბილისში ბევრი გამორჩეული აზერბაიჯანელი დაიბადა და მოღვაწეობდა. მათი შემოქმედებაც ხშირ შემთხვევაში თბილისს უკავშირდებოდა.

ქართველებისა და აზერბაიჯანელების განსაკუთრებულ ურთიერთობას ათწლეულების მანძილზე უკვალოდ არ ჩაუვლია. ამ ადამიანების ღვაწლის უკვდავსაყოფად, თბილისის მრავალ ქუჩას მათი სახელი ეწოდა. საბჭოთა პერიოდში დაწყებული ტენდენცია საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგაც გაგრძელდა, თბილისის სხვადასხვა უბანში აზერბაიჯანთან და აზერბაიჯანელებთან დაკავშირებულ მრავალ ქუჩას შეხვდებით. ცხადია, ეს ყოველივე ორი ხალხის მეგობრობისა და კეთილმეზობლური ურთიერთობის გამოძახილია.

ჰეიდარ ალიევის სახელობის სანაპირო – სანაპირო თბილისში, კრწანისის რაიონში, მარჯვენა სანაპიროს მონაკვეთი აკაკი ბაქრაძის ქუჩიდან ზვიად გამსახურდიას სანაპირომდე. გამოჩენილი აზერბაიჯანელი სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწის ჰეიდარ ალიევის სახელი ეწოდა 2007 წელს. ამავე წელს გაიხსნა მემორიალი და მონუმენტი, რომელზეც აღნიშნულია მანძილი თბილისიდან ბაქომდე (556 კმ).

აჰმედ ჯავადის ქუჩა – ისან-სამგორის რაიონში, არტურ ლაისტის ქუჩასთან მდებარე ერთ-ერთ უსახელო ქუჩას აზერბაიჯანელი პოეტის, აზერბაიჯანის ჰიმნის ავტორის, აჰმედ ჯავადის სახელი მიენიჭა 2011 წელს.

ბაქოს ქუჩა – ქუჩა თბილისში, ჩუღურეთის რაიონში; დავით აღმაშენებლის გამზირიდან მიხეილ წინამძღვრიშვილის ქუჩამდე. წარმოიქმნა XIX საუკუნის შუა წლებში. 1862 წელს მიხეილის ქუჩაზე (ახლანდელი დავით აღმაშენებლის გამზირი) აშენდა თბილისის გეოფიზიკური (ყოფილი მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური) ობსერვატორიის შენობა და ფასადიდან ჩრდილოეთით მიმართულ ქუჩას დაერქვა ობსერვატორიის ქუჩა, შემდეგ ასათიანის ქუჩა ერქვა. 1900 წელს სახელი შეეცვალა და ეწოდა კავკასიის მთავარი სამრეწველო ქალაქის – ბაქოს ქუჩა. შემონახულია XIX საუკუნის II ნახევრის საცხოვრებელი სახლები, მათ შორის გამოირჩევა სახლი N2 (არქიტექტორი პ. შტერნი).

ბელაქნის ქუჩა – კრწანისის რაიონში, სოფ. ფონიჭალაში, ბათუმის ქუჩასთან მდებარე უსახელო ქუჩას და მასთან არსებულ შესახვევს საინგილოს ერთ-ერთი ქალაქის – ბელაქნის სახელი მიენიჭა 2018 წელს.

იბრაჰიმ ისფაჰანლის ქუჩა – ცნობილი აზერბაიჯანელი მსახიობისა და რეჟისორის იბრაჰიმ ისფაჰანლის ქუჩა მდებარეობს ძველი თბილისის რაიონში (ხარფუხი), ვახტანგ გორგასლის ქუჩიდან იოსებ გრიშაშვილის ქუჩამდე. თბილისის 1934 წლის გეგმაზე დატანილია, როგორც კომუნალური შესახვევი, თბილისის ქუჩების 1960 წლის ცნობარში შეტანილია ვახტანგ გორგასლის II შესახვევის სახელწოდებით. შემდეგ IV შესახვევი დაერქვა. 1997 წელს იბრაჰიმ ისფაჰანლის სახელი ეწოდა.

მირზა ფათალი ახუნდოვის ქუჩა – ქუჩა თბილისში კრწანისის რაიონში (აბანოთუბანი,

ხარფუხი) ; აბანოს ქუჩიდან ფირდოუსის ქუჩამდე. როგორც შესახვევი, წარმოიქმნა XIX საუკუნის I ნახევარში, ადრე მექვაბეთა ქუჩა ერქვა, სახელწოდება დაკავშირებულია თბილისელ მექვაბეთა საქმიანობასთან. ქუჩას ესაზღვრებოდა მსხვილი ფეოდალების სუმბათოვების (სუმბათაშვილების) მამული და XX საუკუნის დასაწყისიდან სუმბათოვის ქუჩა დაერქვა. 30-იან წლებში თვალსაჩინო აზერბაიჯანელი მწერლისა და განმანათლებლის მირზა ფათალი ახუნდოვის სახელი ეწოდა. დატანილია თბილისის 1934 წლის გეგმაზე. აქვს ერთი შესახვევი, რომელიც იმავე გეგმაზე დატანილია ქვაბის შესახვევის სახელწოდებით. აქვეა დატანილი სპილენძისა და ზედადგარის შესახვევები, რომლებიც ამჟამად აღარ არსებობს. ამ ქუჩაზე მდებარეობს მირზა ფათალი ახუნდოვის სახელობის აზერბაიჯანული კულტურის მუზეუმი და ცენტრი.

მირზა შაფის ქუჩა – ქუჩა კრწანისის რაიონში (ხარფუხა), იოსებ გრიშაშვილის ქუჩიდან მთის ფერდობამდე. თბილისის 1876 წლის გეგმაზე დატანილია, როგორც თათრის შესახვევი, ასევეა 1934 წლის გეგმაზე, 1938 წელს აზერბაიჯანელი პოეტისა და მოაზროვნის მირზა შაფის სახელი დაერქვა.

ნიზამი განჯიევის (ნიზამი განჯევის) ქუჩა – შუა საუკუნეების აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უდიდესი პოეტის, ქართულ სამყაროში ნიზამი განჯელის სახელით ცნობილი შემოქმედის ქუჩა თბილისში, კრწანისის რაიონში (ხარფუხი) მდებარეობს. მოქცეულია გიორგი მერჩულისა და თელეთის ქუჩებს შორის. წარმოიქმნა XIX საუკუნის დასასრულს. XX საუკუნის 30-იან წლებში ცნობილი იყო, როგორც ნიზამი განჯევის შესახვევი.

რაშიდ ბეიბუთოვის ქუჩა – კრწანისის რაიონში, ფონიჭალაში, მარნეულის ქუჩასთან მდებარე უსახელო ქუჩას აზერბაიჯანელი მუსიკოსისა და მომღერლის რაშიდ ბეიბუთოვის სახელი მიენიჭა 2017 წელს.

საინგილოს ქუჩა – მდებარეობს ისან-სამგორის რაიონში; კვალითის ქუჩიდან საინგილოს ჩიხამდე. წარმოიქმნა XX საუკუნის 30-იან წლებში. ადრე ტიბაანის, შემდეგ გურჯაანის II ქუჩა ერქვა. 50-იან წლებში საინგილოს ქუჩის სახელი დაერქვა.

ხუდია ბორჩალოელის ქუჩა – გლდანის რაიონში, ციხის მიმდებარე ტერიტორიასთან უსახელო ქუჩას ერეკლე მეორის ერთგული თანამებრძოლის, ხუდია ბორჩალოელის სახელი მიენიჭა 2014 წელს.

STREETS RELATED TO AZERBAIJAN IN TBILISI

Historically, besides Georgians, many representatives of other ethnic groups lived in Tbilisi. Multiethnicity is usually a hallmark of large cities. Members of each nation or ethnic group maintained their uniqueness and enriched the city. A multicultural environment is characteristic of many big cities of the world. From this point of view, Tbilisi has always been outstanding. The multi-ethnic environment had a special impact on the formation of the appearance of the city over the centuries. Many distinguished Azerbaijanis were born and worked in Tbilisi. In many cases, their creativity was also connected to Tbilisi.

The special relationship between Georgians and Azerbaijanis has not gone without traces for decades. To immortalize the merits of these people, many streets of Tbilisi were named after them. This trend that started in the Soviet period continued even after the restoration of Georgia's independence, in different districts of Tbilisi you will find many streets connected to Azerbaijan and Azerbaijanis. Obviously, all this is an echo of friendship and good neighborly relations between the two peoples.

Embankment named after Heydar Aliyev - embankment in Tbilisi, Krtsanisi district, a section of the right bank from Akaki Bakradze street to Zviad Gamsakhurdia street. It was named after Heydar Aliyev, a prominent Azerbaijani state and political figure, in 2007. In the same year, a memorial and a monument were opened there, on which the distance from Tbilisi to Baku (556 km) is inscribed.

Ahmed Javadi Street – one of the nameless streets located near Arthur Laist Street in Isan-Samgori district named after the Azerbaijani poet, the author of the national anthem of Azerbaijan, Ahmed Javadi in 2011.

Bako Street – a street in Tbilisi, Chugureti district; Stretched from Davit Aghmashenebeli Avenue to Mikheil Tsinamdzgvrishvili Street. It was built in the middle of the 19th century. In 1862, Tbilisi Geophysical (formerly Magnetic-Meteorological) Observatory was built on Mikheil Street (now Davit Agmashenebeli Avenue), and the street facing north from the facade was named Observatory Street, then the name was changed to Asatiani Street. In 1900, again the name was changed to Bako Street, after the main industrial city of the Caucasus. Residential houses of the second half of the 19th century are still preserved there, among them the most remarkable is building N2 (architect P. Stern).

Belakani street - a nameless street and the lane next to it in Krtsanisi district, Ponichala village, located near Batumi Street, were named after one of Saingilo towns - Belakani in 2018.

Ibrahim Isfahanli Street - Ibrahim Isfahanli Street was named after a famous Azerbaijani actor and director. It is located in Old Tbilisi district (Kharpukhi) running from Vakhtang Gorgasali Street to Ioseb Grishashvili Street. On the 1934 plan of Tbilisi, it is listed as a communal lane, in 1960 in the directory of Tbilisi streets, it is included under the name of Vakhtang Gorgasali lane 2. Then it was renamed in lane 4. In 1997, it was named after Ibrahim Isfahanli.

Mirza Fatali Akhundov street – a street in Krtsanisi district of Tbilisi (Abanotubani, Kharpukhi); going from Abano Street to Firdous Street. As a lane, it was laid in the first half of the 19th century, it was previously called Mekvabeta (cauldron makers) street. The name was related to the professional activities of Tbilisi cauldron makers. The street was bordered by the estate of the Sumbatovs (Sumbatashvilis), an influential feudal family, and from the beginning of the 20th century, it was called Sumbatov Street. In 1930 it was named after Mirza Fatali Akhundov, a notable Azerbaijani writer and educator. It is put on the 1934 plan of Tbilisi as lane 1. On the same plan, it is marked as Cauldron

Lane. Here are marked copper and cooking fire tripod lanes that no longer exist. The Museum and Center of Azerbaijani Culture named after Mirza Fatali Akhundov is located on this street.

Mirza Shafi street - a street in Krtsanisi district (Kharpukha), running from Ioseb Grishashvili Street to the hill slope. On the 1876 plan of Tbilisi, it is marked as Tatar Lane, the same on the 1934 plan. In 1938, it was named after the Azerbaijani poet and thinker Mirza Shafi.

Nizami Ganjevi (Nizami Ganjeli) Street - a street in Krtsanisi district (Kharpukhi) in Tbilisi named after one of the greatest poets of the Middle Ages in the East, known in the Georgian world as Nizami Ganjeli. It is located between Giorgi Merchule and Teleti streets. It was built at the end of the 19th century. In the 1930s, it was known as Nizami Ganjevi lane.

Rashid Beibutov Street – an unnamed street located near Marneuli Street in Krtsanisi district, Ponichala, named after Azerbaijani musician and singer Rashid Beibutov in 2017.

Saingilo Street – a street in Isan-Samgori district running from Kvaliti street to Saingilo dead-end. It appeared in the 30s of the 20th century. First it was called Tibaani, then Gurjaani II Street. In the 50s of the last century, is called Saingilo street.

Khudia Borchaloeli street - an unnamed street in Gldani district, near the prison, was named after the faithful fellow warrior of Erekle II, Khudia from Borchalo, in 2014.

TBİLİSİDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ADINI DAŞIYAN KÜÇƏLƏR

Tarixən Tbilisidə gürcülərdən başqa başqa etnosların nümayəndələri də çox sayda yaşayırdılar. Çoxetniklik, adətən, böyük şəhərlərin səciyyəvi əlamətidir. Hər bir millətin və ya etnosun üzvləri şəhərə özünəməxsus təkrarolunmazlıq bəxş edir və zənginləşdirirdilər. Mültimədəni mühit dünyanın bir çox böyük şəhəri üçün səciyyəvidir. Bu baxımdan Tbilisi də daima fərqli idi. Çoxetnikli mühit əsrlər boyu şəhərin görünüşünün formalaşmasında xüsusi bir iz qoymuşdur. Tbilisidə bir çox görkəmli azərbaycanlı anadan olub fəaliyyət göstərmişdir. Onların yaradıclığı da bir çox halda Tbilisi ilə bağlı olub.

Onilliklər ərzində gürcülər ilə azərbaycanlıların xüsusi münasibətləri izsiz qalmamışdır. Bn insanların xidmətini ölümsüzləşdirmək üçün Tbilisinin bir çox küçəsinə onların adı verilmişdir. Sovet dövründə başlamış tendensiya Gürcüstanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra da davam etdirildi, Tbilisinin müxtəlif məhəllələrində Azərbaycan və azərbaycanlılar ilə əlaqədar olan bir çox küçəyə rast gəlmək mümkündür. Aydındır ki, bütün bunlar iki xalqın dostluğu və mehriban qonşuluq münasibətlərinin əks-sədasıdır.

Heydər Əliyev adına sahil - Tbilisidə, Krtsanisi rayonunda sahil, Akaki Bakradze küçəsindən Zviad Qamsaxurdia sahilinə qədər yerləşən sağ sahilin bir hissəsi. Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi Heydər Əliyevin adı 2007-ci ildə verilmişdir. Həmin il memorial və monument açılmışdır ki, hansında Tbilisidən Bakıya qədər məsafə (556 km) qeyd edilib.

Əhməd Cavad küçəsi - İsani-Samqori rayonunda, Artur List küçəsinin yaxınlığında yerləşən adsız küçələrdən birinə 2011-ci ildə Azərbaycan şairi, Azərbaycan himninin müəllifi, Əhməd Cavadın adı verilmişdir.

Bakı küçəsi Tbilisidə, Çuğureti rayonunda, Davit Ağmaşenebeli prospektindən Mixeil Tsinamdzğvrişvili küçəsinə qədər yerləşən küçə. XIX əsrin ortalarında yaranıb. 1862-ci ildə Mixeil küçəsində (indiki Davit Ağmaşenebeli prospekti) Tbilisi Geofizika (keçmiş Maqnit-Meteoroloji) Rəsədxanasının binası inşa edilmiş və fasadından şimala doğru yönəldilən küçə Observatoriya küçəsi adlandırılmışdır, sonralar Asatiani küçəsi adlanırdı. 1900-cü ildə adı dəyişdirilmiş və Qafqazın əsas sənaye şəhəri - Bakı küçəsi adlandırılmışdır. XIX əsrin II yarısının yaşayış evləri saxlanılıb, onlar arasında 2 №-li ev (memar P. Ştern) seçilir.

Balakən küçəsi - Krtsanisi rayonunda, Poniçala kəndində, Batumi küçəsinin yaxınlığında yerləşən adsız bir küçəyə və onun yanında olan döngəyə Saingilo şəhərlərindən biri - Balakən adı 2018-ci ildə verilmişdir.

İbrahim İsfahanlı küçəsi - tanınmış Azərbaycan aktyoru və rejissoru İbrahim İsfahanlı küçəsi Qədim Tbilisi rayonunda (Xarpux), Vaxtanq Qorqasali küçəsindən İoseb Qrişaşvili küçəsinə qədər yerləşir. Tbilisinin 1934-cü ilin planında Kommunal döngə kimi göstərilib, Tbilisi küçələrinin 1960-cı ilin soraq kitabçasına Vaxtanq Qorqasali II döngəsi adı ilə daxil edilib. Daha sonra IV döngə adlandırılıb. 1997-ci ildə İbrahim İsfahanlının adı verilib.

Mirzə Fətəli Axundov küçəsi - Tbilisidə, Krtsanisi rayonunda (Abanotubani, Xarpux), Abano küçəsindən Firdovsi küçəsinə qədər yerləşən küçə. Döngə kimi XIX əsrin I yarısında yaranıb, əvvəllər Mekvabeta küçəsi adlanırdı, adı Tbilisi qazançılarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. İri feodallar Sumbatovların (Sumbataşvililərin) malikanəsi həmin küçə ilə həmsərhəd olub və XX əsrin əvvəlindən Sumbatov küçəsi adlandırılıb. 30-cu illərdə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və maarifçisi Mirzə Fətəli Axundovun adı verilmişdir. Tbilisinin 1934-cü ilin planında qeyd edilib. 1 döngəsi vardır, hansı ki, eyni planda

Kvabi döngəsi adı ilə qeyd edilib. Elə buradaca Spilendzi və Zedadqari döngələri qeyd edilib, hansılar hal-hazırda artıq mövcud deyildir. Həmin küçədə Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Muzeyi və Mərkəzi yerləşir.

Mirzə Şəfi Vazeh küçəsi - Krtsanisi rayonunda (Xarpux), İoseb Qrişaşvili küçəsindən dağın yamacına qədər yerləşən küçə. Tbilisinin 1876-cı ilin planında Tatar döngəsi kimi qeyd edilib, 1934-cü ilin planında da eyni şəkildədir, 1938-ci ildə həmin küçəyə Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Mirzə Şəfinin adı verilmişdir.

Nizami Gəncəli (Nizami Gəncəvi) küçəsi - orta əsrlərdə Şərqin böyük şairlərindən biri, gürcü dünyasında Nizami Gəncəli adı ilə tanınmış Şemokmedi küçəsi Tbilisidə, Krtsanisi rayonunda (Xarpux) yerləşir. Giorgi Merçuli və Teleti küçələri arasında yerləşir. XIX əsrin sonunda yaranıb. XX əsrin 30-cu illərində Nizami Gəncəvi döngəsi kimi tanınmışdır.

Rəşid Behbudov küçəsi - Krtsanisi rayonunda, Poniçalada, Marneuli küçəsinin yaxınlığında yerləşən adsız bir küçəyə Azərbaycan musiqiçisi və müğənnisi Rəşid Behbudovun adı 2017-ci ildə verilmişdir.

Saingilo küçəsi - İsani-Samqori rayonunda, Kvaliti küçəsindən Saingilo dalanına qədər yerləşir. XX əsrin 30-cu illərində yaranıb. Əvvəl Tibaani, sonra Gurcaani II küçəsi adlanırdı. 50-ci illərdə Saingilo küçəsi adı verildi.

Xudu Borçalı küçəsi - Qldani rayonunda, həbsxananın ətraf ərazisinin yanındakı adsız bir küçəyə İkinci İraklinin sadiq silahdaşı, Xudu Borçalının adı 2014-cü ildə verilmişdir.

გენერალ-ლეიტენანტი ა. შიხლინსკი
LIEUTENANT GENERAL A. SHIKHLINSKY
GENERAL-LEYTENANT Ə. ŞIXLİNSKİ

ი. აიდაროვი
I. HAYDAROV
İ. HEYDƏROV

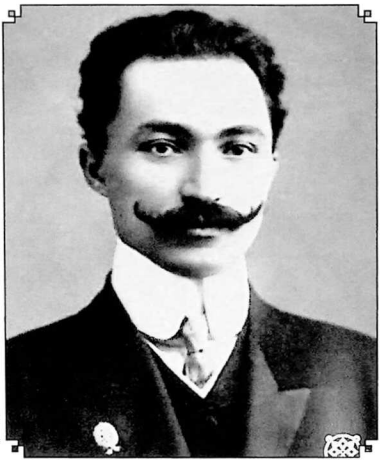

მ. გაჯინსკი
M. GAJINSKY
M. HACINSKİ

ფ. ხან-ხოისკი
F. KHAN-KHOYSK
F. XAN XOYSKİ

ხ. ასლანოვი
KH. ASLANOV
X. ASLANOV

ბორჩალოს მუსულმანთა ჯგუფის
საკანდიდატო სია (#12)
BORCHALO MUSLIM GROUP CANDIDATE LIST (#12)
BORÇALI MÜSƏLMAN QRUPUNUN NAMİZƏD
SİYAHISI (#12)

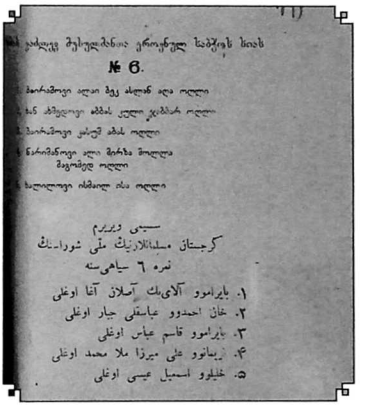

№ 6.

1. ბორჩალოელი ალი ბეგ ასლან ალი ოღლი
2. ხან ბაბადინი აბბას ყული ყარაბარ ოღლი
3. ბორჩალოელი ყასუმ აბას ოღლი
4. ნარიმანოელი ალი მირზა მოლლა მაგომედ ოღლი
5. ხალილოელი ისმაილ ისა ოღლი

سیاهی ورلیرم
گرجستان مسلمانلارینك ملی شوراسینك
نمره ٦ سیاهیسنه

١. بایرامو آلاویك آسلان آغا اوغلی
٢. خان احمدو عباسقلی جبار اوغلی
٣. بایرامو قاسم عباس اوغلی
۴. ریمانو علی میرزا ملا محمد اوغلی
۵. خلیلو اسمیل عیسی اوغلی

ყოფილი მეფისწაყვლის სასახლე
FORMER CROWN PRINCE'S PALACE
KEÇMIŞ ÇAR CANIŞININ SARAYI

ბორჩალოს მუსულმანთა ჯგუფის
საკანდიდატო სია (#12)
BORCHALO MUSLIM GROUP CANDIDATE LIST (#12)
BORÇALI MÜSƏLMAN QRUPUNUN NAMİZƏD
SİYAHISI (#12)

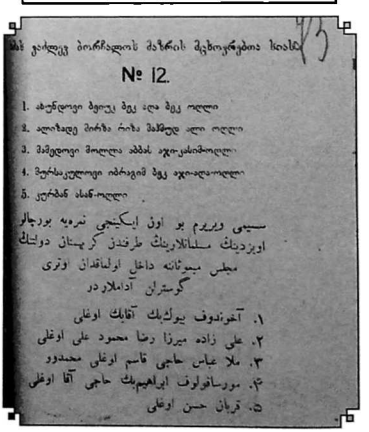

№ 12.

1. ახუნდოვი ბეიგუ ბეგ ალი ბეგ ოღლი
2. ალიზადე მირზა რიზა მამედ ალი ოღლი
3. მამედოვი მოლლა აბბას აჯიკასიმოღლი
4. ფერსაულოვი იბრაგიმ ბეგ აჯიალიოღლი
5. ყორბან ისაფ-ოღლი

سیاهی ورلیرم بو اون ایکینجی نمره‌یه بورچالو
اویزدیك مسلمانلارینك طرفندن گرجستان دولتینك
مجلس مبعوثانه داخل اولمقدان اوتری
گوستریلن آدملاردر

١. آخوندوف بیوك‌بك آغایك اوغلی
٢. علی زاده میرزا رضا محمود علی اوغلی
٣. ملا عباس حاجی قاسم اوغلی محمدو
۴. مورسالوف ابراهیم‌بك حاجی آغا اوغلی
۵. قربان حسن اوغلی

კავკასიურ რესპუბლიკათა კონფერენცია. ხან ხოისკი, ჯაფაროვი, ხას მამედოვი
CONFERENCE OF CAUCASIAN REPUBLICS. KHAN-KHOISKI, JAFAROV, KHAS-MAMEDOV
QAFQAZ RESPUBLİKALARININ KONFRANSI. XAN XOYSKİ, CƏFƏROV, XASMƏMMƏDOV

ხადიჯა მიუფთიზადე-გაიბოვა KHADIJA MUFTIZADE-GAIBOVA
XƏDİCƏ MÜFTİZADƏ-QAYIBOVA

ხადიჯა მიუფთიზადე-გაიბოვა KHADIJA MUFTIZADE-GAIBOVA
XƏDİCƏ MÜFTİZADƏ-QAYIBOVA

ფარი ხანუმ სოფიევა FARI KHANUM SOFIEVA
PƏRİXANIM SOFİYEVA

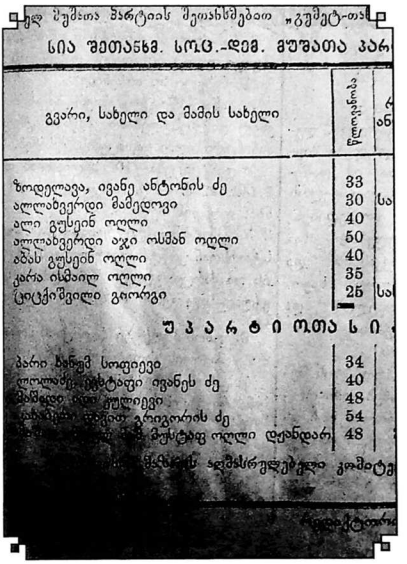

ელ შეშლია ბარტიის შეოახსმებაი „გეშეტ-ოა

სია შეთანხმ. სოც.-დემ. მუშათა პარ

გვარი, სახელი და მამის სახელი	წლოვანობა	ან
ზოდელავა, ივანე ანტონის ძე	33	
ალლაბეერდი მამედოვი	30	სა
ალი გუსეინ ოღლი	40	
ალლახვერდი აჯი ოსმან ოღლი	50	
ბაბას გუსეინ ოღლი	40	
ყარა ისმაილ ოღლი	35	
ციტქიშვილი გიორგი	25	სა

უ პ ა რ ტ ი ო თ ა ს ი

ბარი ხანუმ სოფიევი	34	
ოლლაძე �ტაფი ივანეს ძე	40	
[illegible]	48	
[illegible]	54	
[illegible] მუსტაფ ოღლი დანდარ	48	

[illegible] ბანის ადმინისტრაციული კომიტეტ

[illegible] ტორ

ნიგარ შიხლინსკაია NIGAR SHIKHLINSKAYA
NİGAR ŞIXLİNSKAYA

ჰეიდარ ალიევის სანაპირო HEYDAR ALIYEV EMBANKMENT
HEYDƏR ƏLİYEV SAHİLİ

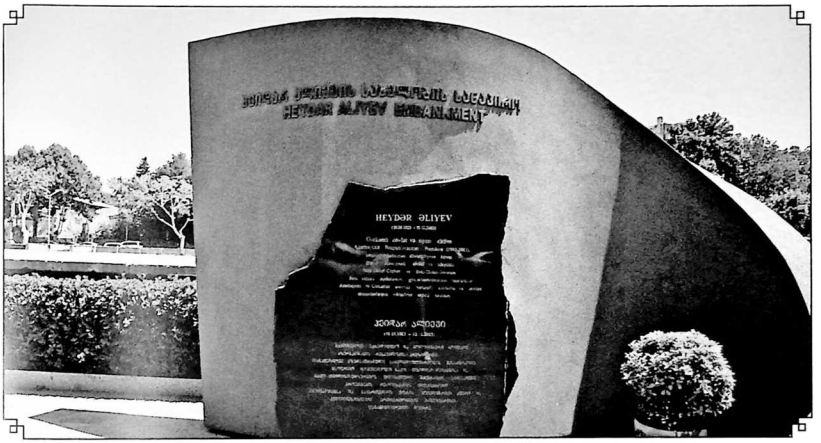

ჰეიდარ ალიევის სანაპირო HEYDAR ALIYEV EMBANKMENT
HEYDƏR ƏLİYEV SAHİLİ

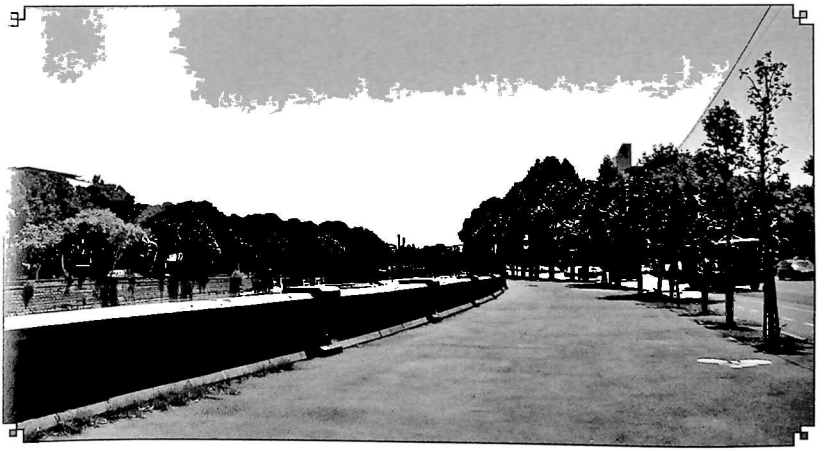

ყოფილი (სუმბათოვის) ახლა მირზა ფათალი ახუნდოვის ქუჩა
FORMERLY (СУМБАТОВИС) NOW MIRZA FATALI AKHUNDOV STREET
KEÇMIŞ (SUMBATOV) İNDİKİ MIRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV KÜÇƏSİ

მირზა შაფის ქუჩა MIRZA SHAFI STREET MİRZƏ ŞƏFİ KÜÇƏSİ

აჰმედ ჯავადის ქუჩა AHMED JAVAD STREET
ƏHMƏD CAVAD KÜÇƏSİ

გორხანა აზერბაიჯანელ მოღვაწეთა პანთეონი
GORKHANA PANTHEON OF PROMINENT AZERBAIJANIS
GORXANA - AZƏRBAYCANLI XADİMLƏRİN PANTEONU

თავი X
FƏSİL X
CHAPTER X

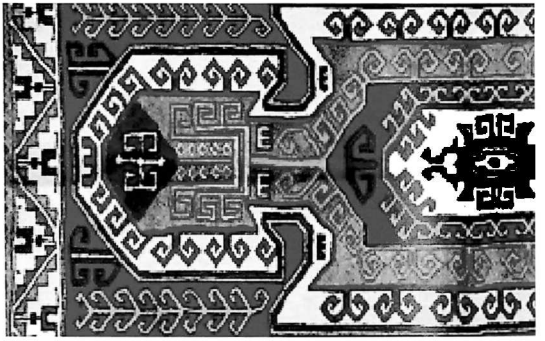

თბილისთან დაკავშირებული აზერბაიჯანელი მოღვაწეები

საუკუნეების განმავლობაში ქართველ და აზერბაიჯანელ ხალხებს შორის მჭიდრო პოლიტიკური, სამეურნეო და კულტურული ურთიერთობები არსებობდა. ამჟამად საქართველოს მოსახლეობის 6.3% ეთნიკური აზერბაიჯანელია, რომელთა წინაპრები პოლიტიკურ სარბიელზე ერეკლე მეორის ხანიდან აქტიურად ჩნდებიან. ამიერკავკასიის რუსეთის იმპერიაში ინკორპორაციის შემდეგ საქართველო მხარის პოლიტიკურ და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა. შესაბამისად, იმ დროს ბაქოსა და განჯის მცხოვრებლები ამიერკავკასიის ცენტრისაკენ მოიწევდნენ. ეთნიკურად აზერბაიჯანელები უმეტესად, ბორჩალოს მაზრაში, სამცხესა და თბილისში სახლობდნენ. დღეს მათი შთამომავლები საქართველოში ძირითადად ოთხ რეგიონში არიან დასახლებული – ქვემო ქართლში, კახეთში, შიდა ქართლსა და მცხეთა-მთიანეთში, ასევე თბილისში.

მრავალეთნიკურობით გამორჩეული საქართველო არაერთი ცნობილი და წარმატებული აზერბაიჯანელის სამშობლოა. ნაშრომის ბოლო ნაწილი სწორედ იმ აზერბაიჯანელებს ეძღვნება, რომლებიც ბედმა საქართველოსა და თბილისთან დააკავშირა და ორივე ქვეყნის განვითარებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავთ. ასეთები კი მრავლად არიან, მაგრამ წიგნის ქრონოლოგიური ჩარჩოში (1800-1921 წლები), ცხადია, ყველა ვერ მოთავსდა. ქვემოთ მოცემულ აზერბაიჯანელ მოღვაწეთა სიაში შეტანილი არ არიან ის ადამიანები, რომელთა შესახებ ნაშრომის სხვა გვერდებზე უფრო ვრცლადაა საუბარი, კერძოდ: აბდულ აზიზ შარიფოვი, აბდულა შაიგი თალიბზადე, აბდურაჰიმ ახვერდოვი, აბასყული აღა ბაქიხანოვი, ალი ჰაიდარ კარაევი, ევანგულა, მირზა ფათალი ახუნდოვი, მირზა შაფი ვაზეჰი, მირზა ჰუსეინ ჰასან ზადე, ნიგარ გიზი შიხლინსკაია, სათარა, სულთან განიევი, ფარი-ხანუმ სოფიევა, ფატალი ხან ხოისკი, ხადიჯა მიუფთიზადე-გაიბოვა, ჰასან ბეი ზარდაბი, ჰაჯი საიდ ეფენდი უნსიზადე და ჰუსეინ ყული-მამედ ოღლი მამედოვი.

AZERBAIJANI PUBLIC FIGURES RELATED TO TBILISI

For centuries, close political, economic, and cultural relations existed between the Georgian and Azerbaijani peoples. At present, 6.3% of Georgia's population are ethnic Azerbaijanis, whose ancestors have been active on the political scene since the time of Erekle II. After Transcaucasia was incorporated into the Russian Empire, Georgia was the political and cultural center of the country. Accordingly, at that time residents of Baku and Ganji moved towards the center of Transcaucasia. Ethnical Azerbaijanis mostly lived in Borchalo Mazra, Samtskhe, and Tbilisi. Today, their descendants are mainly settled in four regions of Georgia - Kvemo Kartli, Kakheti, Shida Kartli, and Mtskheta-Mtianeti, as well as in Tbilisi.

Georgia, distinguished by its multi-ethnicity, is the homeland of many famous and successful Azerbaijanis. The last part of the work is dedicated to those Azerbaijanis who were connected by fate to Georgia and Tbilisi and occupy a special place in the development of both countries. There are many of them, but obviously, not all of them could be included in the chronological framework of the book (1800-1921). The list of Azerbaijani figures given below does not include those people who are discussed in more detail on other pages of the work, namely: Abdul Aziz Sharifov, Abdulla Shaygi Talibzade, Abdurahim Akhverdov, Abaskuli Agha Bakikhanov, Ali Haydar Karaev, Evangula, Mirza Fatali Akhundov, Mirza Shafi Vazehi, Mirza Husein Hasan Zadeh, Nigar Gizi Shikhlinskaya, Satara, Sultan Ganiyev, Fari-Khanum Sofieva, Fatali Khan Khoiski, Khadija Muftizadeh-Gaibova, Hasan Bey Zardab, Haji Said Effendi Unsizadeh and Husein Quli-Mamed Oghli Mamedov.

TBİLİSİ İLƏ BAĞLI OLAN AZƏRBAYCANLI XADİMLƏR

Əsrlər boyu gürcü və Azərbaycan xalqları arasında sıx siyasi, təsərrüfat və mədəni münasibətlər mövcud olub. Hal-hazırda Gürcüstan əhalisinin 6.3% etnik azərbaycanlılardır ki, hansıların əcdadları siyasi arenaya ikinci İraklinin dövründən fəal olaraq meydana çıxırlar. Zaqafqaziyanın Rusiya İmperiyasına inkorporasiyasından sonra Gürcüstan diyarın siyasi və mədəni mərkəzi olub. Müvafiq olaraq, həmin zaman Bakı və Gəncə sakinləri Zaqafqaziyanın mərkəzinə doğru yönəlirdilər. Etnik azərbaycanlılar əksər halda Borçalı qəzasında, Samtsxe və Tbilisidə yaşayırdılar. Bu gün onların nəsilləri Gürcüstanda əsasən dörd regionda - Kvemo Kartlidə, Kaxetidə, Şida Kartli və Mtsxeta-Mtianetidə, eləcə də Tbilisidə məskunlaşıblar.

Çoxetnikliklə seçilən Gürcüstan bir çox tanınmış və uğurlu azərbaycanlının vətənidir. Əsərin son hissəsi məhz taleyin Gürcüstan və Tbilisi ilə əlaqələndirdiyi və hər iki ölkənin inkişafında xüsusi yer tutan azərbaycanlılara həsr olunur. Bunlar isə çoxdur, lakin kitabın xronoloji çərçivəsinə (1800-1921-ci illər), aydındır ki, hamısını yerləşdirmək mümkün olmadı. Aşağıda qeyd edilən azərbaycanlı xadimlərin siyahısına elə bir insanlar daxil edilməyibdir ki, hansılar barədə əsərin başqa səhifələrində daha geniş şəkildə söhbət edilir, o cümlədən: Əbdüləziz Şərifov, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Əbdürrəhim Haqverdiyev, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əliheydər Qarayev, Yevanqula, Mirzə Fətəli Axundov, Şirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Hüseyn Həsənzadə, Nigar Şıxlinskaya, Səttar, Sultan Qəniyev, Pərixanım Sofiyeva, Fətəli xan Xoyski, Xədicə Müftizadə-Qayıbova, Həsən bəy Zərdabi, Hacı Səid əfəndi Ünsizadə və Məmmədov Hüseynqulu Məmməd oğlu.

აბდულჰამიდ ბეგ ქაიტაბაში (1884-1920). აზერბაიჯანელი სამხედრო ოფიცერი, აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის არმიის გენერალ-მაიორი. დაიბადა 1884 წელს თბილისში. მონაწილეობდა პირველ მსოფლიო ომში, მიღებული ჰქონდა სხვადასხვა საიმპერიო ჯილდო. საბჭოთა რეჟიმის მიერ, აზერბაიჯანის ტერიტორიის ოკუპაციის შემდეგ, იდევნებოდა, 1920 წელს კი ბოლშევიკებმა დახვრიტეს განჯის აჯანყებაში მონაწილეობის ბრალდებით.

Abdulhamid Beg Qaytabash (1884-1920). Azerbaijani military officer, Major General of the Army of the Democratic Republic of Azerbaijan. He was born in 1884 in Tbilisi. He participated in the First World War and received various imperial awards. He was persecuted by the Soviet regime after the occupation of the territory of Azerbaijan, and in 1920 he was shot by the Bolsheviks on the charge of participating in the Ganja Rebellion.

Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı (1884-1920). Azərbaycan hərbi zabiti, Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordusunun general-mayoru. 1884-cü ildə Tbilisidə anadan olub. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib, müxtəlif imperiya mükafatını alıb. Sovet rejimi tərəfindən Azərbaycanın ərazisi işğal edildikdən sonra təqib edilirdi, 1920-ci ildə isə bolşeviklər tərəfindən Gəncə üsyanında iştirak etmə ittihamı ilə güllələnmişdir.

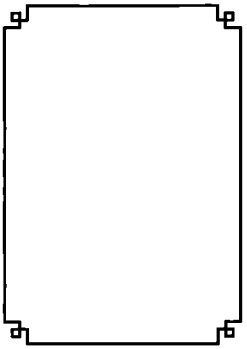

აბასოვი მირზალი (1874-1943) - მსახიობი, რეჟისორი, დრამატურგი, საქართველოს დამსახურებული არტისტი. თბილისის აზერბაიჯანული თეატრის ერთ-ერთი დამაარსებელი. 1924 წელს რუსთაველის თეატრში მისი სასცენო მოღვაწეობის 25 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო წვეულება გაიმართა.

Abbasov Mirzeli (1874-1943) - Azerbaijani actor, director, playwright, and honored worker of arts of Georgia. One of the founders of the Tbilisi Azerbaijan Theatre. In 1924, the Rustaveli Theater hosted an anniversary evening dedicated to the 25th anniversary of his stage activity

Abbasov Mirzəli Hacabbas oğlu (1874-1943) - aktyor, rejissor, dramaturq, Gürcüstanın əməkdar artisti. Tbilisi Azərbaycan Teatrının təsisçilərindən biri. 1924-cü ildə Rustaveli Teatrında onun səhnə yaradıcılığının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş yubiley dəvəti keçirilmişdir.

ალავერდი ბეი. XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ერთ-ერთი ცნობილი აზერბაიჯანელი მუსიკალური მოღვაწე. ოსტატურად უკრავდა აღმოსავლურ მუსიკალურ ინსტრუმენტებზე, მღეროდა აზერბაიჯანულ და ქართულ სიმღერებს. იყო ნიკოლოზ ბარათაშვილის მამის მეგობარი, პირადად იცნობდა ალექსანდრე ჭავჭავაძეს და გრიგოლ ორბელიანს. ნახსენებია იოანე ბატონიშვილის ცნობილ ნაწარმოებში „კალმასობა“.

Alaverdi Bay. One of the famous Azerbaijani musical figures of the first half of the 19th century. He skillfully played oriental musical instruments and sang Azerbaijani and Georgian songs. He was a friend of Nikoloz Baratashvili's father, he personally knew Aleksander Chavchavadze and Grigol Orbeliani. It is mentioned in the well-known work of Ioane Batonishvili "Kalmasoba".

Allahverdi bəy. XIX əsrin birinci yarısının tanınmış Azərbaycan musiqi xadimlərindən biri. Şərq musiqi alətlərində ustalıqla ifa edirdi, Azərbaycan və gürcü mahnılarını oxuyurdu. Nikoloz Barataşvilinin atasının dostu olub, Aleksandre Çavçavadze və Qriqol Orbelianini şəxsən tanıyırdı. İoane Batonişvilinin tanınmış “Kalmasoba” əsərində adı çəkilir.

ალეკპერ სეიფულა ოღლი სეიფი (1901-1977). აზერბაიჯანელი თეატრის მსახიობი და ადმინისტრატორი, მთარგმნელი, აზერბაიჯანის დამსახურებული და სახალხო არტისტი. დაიბადა თბილისში. პირველი სცენური ნათლობაც აქვე მიიღო. მონაწილეობდა თბილისში იბრატის დრამატული საზოგადოების შექმნაში, როგორც მოყვარული მსახიობი, ასრულებდა კომიკურ როლებს. 1921 წელს ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო აზერბაიჯანული დრამატული თეატრის დასში. მსახიობობის გარდა, მუშაობდა ამავე თეატრის ერთ-ერთ ხელმძღვანელად, თანამშომლობდა მთარგმნელად აზერბაიჯანულ პერიოდულ პრესასთან. იყო ბაქოს და შემდეგ განჯის დრამატული თეატრის მსახიობი, რეჟისორი, დირექტორი. გადაღებულია რამდენიმე აზერბაიჯანულ მხატვრულ ფილმში.

Alekper Seifula Ogli Seif (1901-1977). Actor and administrator of Azerbaijani theater, translator, Honored, and People's Artist of Azerbaijan. He was born in Tbilisi. He received his first stage baptism here. He participated in the creation of the Ibrati drama society in Tbilisi, as an amateur actor, he played comic roles. In 1921, he joined the troupe of the Tbilisi State Azerbaijani Drama Theater. In addition to acting, he worked as one of the directors of the same theater and worked as a translator for the Azerbaijani periodical press. He was an actor, and director of the Baku and then Ganja Drama Theaters. Filmed in several Azerbaijani feature films.

Ələkbər Seyfulla oğlu Seyfi (1901-1977). Azərbaycan Teatrının aktyoru və administratoru, tərcüməçi, Azərbaycanın əməkdar və xalq artisti. Tbilisidə anadan olub. Səhnəyə ilk çıxışı da burada baş tutub. Tbilisidə İbrət Dram Cəmiyyətinin yaradılmasında həvəskar aktyor kimi iştirak edib, komik rolları ifa edib. 1921-ci ildə Tbilisi Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının truppasına qəbul olunub. Aktyorluqdan başqa, həmin teatrın rəhbərlərindən biri kimi işləyib, tərcüməçi kimi Azərbaycan dövri mətbuatı ilə əməkdaşlıq edib. Bakı və sonra Gəncə Dram Teatrının aktyoru, rejissoru, direktoru olub. Bir neçə Azərbaycan bədii filmində çəkilib.

ალიბეკოვა ხადიჯა ალადინ ყიზი (1884-1961). მასწავლებელი, პუბლიცისტი, ექიმი. გამომცემელი, პირველი აზერბაიჯანელი ქალი რედაქტორი. დაიბადა თბილისში, აქვე დაამთავრა ქალთა რუსული გიმნაზია და ამიერკავკასიის ოლღას სახელობის მეან-გინეკოლოგიის ინსტიტუტი. 1911 წელს ბაქოში თავის მეუღლესთან ერთად დააარსა ქალთა პირველი ჟურნალი აზერბაიჯანულ ენაზე „იშიკი". აქტიურად მონაწილეობდა აზერბაიჯანელი ქალების საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოებების მუშაობაში.

Alibekova Khadija (1884-1961). Teacher, publicist, doctor. Publisher, first Azerbaijani female editor. She was born in Tbilisi, where she graduated from the Russian Women's Gymnasium and Transcaucasian Institute of Obstetrics and Gynecology named after Olga Swanson. In 1911, together with her husband, she founded the first women's magazine in the Azerbaijani language "Ishiki" in Baku. Actively participated in the public life of Azerbaijani women and the work of women's charity societies.

Əlibəyova Xədicə Ələddin qızı (1884-1961). Müəllim, publisist, həkim. Naşir, ilk azərbaycanlı qadın redaktor. Tbilisidə anadan olub, buradaca Rus Qızlar Gimnaziyasını və Olqa adına Zaqafqaziya Mama-Ginekologiya İnstitutunu bitirib. 1911-ci ildə Bakıda öz həyat yoldaşı ilə birlikdə Azərbaycan dilində "İşıq" adlı ilk qadın jurnalını təsis edib. Azərbaycanlı qadınların ictimai həyatında və qadın xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak edib.

ალიზადე მირზა რზა (1875-1942) - აზერბაიჯანელი პედაგოგი. დაიბადა 1875 წელს ბორჩალის რაიონში, ფახრალში. განათლება მიიღო გორის სემინარიაში. მუშაობდა თელავის მაზრის სკოლებში მასწავლებლად. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში ეკავა საქართველოს აზერბაიჯანული სკოლების ინსპექტორის თანამდებობა.

Alizade Mirza Rza (1875-1942) - Azerbaijani teacher. He was born in 1875 in Pakhral, Borchal district. He was educated at the Gori Seminary. He worked as a teacher in Telavi district schools. During the period of the Georgian Democratic Republic, he served as an inspector of Azerbaijani schools in Georgia.

Mirzə Rza Mahmudəli oğlu Əlizadə (1875-1942) – azərbaycanlı pedaqoq.
1875-ci ildə Borçalı rayonunda, Faxralıda anadan olub. Təhsilini Qori Seminariyasında alıb. Telavi qəzasının məktəblərində müəllim işləyib. Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründə Gürcüstanın Azərbaycan məktəblərinin müfəttişi vəzifəsini tutub.

ათამალიბეკოვი აბას ბეი სეიფულა ბეი ოღლი (1895-1971). აზერბაიჯანული პოლიტიკური ემიგრაციის ცნობილი წარმომადგენელი. დაიბადა თბილისში. იყო აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის ეროვნული საბჭოს წევრი. 1919 წელს აზერბაიჯანის პარლამენტის გადაწყვეტილებით გაგზავნეს პარიზის უნივერსიტეტში უმაღლესი განათლების მისაღებად. პარიზის სამშვიდობო კონფერენციის პერიოდში მუშაობდა აზერბაიჯანის სამთავრობო დელეგაციის მდივნად. იყო საფრანგეთში აზერბაიჯანული სათვისტომოს ხელმძღვანელი.

Athamalibekov Abbas Bey Seifula Bey Oghli (1895-1971). A well-known representative of the Azerbaijani political emigration. He was born in Tbilisi. He was a member of the National Council of the Democratic Republic of Azerbaijan. In 1919, by the decision of the Parliament of Azerbaijan, he was sent to the University of Paris for higher education. During the Paris Peace Conference, he worked as the secretary of the Azerbaijani government delegation. He was the head of the Azerbaijani community in France.

Abbas bəy Seyfulla bəy oğlu Atamalıbəyov (1895-1971). Azərbaycan siyasi mühacirətinin tanınmış nümayəndəsi. Tbilisidə anadan olub. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Milli Şurasının üzvü olub. 1919-cu ildə Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə ali təhsil almaq üçün Paris Universitetinə göndərilib. Paris Sülh Konfransı dövründə Azərbaycan dövlət nümayəndə heyətinin katibi işləyib. Fransada Azərbaycan həmyerlilər birliyinin rəhbəri olub.

აღაევი ფარაჯ-ბეი (1814-1891). აზერბაიჯანელი სამხედრო მოღვაწე. რუსეთის საიმპერიო არმიის გენერალ-ლეიტენანტი. სამხედრო განათლება მიიღო თბილისის კადეტთა კორპუსში, რომლის შემდეგ მსახურობდა კავკასიის ცალკეული არმიის მუსლიმთა კავალერიულ პოლკში. თავი გამოიჩინა ყირიმის ომში. წარჩინებული სამხედრო სამსახურისა და მამაცობისათვის მიღებული ჰქონდა მრავალი საიმპერიო ჯილდო. პენსიაში გასვლის შემდეგ, სიცოცხლის ბოლომდე მუშაობდა თბილისის მუსლიმთა საქველმოქმედო საზოგადოებაში. გარდაიცვალა თბილისში.

Agaev Faraj-Bey (1814-1891). Azerbaijani military figure. Lieutenant-General of the Russian Imperial Army. He received military education in the Tbilisi Cadet Corps, after which he served in the Muslim Cavalry Regiment of the Caucasus Army. He showed himself in the Crimean War. He received many imperial awards for his excellent military service and bravery. After retirement, he worked for the Tbilisi Muslim Charitable Society until the end of his life. He died in Tbilisi.

Fərəc bəy Ağayev (1814-1891). Azərbaycanın hərbi xadimi. Rusiya İmperiya Ordusunun general-leytenantı. Hərbi təhsili Tbilisi Kadet Korpusunda alıb, bundan sonra Qafqaz Əlahiddə Ordusunun müsəlman süvari alayında xidmət edib. Krım müharibəsində fərqlənib. Müvəffəqiyyətli hərbi qulluq və şücaət üçün bir çox imperiya mükafatını alıb. Pensiyaya çıxdıqdan sonra həyatının sonuna kimi Tbilisi Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətində işləyib, Tbilisidə vəfat edib.

აღალაროვი ჰასან ბეგ (1812-1883) აზერბაიჯანული წარმოშობის გენერალ-ლეიტენანტი. დაიბადა 1812 წელს თბილისში, დიდგვაროვან ოჯახში. განათლებაც თბილისის გიმნაზიაში მიიღო. 1830 წელს კადეტთა კორპუსის დამთავრების შემდეგ მსახურობდა კავკასიის მუსლიმთა კავალერიის პოლკში. 1852 წლიდან დაინიშნა ამიერკავკასიის საკავალერიო-მაჰმადიანური პოლკის მეთაურად. მონაწილეობდა არაერთ ბრძოლაში.

Ağalarov Hasan Beg (1812-1883) lieutenant general of Azerbaijani origin. He was born in 1812 in Tbilisi, in a noble family. He received his education in Tbilisi Gymnasium. After graduating from the Cadet Corps in 1830, he served in the Caucasian Muslim Cavalry Regiment. In 1852, he was appointed as the commander of the Transcaucasian Muslim Cavalry Regiment. He participated in many battles.

Həsən bəy Ağalarov (1812-1883) – Azərbaycan əsilli general-leytenant. 1812-ci ildə Tbilisidə zadəgan ailəsində anadan olub. Təhsilini də Tbilisi Gimnaziyasında alıb. 1830-cu ildə Kadet Korpusunu bitirdikdən sonra Qafqaz Müsəlman Süvari Alayında xidmət edib. 1852-ci ildən Zaqafqaziya Müsəlman Süvari Alayının başçısı təyin edilib. Bir çox döyüşdə iştirak edib.

ბაქიხანოვი აბდულა აღა (1824-1879) - რუსეთის იმპერიის არმიის გენერალ-მაიორი, აზერბაიჯანელი მწერალი და განმანათლებელი. 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს მსახურობდა კავკასიის არმიის საკავალერიო პოლკში. მიღებული აქვს მრავალი ჯილდო. თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის პირველი აზერბაიჯანული გაზეთის „ეკინჩის" დაარსებასა და გამოცემაში. გარდაიცვალა და დაკრძალულია თბილისში.

Bakikhanov Abdulla Agha (1824-1879) Major General of the Army of the Russian Empire, Azerbaijani writer, and educator. During the Russo-Ottoman War of 1877-1878, he served in the Cavalry Regiment of the Caucasus Army. He has received many awards. He made a significant contribution to the establishment and publication of the first Azerbaijani newspaper "Ekinchi". He died and was buried in Tbilisi.

Abdulla Ağa Bakıxanov (1824-1879) – Rusiya İmperiya ordusunun general-mayoru, Azərbaycan yazıçısı və maarifçisi. 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı Qafqaz ordusunun Süvari Alayında xidmət edib. Bir çox mükafat alıb. "Əkinçi" adlı ilk Azərbaycan qəzetinin təsis edilməsi və nəşr edilməsində böyük tövhəsi olub. Tbilisidə vəfat edib və dəfn edilib.

ბეჰბუდოვი მაჯიდ ბეჰბუდალი ოღლი (1873-1945). აზერბაიჯანელი მომღერალი. ხალხური სიმღერების ოსტატი, ჰენანდე (სოლო შემსრულებელი). მრავალი წლის განმავლობაში მღეროდა თბილისში „თავადაზნაურთა კლუბში". გამოდიოდა მუსიკალურ სპექტაკლებში, ოპერებსა და ოპერეტებში. თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის აზერბაიჯანში საოპერო ხელოვნების განვითარებაში. მისი შვილი იყო სსრკ სახალხო არტისტი რაშიდ ბეჰბუდოვი.

Behbudov Majid Behbudali Ogli (1873-1945). Azerbaijani singer. Master of folk songs, a Henande (solo performer). For many years, he sang in the club of nobility in Tbilisi. He performed in musical plays, operas, and operettas. He made a significant contribution to the development of opera art in Azerbaijan. His son was People's Artist of the USSR Rashid Behbudov

Behbudov Məcid Behbudalı oğlu (1873-1945). Azərbaycan xanəndəsi. Xalq mahnılarının ustadı, xanəndə (solo ifaçısı). Uzun illər ərzində Tbilisidə "Dvoryanski Klubda" mahnı ifa edib. Musiqili tamaşalarda, opera və operettalarda çıxış edib. Azərbaycanda opera sənətinin inkişafına böyük töhvə verib. Onun oğlu Rəşid Behbudov SSRİ xalq artisti olub.

ბეჰბუდოვი რაშიდ მაჯიდ ოღლი (1915-1989). აზერბაიჯანელი მომღერალი, სსრკ სახალხო არტისტი, აზერბაიჯანისა და საქართველოს დამსახურებული არტისტი. დაიბადა თბილისში, ყოფილი სუმბათოვის (დღევანდელი მირზა ფათალი ახუნდოვის) ქუჩა # 9-ში. სწავლობდა თბილისის რკინიგზის ტექნიკუმში, პარალელურად გამოდიოდა სცენაზე, როგორც ერთ-ერთი თბილისური საესტრადო ჯგუფის სოლისტი. შეასრულა მთავარი როლი აზერბაიჯანულ პოპულარულ მხატვრულ მუსიკალურ ფილმში „არშინ მალ-ალანი". იყო აზერბაიჯანის ოპერისა და ბალეტის სახელმწიფო თეატრის სოლისტი.

Behbudov Rashid Majid Ogli (1915-1989). Azerbaijani singer, People's Artist of the USSR, Honored Artist of Azerbaijan and Georgia. He was born in Tbilisi, former Sumbatov (now Mirza Fatali Akhundov) street # 9. He studied at the Tbilisi Railway Technical College, and at the same time, he performed on stage as a soloist of one of the Tbilisi variety groups. Played the main role in the popular Azerbaijani feature musical film "Arshin Mal-Alan". He was a soloist in the State Opera and Ballet Theater of Azerbaijan.

Behbudov Rəşid Məcid oğlu (1915-1989). Azərbaycan müğənnisi, SSRİ xalq artisti, Azərbaycan və Gürcüstanın əməkdar artisti. Tbilisidə doğulub, keçmiş (sumbatov) indiki Mirzə Fətəli Axundov küçəsi 9 nomrə. Tbilisi Dəmiryol Texnikumunda təhsil alıb, parallel olaraq Tbilisi estrada qruplarından birinin solisti kimi səhnədə çıxış edib. Azərbaycanın "Arşın mal alan" adlı məşhur bədii musiqili filmində baş rolu ifa edib. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti olub.

გაიბზადე მირზა ჰუსეინ (1830-1917) - კავკასიელი მუფთი, ლიტერატურათმცოდნე, მასწავლებელი. თბილისში საკუთარი ხარჯებით აზერბაიჯანელი ღარიბებისთვის სკოლა გახსნა. გარდაიცვალა თბილისში.

Gayibzade Mirza Hussein (1830-1917) - mufti of the Caucasus, literary critic, teacher. He opened a school for the Azerbaijani poor in Tbilisi at his own expense. He died in Tbilisi.

Mirzə Hüseyn Qayıbzadə (1830-1917) – Qafqaz müftisi, ədəbiyyatşünas, müəllim. Tbilisidə öz xərci ilə azərbaycanlı yoxsullar üçün məktəb açıb. Tbilisidə vəfat edib.

ვაქილოვი მუსტაფა მაჰამადაგა ოღლუ (1899-) - აზერბაიჯანის სამართლის პირველი პროფესორი, პედაგოგი, თარჯიმანი, რედაქტორი. დაიბადა თბილისში. დაასრულა თბილისის ვაჟთა გიმნაზია. მუშაობდა კავკასიის ფრონტის მუსლიმი ლტოლვილების დახმარების კომისრად, პარალელურად კი თარჯიმნად, თბილისში აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის მუდმივ წარმომადგენლობაში. 1919 წლის 1 სექტემბერს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის გადაწყვეტილებით, სამართლის მიმართულებით სასწავლებლად, პარიზის უნივერსიტეტში გაემგზავრა. შემდეგ დაბრუნდა ბაქოში და აზერბაიჯანში გააგრძელა ცხოვრება. წლების განმავლობაში იდევნებოდა საბჭოთა ხელისუფლების მიერ.

Mustafa Magomedaga oglu Vakilov (1899-) - the first professor of law in Azerbaijan, teacher, translator, and editor. He was born in Tbilisi. Graduated from the Tbilisi Men's Gymnasium. He worked as a commissioner for assistance to Muslim refugees of the Caucasian Front and at the same time as an interpreter in the permanent representation of the Azerbaijan Democratic Republic in Tbilisi. In 1919, by the decision of the government of the Democratic Republic of Georgia, he entered the University of Paris to study law. Then he returned to Baku and continued to live in Azerbaijan. For years he was persecuted by the Soviet authorities.

Mustafa Məhəmmədağa oğlu Vəkilov (1899-) – Azərbaycanın ilk hüquq professoru, pedaqoq, tərcüməçi, redaktor. Tbilisidə anadan olub. Tbilisi Kişi Gimnaziyasını bitirib. Qafqaz cəbhəsinin müsəlman qaçqınlarına yardım komissarı, parallel olaraq isə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının Tbilisidəki daimi nümayəndəliyində tərcüməçi işləyib. 1 sentyabr 1919-cu il tarixində Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətinin qərarı ilə hüquq istiqamətilə təhsil almaq üçün Paris Universitetinə gedib. Sonra Bakıya qayıdıb və Azərbaycanda yaşamağa davam edib. İllər ərzində Sovet hakimiyyəti tərəfindən təqib edilib. İ

ვეზიროვი ფირიდუნ-ბექ ჯამალ-ბექ ოღლი (1850-1925). აზერბაიჯანელი სამხედრო პირი, გენერალ-მაიორი. დაიბადა თბილისში, აქვე დაასრულა კლასიკური გიმნაზია. მსახურობდა რუსეთის იმპერიის არმიაში. პენსიაზე გასვლისთანავე დაბრუნდა და ოჯახთან ერთად ცხოვრობდა თბილისში. აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნის შემდეგ გადავიდა ბაქოში და საქმიანობდა ამ ქვეყნის ეროვნულ არმიაში. მსახურობდა ბაქოს კომენდანტისა და ბაქოს საქალაქო გარნიზონის უფროსად.

Vazirov Firudin bey (1850-1925). Azerbaijani military, major general. He was born in Tbilisi, where he graduated from a classical gymnasium, and served in the army of the Russian Empire. After retiring, he returned and lived with his family in Tbilisi. After the formation of the Azerbaijan Democratic Republic, he moved to Baku and worked in the national army of this country. He served in the Azerbaijan Democratic Republic as the commandant of Baku and the chief of the Baku city garrison.

Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov (1850-1925). Azərbaycanın hərbi şəxsi, general-mayor. Tbilisidə anadan olub, buradaca Klassik Gimnaziyanı bitirib. Rusiya İmperiyası ordusunda xidmət edib. Pensiyaya çıxdıqdan sonra qayıdıb və ailəsi ilə birlikdə Tbilisidə yaşayıb. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra Bakıya köçüb və bu ölkənin milli ordusunda fəaliyyət göstərib. Bakı komendantı və Bakı şəhər qarnizonunun rəisi işləyib.

ზულალოვი (ბულბულჯანი) აბდულ-ბაგი ალი ოღლი (1841-1927). დიდი აზერბაიჯანელი მომღერალი. 30 წლის განმავლობაში (1875-1905 წწ.) ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა თბილისში. სისტემატურად იწვევდნენ მაღალი დონის შეხვედრებზე, რეგულარულად გამოდიოდა ასევე სხვადასხვა საქველმოქმედო კონცერტებზეც. თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის მუღამის - აზერბაიჯანული სიმღერისა და ცეკვის ფოლკლორის ტრადიციული ჟანრს - ხელოვნების ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. მღეოდა აზერბაიჯანულ, ქართულ, სპარსულ და რუსულ ენებზე.

Zulalov (Bulbuljan) Abdul-Baghi Ali Oghli (1841-1927). A great Azerbaijani singer. He lived and worked in Tbilisi for 30 years (1875-1905). He was systematically invited to high-level meetings, and regularly performed at various charity concerts. He made a significant contribution to the formation and development of the art of Mugham - a traditional genre of Azerbaijani song and dance folklore. He sang in Azerbaijani, Georgian, Persian, and Russian languages.

Zülalov Əbdülbağı Əli oğlu (Bülbülcan) (1841-1927). Böyük Azərbaycan müğənnisi. 30 il ərzində (1875-1905-ci illər) Tbilisidə yaşayıb və fəaliyyət göstərib. Sistematik olaraq yüksək səviyyəli görüşlərə dəvət olunub, eləcə də müntəzəm olaraq müxtəlif xeyriyyə konsertlərində də çıxış edib. Azərbaycan mahnısı və rəqsinin ənənəvi folklor janrı – muğam sənətinin formalaşması və inkişaf etdirilməsinə böyük töhvə verib. Azərbaycan, gürcü, fars və rus dillərində oxuyub.

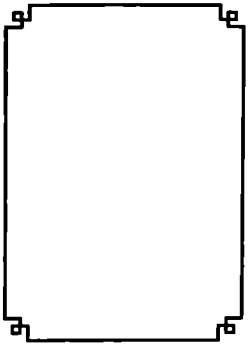

იადიგაროვი დავიდ ბეი (1881-1920?). აზერბაიჯანელი სამხედრო მოღვაწე, გენერალ-მაიორი. დედით ქართველი იადიგაროვი თბილისის გუბერნიაში დაიბადა. მონაწილეობა აქვს მიღებული რუსეთ-იაპონიისა და პირველ მსოფლიო ომებში. რუსეთის საიმპერიო არმიაში მიაღწია პოლკოვნიკობამდე. იყო თბილისში დისლოცირებული ნიჟნი ნოვგოროდის მე-17 დრაგუნთა პოლკის შტაბის უფროსი. აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნის შემდეგ მსახურობდა აზერბაიჯანის არმიაში. მიენიჭა გენერალ-მაიორის წოდება. იბრძოდა დაშნაკთა შეიარაღებულ ძალების წინააღმდეგ.

Yadigarov David Bey (1881-1920?). Azerbaijani military figure, Major General. Yadigarov, Georgian by his mother, was born in Tbilisi Gubernia. He took part in the Russo-Japanese and World War I. He reached the rank of colonel in the Russian Imperial Army. He was the Chief of Staff of the 17th Nizhny Novgorod Dragoon Regiment stationed in Tbilisi. After the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, he served in the Azerbaijan Army. He was awarded the rank of Major General. He fought against the armed forces of the Dashnaks.

Davud bəy Yadigarov (1881-1920?). Azərbaycan hərbi xadimi, general-mayor. Anası gürcü olan Yadigarov Tbilisi quberniyasında doğulub. Rusiya-Yaponiya və Birinci Dünya müharibələrində iştirak edib. Rusiya İmperiya ordusunda polkovnik rütbəsinə qədər nail olub. Tbilisidə dislokasiya edilmiş Nijni Novqorodun 17-ci draqun alayının qərargahının rəisi olub. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra Azərbaycan ordusunda xidmət edib. General-mayor rütbəsi verilib. Daşnak silahlı qüvvələrinə qarşı döyüşlər aparıb.

იადიგაროვი ისრაფილ ბეი (1815-1885). აზერბაიჯანელი სამხედრო მოღვაწე, გენერალ-ლეიტენანტი. დაიბადა ბორჩალოს მაზრაში. დაამთავრა თბილისის კერძო გიმნაზია. იყო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ერთ-ერთი დამფუძნებელი წევრი. მონაწილეობდა ყირიმისა და რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წწ. ომში, დაჯილდოებული იყო რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა ორდენითა და წარჩინების ნიშნით.

İsrafil Bey Yadigarovun (1815-1885). Azerbaijani military figure, lieutenant general. He was born in Borchalo Mazra. He graduated from Tbilisi private gymnasium. He was one of the founding members of the Society for Spreading Literacy among Georgians. He participated in the wars of Crimea and the Russia-Ottoman war in 1877-1878, he was awarded various orders and signs of honor by the Russian Empire.

İsrafil bəy Yadigarov (1815-1885). Azərbaycan hərbi xadimi, general-leytenant. Borçalı qəzasında anadan olub. Tbilisi Özəl Gimnaziyasını bitirib. "Gürcülər arasında yazıb-oxumağı yayan cəmiyyətin" təsisçi üzvlərindən biri olub. Krım və Rusiya-Osmanlı 1877-1878-ci illərin müharibəsində iştirak edib, Rusiya İmperiyasının müxtəlif ordenləri və fərqlənmə nişanı ilə mükafatlandırılıb.

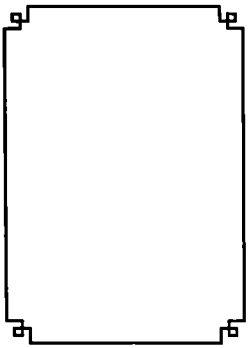

იადიგაროვი ჰასან ბეი (1856-1934) - გენერალ მაიორი. დაიბადა 1856 წელს თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაში. გარდაიცვალა იქვე.

Yadigarov Hasan Bey (1856-1934) - Major General. He was born in 1856 in Borchalo village of Tbilisi province. He died there.

Həsən bəy Yadigarov (1856-1934) – general-mayor. 1856-cı ildə Tbilisi quberniyasının Borçalı qəzasında doğulub. Oradaca vəfat edib.

ისმაილოვი ასგარ ჯაფარ ოღლუ (1905-1983). აზერბაიჯანელი კინემატოგრაფი, სცენარისტი, ოპერატორი, ხელოვნების დამსახურებული მოღვაწე, ექიმი. დაიბადა თბილისში. იყო აზერბაიჯანის სსრ საზოგადოებრივი ჯანდაცვის მინისტრი.

Ismayilov Asghar Jafar Oghlu (1905-1983). Azerbaijani cinematographer, screenwriter, cameraman, honored artist, and doctor. He was born in Tbilisi. He was the Minister of Public Health of the Azerbaijan SSR.

Əsgər Cəfər oğlu İsmayılov (1905-1983). Azərbaycan kinematoqrafçısı, ssenaristi, operatoru, əməkdar incəsənət xadimi, həkim. Tbilisidə anadan olub. Azərbaycan SSR xalq səhiyyə naziri olub.

ისრაფილოვი ისრაფილ მაჰამედ ნაბი ოღლი (1888-1945). აზერბაიჯანელი სამხედრო პირი. დაიბადა თბილისში. დაამთავრა თბილისის კადეტთა კორპუსი. 1918 წლის გაზაფხულზე დაიწყო სამსახური ახლად შექმნილ აზერბაიჯანულ არმიაში. არსებობს ცნობები მისი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებულ ძალებში სამსახურისა და 1918 წლის დეკემბრის სომხეთ-საქართველოს ომში ქართულ მხარეზე მონაწილეობის შესახებ. აზერბაიჯანის საბჭოთა ოკუპაციის შემდგომ ცხოვრობდა პოლონეთში და მსახურობდა ამ ქვეყნის არმიაში. იყო აზერბაიჯანული ემიგრაციის ცნობილი მოღვაწე.

Israfil Mahammadnebi Oghlu Israfilov (1888-1945). Azerbaijani military person. He was born in Tbilisi. Graduated from Tbilisi Cadet Corps. In the spring of 1918, he started serving in the newly created Azerbaijani army. There are reports about his service in the armed forces of the Democratic Republic of Georgia and his participation in the Armenian-Georgian war of December 1918 on the Georgian side. After the Soviet occupation of Azerbaijan, he lived in Poland and served in the army of that country. He was a famous figure of the Azerbaijani emigration.

İsrafil Məhəmmədnəbi oğlu İsrafilov (1888-1945). Azərbaycan hərbi şəxsi. Tbilisidə anadan olub. Tbilisi Kadet Korpusunu bitirib. 1918-ci ilin yazında yeni yaradılmış Azərbaycan ordusunda xidmətə başlayıb. Onun Gürcüstan Demokratik Respublikasının silahlı qüvvələrində xidmət etməsi və 1918-ci ilin dekabrında Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində gürcülərin tərəfində iştirak etməsi barədə məlumat mövcuddur. Azərbaycanın Sovet işğalından sonra Polşada yaşayıb və həmin ölkənin ordusunda xidmət edib. Azərbaycan mühacirətinin tanınmış xadimi olub.

ისფაჰანლი (იბრაჰიმ ჰუსეინ ოღლუ უსეინზადე) (1897-1967). აზერბაიჯანელი წარმოშობის ქართველი მსახიობი, საქართველოს სსრ სახალხო არტისტი. დაიბადა 1897 წელს თბილისში. „ისფაჰანლი" მისი სასცენო სახელია. 1936 წლიდან 1947 წლამდე (თეატრის დახურვამდე) მუშაობდა თბილისის სახელმწიფო აზერბაიჯანული დრამატული თეატრის დასში, როგორც მსახიობად, ისე რეჟისორად და თეატრის ხელმძღვანელად. გარდაიცვალა 1967 წელს თბილისში და დაკრძალეს თბილისის მუსლიმთა სასაფლაოზე.

Ibrahim Husein Oghlu isfahanli (1897-1967). Georgian actor of Azerbaijani origin, People's Artist of the Georgian SSR. He was born in 1897 in Tbilisi. "Isfahanli" is his stage name. From 1936 to 1947 (until the theater was closed), he worked in the troupe of the Tbilisi State Azerbaijani Drama Theater as an actor, director, and theater manager. He died in 1967 in Tbilisi and was buried at the Tbilisi Muslim Cemetery.

İbrahim Hüseyn oğlu İsfahanlı (Hüseynzadə) (1897-1967). Azərbaycan əsilli gürcü aktyoru, Gürcüstan SSR xalq artisti. 1897-ci ildə Tbilisidə anadan olub. Onun səhnə adı "İsfahanlı" olub. 1936-cı ildən 1947-ci ilədək (teatr bağlanana qədər) Tbilisi Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının truppasında aktyor, rejissor və teatrın rəhbəri işləyib. 1967-ci ildə Tbilisidə vəfat edib və Tbilisi müsəlman qəbristanlığında dəfn edilib.

კაშიევა კეისარ სეიფულა ყიზი (1893-1972). აზერბაიჯანის პირველი პროფესიონალი მხატვარი ქალი. დაიბადა თბილისში. მონაწილეობას იღებდა თბილისის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების მიერ გამართულ ღონისძიებებში. მუშაობდა სახვითი ხელოვნების ფერწერისა და გრაფიკის დარგში. ასევე, ხატვის გაკვეთილებს ატარებდა ბაქოში და ილუსტრაციებს ხატავდა ჟურნალისთვის "Eastern Woman".

Kasieva Qeysar Seifulla (1893-1972). Azerbaijan's first professional female artist. She was born in Tbilisi. She participated in the events held by the Tbilisi Women's Charity Society. She worked in the field of fine art, painting, and graphics. Also, she took drawing lessons in Baku and drew illustrations for "Eastern Woman" magazine.

Kaşıyeva Qeysər Seyfulla qızı (1893-1972). Azərbaycanda ilk peşəkar rəssam qadın. Tbilisidə anadan olub. Tbilisi Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən keçirilən tədbirlərdə iştirak edib. Təsviri incəsənətin rəngkarlıq və qrafika sahəsində işləyib. Eləcə də Bakıda rəsm dərslərini keçirilib və "Eastern Woman" jurnalı üçün illüstrasiyaları çəkib.

მამედოვი აჰმედ მუსა ოღლუ (სალახლი) (1897-1953). თეატრის მსახიობი, აზერბაიჯანის დამსახურებული არტისტი. დაიბადა თბილისში. აქვე სკოლაში სწავლის პერიოდში დაინტერესდა თეატრალური ხელოვნებით. სხვადასხვა დროს სცენურ ცხოვრებას ეწეოდა თბილისის თურქულ დრამატული თეატრის დასსა და თბილისის სახელმწიფო აზერბაიჯანულ თეატრში. ძალები რეჟისორობაშიც მოსინჯა, დგამდა სპექტაკლებსაც.

Mamedov Ahmed Musa Oglu (Salakhli) (1897-1953). Theater actor, Honored Artist of Azerbaijan. He was born in Tbilisi. During his studies at school, he became interested in theater art. At different times, he was involved in stage life in the troupe of the Tbilisi Turkish Drama Theater and the Tbilisi State Azerbaijani Theater. He also tried directing and staged several performances.

Əhməd Musa oğlu Məmmədov (Salahlı) (1897-1953). Teatr aktyoru, Azərbaycan əməkdar artisti. Tbilisidə anadan olub. Buradaca məktəbdə təhsil aldığı dövrdə teatr sənəti ilə maraqlanıb. Müxtəlif zamanlarda Tbilisi Türk Dram Teatrının truppası və Tbilisi Dövlət Azərbaycan Teatrında səhnə həyatını yaşayıb. Rejissorluqda da öz gücünü sınayıb, tamaşalar da qoyub.

მარდანოვი მუსტაფა ჰაშიმ ოღლუ (1894-1968). აზერბაიჯანის თეატრისა და კინოს მსახიობი, აზერბაიჯანის სსრ სახალხო არტისტი. სწავლობდა თბილისის გიმნაზიაში, 1924 წელს კი მოსკოვის ხელოვნების სახელმწიფო ინსტიტუტი დაასრულა. 1921-1922 წლებში თბილისის აზერბაიჯანულ თეატრში რეჟისორად მუშაობდა. 1924 წლიდან კი აზერბაიჯანის სახელმწიფო დრამატულ თეატრში მოღვაწეობდა.

Mardanov Mustafa Hashim oglu (1894-1968). Azerbaijani theater and film actor, People's Artist of the Azerbaijan SSR. He studied at the Tbilisi Gymnasium, and in 1924 Graduated from the Moscow State Institute of Arts. From 1921-1922 he worked as a director at the Azerbaijan Theater in Tbilisi, and since 1924 - at the State Drama Theater of Azerbaijan.

Mustafa Həşim (Haşım) oğlu Mərdanov (1894-1968). Azərbaycan teatr və kino aktyoru, Azərbaycan SSR xalq artisti. Tbilisi Gimnaziyasında təhsil alıb, 1924-cü ildə isə təhsilini Moskva Dövlət İncəsənət İnstitutunda bitirib. 1921-1922-ci illərdə Tbilisi Azərbaycan Teatrında rejissor işləyib. 1924-cü ildən isə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında fəaliyyət göstərib.

მარდანოვი სამედ აშუმ-ოღლუ (1909-1939) - აზერბაიჯანელი კინორეჟისორი. დაიბადა თბილისში. განათლება კინემატოგრაფიის საკავშირო სახელმწიფო ინსტიტუტში მიიღო. იყო სერგეი ეიზენშტეინის მოწაფე. პირველი აზერბაიჯანული ხმოვანი კინოფილმის და ერთ-ერთი პირველი საბჭოთა კინოკომედიის დამდგმელი რეჟისორი.

Mardanov Samed Ashum-ogly (1909-1939) Azerbaijani film director. He was born in Tbilisi. Educated at the All-Union State Institute of Cinematography. He was a student of Sergei Eisenstein. Director of the first Azerbaijani sound film and one of the first Soviet film comedies.

Mərdanov Səməd Həşim oğlu (1909-1939) – Azərbaycan kinorejissoru. Tbilisidə anadan olub. Ümumittifaq Dövlət Kinematoqrafiya İnstitutunda təhsil alıb. Sergey Eyzenşteynin tələbəsi olub. İlk Azərbaycan səsli kinofilminin və ilk Sovet kinokomediyasının quruluşçu rejissoru olub.

მინასაზოვი ჰუსეინ (1881-1932). აზერბაიჯანელი ჟურნალისტი. დაიბადა 1881 წელს ბორჩალოს მაზრის სოფელ სარვანში. სწავლა განაგრძო გორის პედაგოგიურ სემინარიაში. მისი პუბლიცისტური ნაშრომები შეეხებოდა სოციალურ უსამართლობას, ქალთა საკითხს, მწერლების ყოფა-ცხოვრებას. ჰუსეინის წერილები იბეჭდებოდა ჟურნალ „მოლა ნასრედინის" ფურცლებზე, არაერთ რუსულ გაზეთში, მათ შორის თბილისში გამომავალ გაზეთ „ზაქაფგაზიეს" და სხვ. მუშაობდა აზერბაიჯანის სახელმწიფო სამეცნიერო - კვლევითი ინსტიტუტის ისტორია-ეთნოგრაფიის განყოფილებაში მეცნიერ-თანამშრომლად.

Minasazov Huseyn (1881-1932). Azerbaijani journalist. He was born in 1881 in the village of Sarvani, Borchalo Mazra. He continued his studies at the Gori Pedagogical Seminary. His journalistic works were about social injustice, women's issues, and writers' life. Hussein's articles were printed on the pages of "Mola Nasreddin" magazine, in several Russian newspapers, including "Zakafgazie" published in Tbilisi, and others. He worked as a researcher in the history-ethnography department of the Azerbaijan State Scientific Research Institute.

Minasazov Hüseyn Baxşəli oğlu (1881-1932). Azərbaycan jurnalisti. 1881-ci ildə Borçalı qəzasının Sarvan kəndində anadan olub. Təhsilini Qori Müəllimlər Seminariyasında davam etdirib. Onun publisist əsərləri sosial ədalətsizlik, qadın məsələsi, yazıçıların məişəti-həyatı barədə olub. Hüseynin məktubları "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində, bir çox rus qəzetində, o cümlədən, Tbilisidə çıxan "Zakavkazye" qəzetində çap edilirdi və s. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun tarix-etnoqrafiya şöbəsində elmi işçi işləyib.

მირზაჯამალოვი ჰუსეინ ბეი (ჰუსეინ ჯამალ იანარი) (1878-1974). აზერბაიჯანელი საზოგადო მოღვაწე, სახელმწიფო მუზეუმის დამაარსებელი. მისი ცხოვრების ადრეული წლები უკავშრდება თბილისს, იყო თბილისში აზერბაიჯანული თეატრალური აუდიტორიის ერთ-ერთი დამაარსებელი. აქტიურად თარგმნიდა ქართულიდან აზერბაიჯანულად და პირიქით. 1918 წელს აზერბაიჯანის სახალხო რესპუბლიკის დაარსებისას მუშაობდა პარლამენტში. იყო ფრაქცია „მუსავატის“ წევრი.

Mirzajamalov Huseyn Bey (1878-1974). Azerbaijani public figure, founder of the State Museum. The early years of his life are connected with Tbilisi, he was one of the founders of the Azerbaijani theater audience in Tbilisi. He was actively translating from Georgian to Azerbaijani and vice versa. In 1918, when the People's Republic of Azerbaijan was founded, he worked in the parliament. He was a member of the "Musavati" faction.

Hüseyn bəy Mirzəcamalov (Hüseyn Camal Yanar) (1878-1974). Azərbaycan ictimai xadimi, dövlət muzeyinin təsisçisi. Həyatının erkən illəri Tbilisi ilə bağlı olub, Tbilisidə Azərbaycan Teatr Auditoriyasının təsisçilərindən biri olub. Fəal olaraq gürcü dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə edib. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Respublikası təsis edilərkən parlamentdə işləyib. “Müsavat” fraksiyasının üzvü olub.

ტერეგულოვი მამედ ჰანაფი ჰასან ოღლი (1877-1942). აზერბაიჯანელი მსახიობი, ოპერის მომღერალი. დაასრულა გორის პედაგოგიური სემინარია. იყო თბილისის აზერბაიჯანული თეატრის ერთ-ერთი დამაარსებელი და მსახიობი.

Teregulov Mamed Hanafi Hasan Oglu (1877-1942). Azerbaijani actor, an opera singer. He finished the pedagogical seminary of Gori. He was one of the founders and actors of the Tbilisi Azerbaijani Theater.

Məmməd Hənəfi Həsən oğlu Terequlov (1877-1942). Azərbaycan aktyoru, opera müğənnisi. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib. Tbilisi Azərbaycan Teatrının banilərindən biri və aktyor olub.

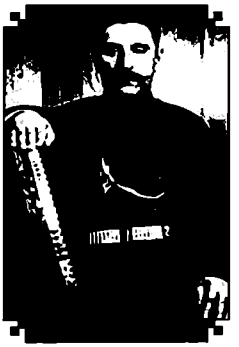

ფარზალიევი მაშადი მამედ (1872-1962). აზერბაიჯანელი მომღერალი. გარკვეული პერიოდი ცხოვრობდა თბილისში. ცნობილი იყო, როგორც გამოჩენილი შემსრულებელი. იწვევდნენ ქორწილებსა და დღესასწაულებზე. 1913 წლის გაზაფხულზე კონცერტების ჩასატარებლად მიიწვიეს თბილისში ზუბალაშვილების სახალხო სახლში, სადაც წარმოდგენები სხვადასხვა ენაზე იმართებოდა.

Farzaliev Mashadi Mamed (1872-1962). Azerbaijani singer. He lived in Tbilisi for some time. He was known as an outstanding performer. He was frequently invited to weddings and celebrations. In the spring of 1913, he was invited to perform concerts at the Zubalashvili People's House in Tbilisi, where performances were held in different languages.

Məşədi Məmməd Fərzəliyev (1872-1962). Azərbaycanlı xanəndə. Müəyyən dövr Tbilisidə yaşayıb. Görkəmli ifaçı kimi tanınmışdı. Toy və bayramlara dəvət edilirdi. 1913-cü ilin yazında konsertləri keçirmək üçün Tbilisidə Zubalaşvililərin Xalq Evinə dəvət edildi, hansında tamaşalar müxtəlif dillərdə keçirilirdi.

ქაჩაქ ისახან (ჰაჯიბაირამლი ისახან) (1897-1930). აზერბაიჯანელი მეამბოხე-რევოლუციონერი. დაიბადა საქართველოში. 1920-იანი წლების ბოლოსა და 1930-იანი წლების დასაწყისში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე სათავეში ედგა ანტისაბჭოთა აჯანყებებს.

Khachak Isakhan (Hajibairamli Isakhan) (1897-1930). Azerbaijani rebel-revolutionary. He was born in Georgia. In the late 1920s and early 1930s, he led anti-Soviet uprisings in Transcaucasia.

Qaçaq İsaxan (İsaxan Hacıbayramlı) (1897-1930). Azərbaycanlı üsyançı-inqilabçı. Gürcüstanda anadan olub. 1920-ci illərin sonunda və 1930-cu illərin əvvəlində Zaqafqaziya ərazisində antisovet üsyanlarına başçılıq edib.

ქირმანშაჰლი მირსეიფადინ (1892-1933). აზერბაიჯანელი მსახიობი, რეჟისორი, მთარგმნელი, დრამატურგი. იგი ჯერ თბილისში სწავლობდა, შემდეგ მოსკოვის თეატრალურ ტექნიკუმში. იყო თბილისის აზერბაიჯანული თეატრის ერთ-ერთი დამაარსებელი და მსახიობი.

Mirseyfaddin Kirmanshahli (1892-1933). Azerbaijani actor, director, translator, and playwright. He first studied in Tbilisi, then at the Moscow Theater Technical College. He was one of the founders and actors of the Tbilisi Azerbaijani Theater.

Mirseyfəddin Kirmanşahlı (1892-1933). Azərbaycanlı aktyor, rejissor, tərcüməçi və dramaturq. O, öncə Tbilisidə, sonra Moskva Teatr Texnikumunda təhsil alıb. Tbilisi Azərbaycan Teatrının banilərindən biri və aktyoru olub.

ყურბანოვი ალი მირზალი ოღლი (1898-1962, ბაქო). აზერბაიჯანული თეატრისა და კინოს მსახიობი, აზერბაიჯანის სახალხო არტისტი. დაიბადა თბილისში. აქვე დაიწყო მსახიობობა თეატრის მოყვარულთა დასში. დრამატული სპექტაკლების გარდა, როგორც მხატვარი და როგორც შემსრულებელი, მონაწილეობდა ოპერებსა და ოპერეტებში. იყო თბილისის სახელმწიფო აზერბაიჯანული დრამატული თეატრის მსახიობი. გადაღებულია არაერთ აზერბაიჯანულ კინოფილმში.

Kurbanov Ali Mirzali Oghli (1898-1962, Baku). Azerbaijani theater and cinema actor, People's Artist of Azerbaijan. He was born in Tbilisi. Here he started acting in the amateur troupe of a theater. In addition to dramatic performances, as an artist and performer, he participated in operas and operettas. He was an actor in Tbilisi State Azerbaijani Drama Theater. He starred in several Azerbaijani films.

Əli Mirzəli oğlu Qurbanov (1898-1962, Bakı). Azərbaycan teatr və kino aktyoru, Azərbaycan xalq artisti. Tbilisidə anadan olub. Buradaca teatr həvəskarları truppasında aktyorluğa başlayıb. Dram tamaşalarından əlavə, rəssam və ifaçı kimi, opera və operettalarda iştirak edib. Tbilisi Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının aktyoru olub. Bir çox Azərbaycan kinofilmində çəkilib.

შარიფოვი დავიდ ბეი (1885-1952). აზერბაიჯანელი არქეოლოგი, ეთნოლოგი და გეოგრაფი. დიდი წვლილი მიუძღვის აზერბაიჯანში სამუზეუმო საქმის, აზერბაიჯანული მატერიალური და სულიერი კულტურის ისტორიის შესწავლაში. დაიბადა თბილისში, აქვე დაამთავრა გიმნაზია. მის სახელთან დაკავშირებულია წარმატებული საველე ძიებები, განსაკუთრებით - არქეოლოგიური გათხრები უძველესი ქალაქის ყაბალას შესასწავლად. ეწეოდა აქტიურ საგანმანათლებლო საქმიანობას. არქეოლოგიურ მასალებზე დაყრდნობით გამოსცა საყურადღებო ნაშრომი აზერბაიჯანული კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ.

Sharifov David Bey (1885-1952). Azerbaijani archaeologist, ethnologist, and geographer. He made a great contribution to the study of museum work in Azerbaijan, the history of Azerbaijani material and spiritual culture. He was born in Tbilisi and graduated from high school here. His name is associated with successful field research, especially - archaeological excavations to study the ancient city of Kabbalah. He was engaged in active educational activities. Based on archaeological materials, he published a remarkable work on Azerbaijani cultural heritage.

Davud bəy Şərifov (1885-1952). Azərbaycanın arxeoloqu, etnoqrafı və coğrafiyaşünası. Azərbaycanda muzey işinin, Azərbaycan maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinə böyük töhvə verib. Tbilisidə anadan olub, buradaca gimnaziyanı bitirib. Uğurlu çöl axtarışları, xüsusilə də - qədim Qəbələ şəhərinin öyrənilməsi üçün arxeoloji qazıntılar onun adı ilə bağlıdır. Fəal maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olub. Arxeoloji materiallara istinad etməklə Azərbaycan mədəni irsi barədə diqqətəlayiq əsəri nəşr edib.

ჯავადი აჰმედ (1892-1937). აზერბაიჯანელი პოეტი. ლექსებს აქვეყნებდა 1913 წლიდან. უმღეროდა სამშობლოს, ხალხთა მეგობრობას. ერთხანს ცხოვრობდა საქართველოში. მეუღლე ქართველი ჰყავდა. იუსტინე აბულაძისა და სოლომონ იორდანიშვილის კონსულტაციით აზერბაიჯანულ ენაზე თარგმნა „ვეფხისტყაოსანი“.

Javadi Ahmed (1892-1937). Azerbaijani poet. He published poems since 1913. He sang about the homeland, and people's friendship. For some time, he lived in Georgia. He had a Georgian wife. With the consultation of Justine Abuladze and Solomon Yordanishvili, he translated "Vepkhistkaosani" into the Azerbaijani language.

Əhməd Cavad (1892-1937). Azərbaycan şairi. 1913-cü ildən şeirlərini dərc edib. Vətəni, xalqların dostluğu barədə oxuyurdu. Bir müddət Gürcüstanda yaşayıb. Həyat yoldaşı gürcü olub. Yustine Abuladze və Solomon İordanişvilinin konsultasiyası ilə “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”-ı Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

ჯაფაროვი (სანანი) მოჰსუნ სადიგ ოღლუ (1900-1981) - აზერბაიჯანელი მსახიობი, აზერბაიჯანის სსრ სახალხო არტისტი. დაიბადა თბილისში. ბავშვობიდანვე გატაცებული იყო არტისტობით. მონაწილეობდა სხვადასხვა საღამოებში. 1915-1920 წლებში იყო თბილისის თეატრალური საზოგადოების აქტიური წევრი. გადაღებულია კინოფილმებშიც.

Jafarov Mehsun Sadig oglu (Sanani) (1900-1981) Azerbaijani actor, People's Artist of the Azerbaijan SSR. He was born in Tbilisi. He has been passionate about art since childhood. He participated in various evenings. From 1915-1920 he was an active member of the Tbilisi Theater Society. It has also been filmed in movies.

Möhsün Sadıq oğlu Cəfərov (Sənani) (1900-1981) – Azərbaycan aktyoru, Azərbaycan SSR xalq artisti. Tbilisidə anadan olub. Uşaqlıq vaxtından aktyorluğa həvəsi olub. Müxtəlif axşamlarda iştirak edib. 1915-1920-ci illərdə Tbilisi Teatr Cəmiyyətinin fəal üzvü olub. Kinofilmlərdə də çəkilib.

ჰაბიბ ბეგ კოჩერლი (კოჩერლინსკი) ჰაბიბ კარიმოვი (1890-?) - რეჟისორი, მსახიობი, მხატვარი. 1913 წელს დაასრულა თბილისის რუსული გიმნაზია. იყო თბილისის აზერბაიჯანული თეატრის ერთ-ერთი დამაარსებელი და პოპულარული მსახიობი. მის შესახებ წერდა თბილისის თანადროული რუსული პრესა.

Habib Beg Kocherli (Kocherlinsky) Habib Karimov (1890-?) director, actor, artist. In 1913, he graduated from Tbilisi Russian Gymnasium. He was one of the founders and popular actors of the Tbilisi Azerbaijani Theater. Contemporary Russian press of Tbilisi wrote about him.

Köçərli (Köçərlinski) Həbib bəy Kərim bəy oğlu (1890-?) – rejissor, aktyor, rəssam. 1913-cü ildə Tbilisi Rus Gimnaziyasını bitirib. Tbilisi Azərbaycan Teatrının banilərindən biri və məşhur aktyor olub. Tbilisi müasir rus mətbuatı onun haqqında yazırdı.

ჰაჯიბაირამლი ყურბან აჩიქსოზი (1894-1973). აზერბაიჯანელი პოლიტიკოსი, რევოლუციონერი. 1894 წელს დაიბადა თბილისის მაზრაში. განათლებაც თბილისში მიიღო. იყო პარტია მუსავატის ერთ-ერთი მთავარი პროპაგანდისტი და ორგანიზატორი ყარაიაზში. გამოირჩეოდა ორატორული ხელოვნებით. 1921-1930 წლებში იბრძოდა თავისი ქვეყნის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ხელმძღვანელობდა საიდუმლო ანტისაბჭოთა ორგანიზაციას.

Hasjbairamli Qurban Achiksoz (1894-1973). Azerbaijani politician, revolutionary. He was born in 1894 in Tbilisi Mazra. He received his education in Tbilisi. He was one of the main propagandists and organizers of the Musavat party in Karayaz. He was distinguished by oratorical skills. From 1921-1930, he fought for the freedom and independence of his country, he led a secret anti-Soviet organization on the territory of Azerbaijan.

Hacıbayramlı Qurban Açıqsöz (1894-1973). Azərbaycan siyasətçisi, inqilabçısı. 1894-cü ildə Tbilisi qəzasında anadan olub. Təhsilini də Tbilisidə alıb. Qarayazıda Müsavat partiyasının əsas təbliğatçıları və təşkilatçılarından biri olub. Öz natiqlik sənəti ilə seçilirdi. 1921-1930-cu illərdə öz ölkəsinin azadlığı və müstəqilliyi naminə mübarizə aparıb, Azərbaycan ərazisində gizli antisovet təşkilatına rəhbərlik edib.